

TRE PROFESSORER
GOOS, NELLEMANN,
MATZEN

AF
TROELS G. JØRGENSEN

ARNE FROST-HANSENS FORLAG

KØBENHAVN 1958

Til udgivelsen
er ydet støtte af det Finneske legat og Carlsbergfondet.

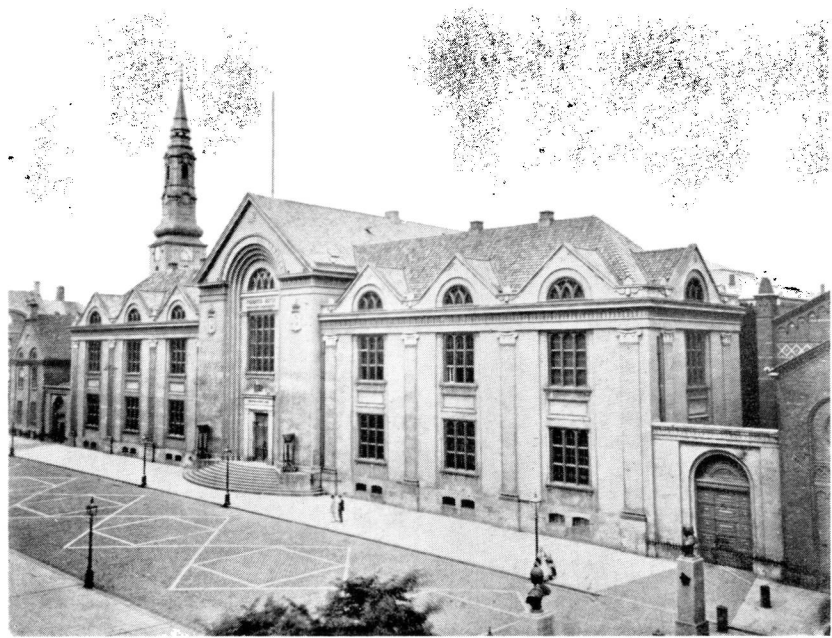

Billederne:

På omslagets første side:
Foroven Goos som ældre, fornedet til venstre Nellemann
(fra 1890erne), til højre Matzen (fra 1880erne).

Overfor titelbladet:
Københavns Universitet omkring 1870.

På omslagets fjerde side:
Mindesmærket for Matzen i Kongens Have.

Forfatteren M. Goldschmidt skriver et sted (citeret efter hukommelsen), at de danskes ideal er den juridiske professor, hvorved han vel dels tænker på, at denne værdighed kan tages som garanti for gode borgerlige dyder og egenskaber, dels og især på, at der ofte bestod en forbindelse mellem professorstillingen og førerskabet i det politiske liv, altså på mænd som P. G. Bang, C. N. David, C. C. Hall, A. F. Krieger, J. E. Larsen, A. W. Scheel og P. Vedel. Hos de tre mænd, der i denne bog er stillet sammen, men hvis virksomhed tilhører en yngre periode end »professorpartiets«, bekræftede denne dobbelthed sig påny. De var fremragende Universitetslærere og blev engageret i politikken, hvor de kom til at stå ved hinandens side. Når de nævnes her i rækkefølgen *August Herman Ferdinand Carl Goos* (1835—1917), *Johannes Magnus Valdemar Nellemann* (1831—1906) og *Henning Matzen* (1840—1910), er det ikke helt efter aldersordenen, idet Nellemann var lidt ældre end Goos også ved ansættelsen ved Universitetet i 1858 — Goos i 1861 —, men som Universitetslærer er Goos den mest fremtrædende, og bogen må efter sit indhold falde i to afsnit ved først at omhandle de tre professorer som Universitetslærere, dernæst som politikere.

Der tiltrænges, og det har hidtil manglet, en skildring af dem, der kaster et kraftigt lys over begge de to sider af deres livsgerning og dermed viser den organiske sammenhæng derimellem. Deres politiske virksomhed var nemlig ikke et blot påhæng til professorstillingen og uberoende af denne, men den fik sin mening ved at være en virkeliggørelse af tanker, der havde deres rod i deres videnskabelighed. Matzen beholdt også sit professorembede på livstid, de to andre måtte opgive deres men uden at give afkald på videnskabelighed.

Med hensyn til deres politiske virksomhed, hvis tyngdepunkt faldt i 1870-erne og 1880-erne, tør det endvidere siges, at en egentlig skildring har været savnet, såvist som den juridiske vurdering må siges at være en væsentlig side af skildringen. Historikerne er ikke indstillet på at levere en sådan. De går i det hele helst udenom de problemer henhørende til den offentlige ret, der frembyder sig i de

af dem behandlede perioder, og de vil i dette tilfælde helst begrænse sig til den sociale og personlige skildring af halvfjerdsernes og firsernes politiske liv uden at tage retligt standpunkt dertil, hvad dog umuligt kan tilfredsstille læserne.

Den juridiske vurdering kan kun ske ud fra en grundig skildring af de faktiske situationer, der afgav jorbunden for vedkommende retshistoriske handlinger, en skildring der tildels må drage ting frem af glemselen, som eftertiden ikke har følt sig opfordret til at fastholde i erindringen. På den anden side må jeg henvise til den almindelige historie at gøre rede for hele måden, hvorpå de relevante fakta blev til virkelighed, hele spillet mellem de politiske partier og deres afdelinger. Det samme gælder de sociale følger af den anvendte politik og dennes vurdering fra andre sider.

Der foreligger i litteraturen fra 1948 en juridisk fremstilling af den provisoriske lovgivning, oven i købet en disputats, som et utvetydigt tegn på, at en sådan behandling er påkrævet. Som det senere vil fremgaa, ser jeg imidlertid anderledes på problemet end den højtærede forfatter dr. Jens Himmelstrup, idet jeg i resultatet godkender den retsopfattelse, der besjælede alle de tre mænd. At dette er mit standpunkt, er ikke en følge af fordybelsen i disse mænds vita, men omvendt har mit ønske at fremstille denne opfattelse ført mig til det biografiske studium. Forholdet har været et lignende, som når jeg tidligere har skrevet om A. F. Krieger og A. S. Ørsted, at den retlige side af deres virksomhed i nogen grad har trængt til et forsvar.

Idet jeg har samlet sammen alt, hvad der kunde tjene til at karakterisere disse tre personligheder, der uden modsigelse hører til de fremragende på deres områder — og i den henseende har jeg ved velvilje fra forskellig side haft adgang til et stort materiale særlig af brevstof og optegnelser — håber jeg, det tillige er lykkedes mig at gøre dem menneskeligt levende og at godtgøre deres adkomst til en sådan personlig skildring.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord.

I.

SOM UNIVERSITETSLÆRERE

Carl Goos.

Opvækst, uddannelse, giftermål (11—12) — F. C. Bornemann (12—13) — Diskussion med Aagesen (13—14) — Nordisk juristmøde 1872 (14—15) — Bornemanns skrifter (15) — Indledning til Strafferetten 1875 (15—16) — Tidsskriftbidrag 1876 (strafferetspleje, kvindens stilling, nævninger) (16—17) — Juristmødet 1878 (lægdommere) (17—18) — Strafferettens alm. del (18—19) — Videnskabelige udmærkelser 1875—79 (19—20) — Universitetsprogrammer 1875 og 1878 (straffepoces) (20) — Tidsskriftbidrag 1880 og 1881 (statsuniversiteter og den moderne stat) (21) — Almindelig retslære, 1. del 1885 (21—23) — 2. del 1892 (23—24) — Strafferettens specielle del 1887 og 1895—97 (23 og 24—26) — Ørsted-medailen (26) — Senere strafferetlige arbejder (26) — Dansk Statsret (26) — Arbejde med fængselsvæsen (26) — I redaktion af Tidsskrift for Retsvidenskab (26) — Medlem af Institut de droit international m. v. (27) — Skriftet om Ørsteds betydning (27—29) — Straffelovskommissionen af 1905 (29) — Æresdoktor og videnskabelig vurdering (30).

Johannes Nellemann.

Opvækst, uddannelse, giftermål (30—32) — Processuelle arbejder (33) — Polemik mod Otto Müller (33—34) — Arbejde med gældende ret (34—36) — Arbejde i Proceskommissionen (36—37) — Juristmødet 1872 (mundtlighed i civilproces) (37) — Bogen om mundtlig rettergang i civile sager m. v. 1874 (39) — Besøget i Leiden (39—40) — Betænkningen om Vallø og Vemmetofte 1872 (40—41) — Afhandlinger om kirkelig vielse og ægteskabsskilsmisse ved bevilling m. v. (41—42) — Videnskabelige udmærkelser m. m. (42—43) — Skriftet om Ørsteds betydning (44—45) — Lærebøger og retshistoriske forelæsninger (45) — Omtale af Fakultetsforhold (45—47).

Henning Matzen.

Opvækst, uddannelse (47—48) — Den danske Panterets Historie (48—49) — Studierejse (49—50) — Universitetets Retshistorie (50—51) — Æresdoktor (51) — De ældre bevisregler (51—52) — Forelæsninger over dansk Retshistorie (52—56) (statsret (52), den danske kirke (53), danske kongers håndfæstninger (53), processen (54), strafferetten (55),

privatret, retskilder (56)) — Tre retshistoriske afhandlinger 1895—1902 (den Abel-Kristofferske fdg., fdg. 9. oktober 1276, skånske kirkeret) (56—57) — Matzen og Videnskabernes Selskab (57—58) — Forelæsninger over den danske Tingsret m. v. (58—59) — Arbejde med søret (59) — Arbejde med kirkeret (59) (polemik (60), det kirkelige Råd (60), håndbogen 1891 (61), polemik (61)) — Arbejde med folkeret (61) (forelæsninger 1900 (61), Norges stilling (62), Institut de droit international (62), voldgiftssag i Haag 1902 (62—63), rengrænsningssagen 1909 (63)) — Arbejde med optantsagen (63—68) (hans to skrifter m. v., Poul Johs. Jørgensens bedømmelse, Knud Berlins kritik) — Arbejde med dansk statsret (68—70) (statsforvaltningsret, juristmødet 1875 om ansvar for embedsmænd, statsforfatningsret særligt om prøvelse af love, søgsmål mod Civillisten) — Holcks bog (71) — Afsluttende bemærkninger (71—74).

II.

SOM POLITIKERE M. V.

Indledning (75) — Nationaløkonomisk oversigt (75—77) — De valgberechtigede (77—78) — Befolkningens gruppering (78—81) — Ministerierne Frijs og Holstein-Holsteinborg 1865—74 (81—82) — *Nellemanns indtræden i politik m. m. 1870* (82) — Nellemann landstingsmand (82) — Tre første samlinger (82—85) — I Handelsbanken (85) — Partistillingen (85—86) — *Kampen om finansloven indledes af Folketinget. Matzens skrift 1873* (86) — Varsel om storpolitisk brydning, Nellemanns forslag til adresse 1873 (86—87) — Oversigt over oppositionens standpunkt (88—89) — De to partier og deres ledende mænd (89—92) — Bergs forslag om finanslovens forkastelse maj 1873 (92—93) — Matzens indlæg (93—94) — Finanslovsnægtelse, opløsning oktober 1873 (94) — *Ministeriet Fønnesbech 1874—75* (95) — Landstingsarbejde 1873—74 (95—96) — Skifte til ministeriet Fønnesbech (to breve fra I. B. S. Estrup, oplysninger fra Kriegers dagbøger) (96—102) — Virksomhed i Tinget, Kældernæs-sagen (102—03) — Forliget under finanslovens behandling maj 1875 (103—04) — Til karakteristik af Nellemann (104) — *Ministeriet Estrup dannes og begynder 1875—76* (105) — Ministeriet Estrup dannes (105—09) — Første samling (forsvarsforanstaltninger med særlig skattelov) (109—112) — Anden samling (lovgivning, Rigsretssager) (112) — *Den foreløbige finanslov 12. april 1877 m. m.* (112) — Den foreløbige finanslov 12. april 1877 (112—22) — Goos som uafhængig Folketingskandidat m. v. (122) — Den foreløbige lovs ophør (124) — Matzens artikler mod Monrad (125) — Resume om provisoriet (125—26) — Politisk situation, juridiske opgaver for Nellemann (126) — Neutralitetsproblemet 1878 (126—27) — Stemningsbillede (127—28) — Lånet til St. Croix, Folketingets opløsning s. å. (128—29) — *Matzens og Goos' indtræden i Rigsdagen 1879—80* (129) — Samlingen 1879—80, Matzens indtræden i Landstinget (129—32) — Goos' indtræden i Folketinget, problemet om eds-aflæggelse (132—35) — Finanslovgivning og opløsninger i 1881 (135) — Retsreformens forelæggelse m. v. (135—36) — *Visnepolitik, nejteori, Goos og Dagbladet, Matzen mod Krieger* (137) — Visnepolitik erklæres 1881 (137) — Finansloven 1882—83 (137—38) — Pjecer om nejteorien

(138—40) — Goos og Dagbladet (140—41) — Goos' voldgiftsforslag (141—42) — Nationaløkonomisk bemærkning (142) — Visnepolitik (142—44) — Lovgivningspolitik 1882—84 (144—45) — Matzens sammenstød med Krieger i 1882 (145—46) — Goos og Højres Arbejder- og Vælgerforening (146—47) — Avisen (147—48) — Goos på valg 1884 (148—51) — *Den foreløbige finanslov 1. april 1885* (151) — Samlingen 1884—85, den foreløbige finanslov af 1. april 1885 (151—52) — Juridisk belysning (152—56) — Nejteorien (156—57) — Nellemanns og Matzens begrundelser (157—60) — To afsnit af foreløbige loves tilværelse (160—61) — Finanslovsforslaget for 1886—87 i Landstinget, resol. 26. januar 1886 (161—62) — Nellemann mod Monrad (162) — Lovforslag i 1885—86 (162) — Finanslovsforslaget for 1886—87 forkastes (162—63) — *Urolovene og militærbevillingerne* (163) — Matzen og indenrigsministerudnævnelsen (163) — Indtrykket af finansprovisoriet; de fem urolove (163—64) — Juridisk belysning (164) — Riffelloven (164) — Gendarmeriloven (165) — Straffelovstillæget (165) — Estrups forslag om arbejdshjælp og Grundlovstillæg (166—67) — Foreløbig finanslov for 1886—87 (167) — Det foreløbige straffelovstillæg i Landstinget (167) — Den foreløbige lov om ansvaret for dag- og ugeblade (167—68) — Fremgangsmåden ved foreløbige finansloves forelæggelse (168) — Militærbevillingerne (169) — Juridisk belysning af disse og afsluttende om foreløbige love (169—74) — *Politisk arbejde udenfor Tingene* (174) — Matzen, Goos og Nellemann i politisk arbejde udenfor Tingene (174—81) — *Forliget 1894* (181) — Forliget 1894 (181—83) — Estrup og Nellemann (184) — *Nellemann personlig og som fagminister til 1891* (184) — Alm. lovgivning 1886—87 (184—85) — Nellemanns refleksioner (185—86) — Classenske fideikommiss (186—88) — Personlig karakteristik af Nellemann (188—92) — Håndhævelse under protestrøret og forhold til pressen (192—94) — Alm. lovgivning 1888—91 (194—97) — *Goos som kultusminister 1891—94* (197) — Scavenius' afgang og Goos' tiltræden som kultusminister (197—98) — Lovgivningsopgaver (199—201) — Administration (201—05) — Afgang sammen med Estrup (205—14) — *Tiden til Nellemanns ministerafgang 1896* (214) — Lovgivning til 1926 (214—16) — Nellemanns afgang som minister (216—27) — *Tiden til systemskiftet. Goos som justitsminister 1900—01* (227) — Skiftende ministerier, Goos justitsminister (227—30) — Rigsdagsvirksomhed 1896—00 (230—31) — *Rigsdagsvirksomhed til 1917* (232) — Fortsættelse 1901—17 (332—37) — *Afsluttende om Nellemann, Matzen og Goos* (237) — Nellemanns sidste tid (337—38) — Matzen om de kongeudnævnte Landstingsmænd (338—44) — Matzen i Rigsretten (244—46) — Hans død (246) — Karakteristik (246—49) — Goos' arbejde i kommissioner (249—50) — Æresbevisninger (250) — Død (251) — Karakteristik (252—54) — Slutning (254—56).

I

SOM UNIVERSITETSLÆRERE

Carl Goos fødtes 3. januar 1835 i Rønne som søn af militærlæge, dr. med. Adolf Goos, en født holstener men dansksindet; hans doktorvita fra 1915 giver oplysninger om hans livsgang. Han kom 4 år gammel til Haderslev ved faderens forflyttelse og tre år efter til København, hvor faderen døde 1858. Allerede som treårig begyndte han sin skolegang, i Haderslev var han i en privat skole med tysk sprog, i København i Borgerdydskolen på Christianshavn, hvor Martin Hammerich var bestyrer. Fra alle skoler omtaler han sine gode minder og har sikkert været en meget fremmelig elev. Han var i 1851 med i det sidste hold, der tog studentereksamen ved Universitetet og fik udmærkelse ligesom året efter ved den da sidste gang afholdte anden eksamen. Tvivl ved sit juridiske studievalg omtaler han ikke, men nævner den anselige række af sine professorer: J. L. Larsen, F. C. Bornemann, C. Hall, A. F. Krieger, F. Gram, P. Vedel og i den sidste tid A. Aagesen, af hvem Bornemann tiltrak ham ved sin filosofiske tendens, og om Aagesen fremhæver han det videnskabelig vækkende tingsretlige eksaminatorium, Dagbladet 28. oktober 1879. Han modtog Kommunitetet og Regensen, senere Smiths stipendium og Ehlers kollegium. I januar 1857 fik han embedseksamen med laud (præ i proces) og ligeså til den praktiske prøve.

Det skyldes måske opvæksten, at han samtidig med at drive en ret omfattende manuduktion blev volontær i Slesvigs ministerium under departementschef Regenbug og bureauchef de Jonquieres, to mænd han omtaler med stor beundring. Den nødvendige slesvigske eksamen tog han 1858 ved Appellationsretten i Flensborg med udmærkelse og fik bevis for kyndighed i tysk. Året efter fik han guldmedaille for en afhandling om ægtefællers stilling i formueretlig henseende efter vore ældre og nu gældende love; han havde i forvejen fordybet sig i Stemanns i 1857 udkomne *Das Güterrecht der Ehegatten im Gebiete des jütschen Lovs*. Bedømmelsen anerkender

»et usædvanligt systematisk Talent«. Hermed havde hans bane taget den videnskabelige retning, og i slutningen af 1859 fik han det Hurtigkarlske rejselegat for 2 år. I München hørte han Maurer og Bluntschli, i Paris Frank og Laboulaye, i London dyrkede han særlig John Stuart Mills skrifter, de filosofiske, de statsretlige og de nationaløkonomiske, og han tilskriver denne tænker det væsentligste udbytte af rejsen. Et brev fra Paris af 9. april 1861 til Regensburg (dennes arkiv i Rigsark.) skildrer den franske interesse for det dansk-tyske mellemværende og de ejderdanske sympatier. Goos havde skrevet hjem om manglen på oplysende litteratur og var blevet forsynet dermed af Regensburg. Han har praktisk forbindelse med de nordisk interesserede forfattere E. Beauvois og professor M. Geffroy, der begge behandlede spørgsmålet. Bøgerne afgaves til parisiske bogsamlinger. Goos vilde tilbringe det sidste halve år i England. Han havde i Paris og London også studeret retsplejen, men synes ikke at have dyrket privatretten, og han havde taget et ferieophold i Rom. Under fraværelsen avancerede han til kancellist, men da han i slutningen af 1861 vendte hjem, var professor Bornemann uventet død, og samtidig med, at docent C. G. Holck konstitueredes som professor, blev Goos lektor og året efter professor i Bornemanns fag almindelig retslære, strafferet og folkeret, hvortil efter Nellesmanns afgang i 1875 kom straffeprocessen. Meget tidligt og meget glat rykkede han således ind på lærestolen, hvor også megen administrativ og embedsmæssig litterær virksomhed kom til at nyde godt af hans beredvillige arbejdskraft (referendarius i Konsistorium, inspector quæsturæ, udgiver af Universitetets retsregler og legatbestemmelser, redaktør af årbogen for 1864—93, efor for Borchs kollegium og mange legater, i Stipendiebestyrelsen, værge for Frue og Hvidovre kirker, efor for Scheels stiftelse, flere gange dekan). Han var først sammen med Gram, Aagesen, Nellesmann og Holck, senere med Matzen, Deuntzer, Evaldsen og Jul. Lassen. 1864 giftede han sig; hans hustru, Amalie Henriette, f. 1840, var datter af viceadmiral Irminger (hun døde 1904) og hans familieliv blomstrede med mange børn.

De fag, hvori han skulde docere, var Goos blevet indført i som student af den begavede *F. C. Bornemann*, der havde efterfulgt sin far Mathias Hastrup Bornemann (1776—1840), Ørstedes sejrende medbejler ved adjunktkonkurrencen i 1799. Tilsammen dækkede far og søn ca. 60 år ved Universitetet helt tilbage til naturretens dage; den ældre havde holdt den privatiserende forfatter Ørsted borte uden selv at producere noget videre. Han bevægede sig digterisk og filosofisk begavet i de abstrakte overvejelser, som Kant og Fichte havde sat i bevægelse, og som også Ørsted havde dyrket,

men kun i sine unge år. Orla Lehmann fandt ham på studenternes vegne »drøbende uklar«. F. C. Bornemann, født 1810, der trådte til som lektor allerede 1839, hældte ny vin på de gamle retsfilosofiske læderflasker, men han var af en anderledes aktiv natur; kun lidt af sin produktion nåede han dog at få trykt. Levende optaget af tysk filosofi i dens samtidige skikkelse hos Hegel var han også æstetisk anlagt og tilsluttet den Heibergske kreds. Det Ørstedske stadium i videnskaben, det eksegetisk-dogmatiske altså fortolkende og positive, betragtede han med agtelse men som et nu tilbagelagt og som filosof kunde han ikke sætte Ørsted højt. Men han levede ikke som M. H. Borneman blot i abstraktionerne, og hvad strafferetten angår var han dog først i 1859 blevet medlem af straffelovskommissionen, hvor han gjorde sig stærkt gældende. Dennes frugt, den almindelige borgerlige straffelov af 10 februar 1866, der trådte i kraft 1. juli s. å., blev det Goos' opgave at behandle videnskabeligt — når tidens fylde kom. Ikke før end i 1875 fremkom nemlig i trykken hans første men til gengæld meget vægtige bog, der var strafferetlig. I treserne tog han på tryk kun ordet i et lille lejlighedsarbejde: modbemærkninger til en afhandling i Ugeskrift for Retsvæsen 1867 af hans kollega *Aagesen*: Om Ægtefælles Arveret i Concurrence med Børn efter den nu gjældende Ret. Goos skrev i årgangen 1868 og Aagesens afsluttende replik kom året efter. Lov 29. december 1857 havde ophævet den i nedstigende linje bestående forskel mellem søsterlodder og de dobbelt så store broderlodder, og da den efterlevende ægtefælles arvelod er sat til at være lige med en broderlod, kunde det spørgsmål rejses, om den førstnævnte regel, der mellem søskende ophævede begrebet broderlod og indførte lighed, havde den sidevirkning paa ægtefælle-lodden, at den fik samme, og når der var døtre, mindre størrelse end før, eller om den i dette tilfælde uforandret skulde beregnes som dobbeltlod af en datters. For en sådan sidevirkning tog Aagesen ordet, idet han fandt den naturlig, og han konstruerede resultatet således, at reglen om ægtefælle-lodden er at opfatte som henvisende til arvedelingen mellem brødre og søstre, således som den til enhver tid er ordnet. På dette punkt var det, Goos satte ind i en 63 sider lang udvikling om, at der her ikke forelå et adækvat eksempel på det tilfælde, at en ældre regel omformes ved at have sat sig i afhængighed af en anden, der ændres, og Aagesen ydede ham ridderligt, som Frantz Dahl har fremhævet, sin anerkendelse uden dog at opgive sit standpunkt. Forholdet var vel nok det, at havde der været stærke grunde i sagens natur eller andre støttende momenter for, at en henvisning var tilsigtet, kunde den Aagesenske opfattelse nok være lagt ind i ordene og det ikke mindst interessante ved de to akademikers

disput er, hvor lidt vægt der er lagt på denne del af undersøgelsen. Nu havde Arvefdg. 21. maj 1845 § 2 tilladt forældre at træffe bestemmelse om udjævning af forskellen mellem broder- og søsterlod, og skifteretspraksis lod en sådan bestemmelse være uden indvirkning på ægtefælle-lodden. Forfatteren Reinhardt, der delte Aagesens anskuelse, erklærede konsekvent denne praksis for urigtig, men Aagesen fulgte ham ikke heri. Rigsdagstidende 1857—58, der ikke nævnes af professorerne, er talende ved sin fuldstændige tavshed om ægtefælle-lodden samtidig med, at motiverne opfatter reglen som en simpel legalisering af den bestående adgang til frivillig udjævning. At loven af 1857 uden at sige noget derom, skulde have indvarslet en opgivelse af nævnte skifteretspraksis, må forekomme uantageligt. I en hyldestartikel til Goos i U. f. R., 1915 s. 5 mindes Niels Lassen studenternes spænding ved at være vidne til denne kårdekrydsning, men pædagogisk havde det været heldigt at sætte det argument forrest, at loven af 1857 i virkeligheden ikke havde skabt et nyt problem. Goos havde ved at træde op understreget, at de almindelige systematiske principper om lovreglernes sammenhæng var hans domæne¹).

Fra disse år kan også nævnes hans deltagelse i udgivelsen af Bornemanns skrifter, der strakte sig over 1863—68 (sammen med Krieger, Gram, Aagesen og Nellesmann) og efter Kriegers Dagbøger

---

¹) Breve i Kgl. bibl. fra Goos til Aagesen supplerer interessant det trykte. Et af 22. august 1868, hvormed Goos til Aagesens gennemsyn fremsender den første udarbejdelse af sin artikel, oplyser, at de to professorer inden Aagesens artikel havde drøftet emnet og været fuldt enige, men fortsat eftertænkning havde bragt Goos til at ændre standpunkt. Et andet af 17. april 1869 udvikler visse enkeltheder deri og et tredje udateret sender Goos efter diskussionens afslutning — dog ikke for atter at svinge, men idet han ikke kan slippe betragtningen af problemet med loves henvisning til andre eventuelt skiftende love. Han bemærker at have indtryk af, at Ugeskriftets publikum er noget træt af striden og udtaler håbet om at få et rent videnskabeligt tidsskrift, der vilde egne sig godt for Aagesens civilistiske studier.

Dette synes at have været udgangspunkt for overvejelser, hvortil der sigtes i et senere brev af 20. november 1869, der efter Goos' henstilling sendes Nellesmann til gennemsyn inden samtale. Redaktøren af Ugeskrift for Retsvæsen, overauditør Mundt, havde foreslået Goos at overtage redaktionen af det teoretiske stof og selv beholde domsmaterialet. Goos drøfter nu denne »næstbedste« plan overfor den »bedste«, som åbenbart havde Aagesens og Nellesmanns sympati, med det rent videnskabelige tidsskrift. For sit eget vedkommende finder han, at han først vilde være moden til at levere tidsskriftstof, når han havde sin Kriminalret bag sig, og Aagesen måske først efter Tingsretten. Professor H. Munch-Petersen kom først mange år senere til at repræsentere Fakultetet i den litterære redaktion. Tidsskrift for Retsvidenskab udgaves fra 1888 af den Stangske stiftelse i Kristiania med Goos som dansk medredaktør.

II s. 309 og IV s. 20 synes at have været et ret betydeligt arbejde. Også ved udgivelse af Holcks og Aagesens skrifter var han virksom.

Det næste, der kan noteres, er fra juristmødet i København 1872 hans grundlag til et forhandlingsemne, der ikke nåede frem til behandling: fra tyvsbehandling bør undtages tilegnelse af ubetydelig i loven nærmere fastsat værdi. De formentlig forestående retsplejeændringer var motivet til denne kunstigt lydende »udsondring fra tyveribegrebet«, der skulde lette forfølgningen. Straffelovens § 235 skulde herved bortfalde, men nogen formildelse tilsigtedes ikke. Forslaget toges ikke senere op. Det havde været frugt af hans arbejde siden 1870 i den af Krieger ledede Proceskommission, hvor han udarbejdede udkast vedrørende straffeprocessen, domsmagten, anklagemyndigheden og nævninger, der kom frem i 1875—76.

I 1875 kom så altså Den danske Strafferet fremstillet af C. Goos, Første Del: Indledning til den danske *Strafferet*, efterfulgt i 1878 af Anden Del: Om Forbrydelsen. En udførlig indholdsfortegnelse ledsagede indledningen, der var på 486 sider. I løbet af årene 1863—68 var Bornemanns Forelæsninger og Blandede Skrifter blevet udgivet i 5 bind af nuværende og ældre kolleger, deriblandt bd. III og IV omhandlende Kriminalrettens almindelige og specielle Del. Til denne skulde Goos altså overfor læseverdenen tage standpunkt, og han mødte hertil med en fra forgængerens tyske forskellig filosofisk skoling. Givet var det, at han måtte gå ud fra »almindelige retsgrundsætninger, forholdets natur« for at have et vurderingsprincip overfor den positive ret, og først måtte straffens formål undersøges. Med fast hånd fører han sine studenter og de viderekomne læsere gennem teorier, der ser straffens opgave i at afværge, og dem, der ser den som at oprette eller gengælde det begåede retsbrud. Under den første gruppe findes Ørsteds advarselsteori, der bygger på virkningen af straffelovens tilværelse og funktion, under den sidste delvis Bornemanns, der kræver forholdsmæssighed mellem brøde og straf. Selv om der tilstodes studenterne visse overspringelser, var tilegnelsen i sin tid af forfatterens logiske opbygning i hans abstrakte sprog ikke let; jeg mindes en kammerats suk: »Gud give, gale Goos gav god greje!« Hans egen opfattelse af straffeformålet var, at viljen skal optugtes til lydighed, idet straffen rettes mod overtræderens karakter og til psykologisk forudsætning alene har, at viljen kan motiveres ad denne vej, ikke at den er årsagsfri. Formålet er ikke at gennemføre forbedring. Hermed var paa lykkelig måde fundet et samlende kriterium, der ydede hvad retshåndhævelsen måtte kræve for at dække retsanordningen, men noget direktiv for straffens tendens kunde man ikke udlede

af denne formulering, som man dog måske havde kunnet fra nogle af de »nedsablede« teorier. Det var gået Goos som Ørsted, der i sin prisafhandling bestemte moralloven som dette at handle af agtelse for pligt efter en maksime, der kvalificerer sig til at være en almindelig regel, men intet sagde om, hvorledes der skulde handles. Formuleringen ydede i hvert fald det intellektuelt tilfredsstillende ved at nå et samlet overblik. Den følges af en historisk oversigt, der karakteriserer Loven af 1866 som båret af Bornemanns retfærdighedsteori; der anstilles undersøgelse om forskellige indgrebs karakter af straf, og det fastslås, at rettighedsfortabelse på grund af retsbrud efter forholdets natur ikke er straf. Allerede her har Goos sin inddeling af retsordenen i de fire grupper: retten i koeksistensforholdet, i familieforholdet, i det borgerlige samfund og i de politiske samfund. Alm. borgerlig straffelovs ramme, dens overskridelse og dens udfyldelse underkastes detailleret granskning og suppleres med oversigt over de øvrige straffelove. Problemet om disse loves fortolkning nødvendiggør for forfatteren en fuldstændig fremstilling af fortolkningslæren, hvorved han udvikler en stræng objektiv synsmåde samt et princip om, at specielle love lader plads åben for almindelige normer. En lignende udførlighed anvendes ved omtalen af analogi, hvorefter de positive regler herom i og udenfor straffeloven udvikles. Straffelovens virkekreds med hensyn til forbrydelsens sted og objekt undersøges først efter almindelige grundsætninger dernæst positivt ligesom fremmed strafferets betydning ved anvendelsen af dansk straffemyndighed. Efter omtale af undtagelser og forholdet til militær straffelov behandles straffelovens virkekreds med hensyn til tiden efter forholdets natur og positivt, hvilket rummer mange problemer, og der sluttes med en udførlig oversigt over strafferetlig litteratur og over fremmede landes strafferet. Bogen måtte imponere ved sin grundighed, udførlighed og skarpsindige stillingtagen. Den syntes skrevet ud fra et uangribeligt logisk tvingende syn på strafferettens væsen, der efterlod et stærkt indtryk af åndelig overlegenhed og skabte store forventninger til fortsættelsen. Krieger skriver 5. sept. 1875, VI. s. 88, hjemvendt fra juristmødet i Stockholm, at Goos åbenbart nu vil trænge igennem til fortjent anerkendelse, men, tilføjer han, »hans Radicalisme vil noget hindre ham«. Formodentlig sigtes til Goos' udtalelser på mødet i kvindesagen, se nedenfor.

Inden vi går videre ad denne linie, kan der for året 1876 nævnes nogle *tidsskriftsbidrag*. I brødrene Brandes' *Det nittende Aarhundrede* skrev han i årets begyndelse om Nutidsspørgsmaal i Strafferetsplejen. Han drager til felts mod forhørsprocessen, hvor dommeren er anklager, hvor forsvaret mangler og den sigtede på for-

hånd anses skyldig samt benyttes som bevismiddel. Han ønsker en anklageproces med juridisk forundersøgelse og medvirken af lægmænd. Senere på året skrev han sammesteds om Kvindens retlige Stilling i Danmark, et emne fra juristmødet i Stockholm 1875, hvor han havde udtalt sig. Han går ind for større personlig selvstændighed for hustruen, tilbagetrængen af mandens enerådighed over boet, hustruens myndighed og større rådighed med hensyn til børnene, ved skilsmisse må lige deling bevares. I U. f. R. skrev han s. å. om nævninger foranlediget ved en sammesteds af cand. jur. Jul. Lassen leveret gennemgang af den tyske jurist Bindings polemik mod brug af lægmænd i straffeprocessen, hvad Binding i det højeste vilde gå med til som meddomsmænd, en mening Lassen tiltrådte, men som Goos fandt uforenelig med Grundloven. Goos redegør for nævningssystemets sejrriige fremtrængen i Tyskland, hvor man i de sidste år forgæves har søgt at få meddomsmændene frem. Det er den nyere retsvidenskabs ære, erklærer Goos, at ligeså lidt som livet er udenfor loven, er loven udenfor livet, og at der er grænser for, hvad retskyndigheden som sådan kan udrette. Lægmænd tilkender han en fremragende naturlig kompetence ved bedømmelsen af tiltaltes tilregnelighed og en moden evne til at forstå det retstridige, hvor dette er skønmæssigt, såvel som det bevismæssige. Dette vilde føre til, at de også skulde være enekompetente ved bekræftende skyldigkendelse, men her behøves dog juristernes tilslutning. Spørgsmålet om fare for påvirkelighed lader han ligge, men han er overbevist om, at brugen af nævninger vil skaffe domstolene øget tillid. Ved valget mellem nævninger og meddomsmænd er det en hovedindvending mod de sidste, at de i reglen ikke vil kunne hævde deres selvstændighed overfor juristerne og omvendt lejlighedsvis vil tage magten fra disse. Bindings indvending, at nævningernes udelukkelse fra strafudmålingen er unaturlig, afvises, og Goos kunde jo ikke forudse Akilleshælen: misbrugen af frikendelsesretten for at undgå befrygtet streng strafudmåling. Efter sin idé med den »dobbelt garanti« er efter Goos nævningssystemet den mest fuldkomne form for retsplejen, og den praktiske udførelse kan godt i det væsentlige være svarende til ideen. Han forkaster brugen af begge systemer og vil lade tiltaltes ønske om nævningers medvirken have indflydelse.

I forlængelse af denne udførlige udvikling, hvis baggrund naturligvis var hans kommissionsarbejde, talte Goos på *juristmødet* i Christiania 1878 om lægdommere i straffesager. Han stillede spørgsmålet på, om rettens evne til træffe en retfærdig afgørelse forhøjes ved medvirkningen. At kun nævninger kommer i betragtning, følger af, at lægfolk er inkompetente til strafudmåling. Som før besva-

rer han spørgsmålet bekræftende og betoner lægfolks naturlige kompetence. Selv vildfarelse hos lægdommerne yder en betryggelse, forsåvidt de er til fordel for den sigtede, »idet de enten begrunde den Tvivl om Beviset, som er nok til at frifinde for Straf, eller vække Formodning om, at de begrebsmæssig nødvendige subjektive Betingelser for Straf have manglet hos den sigtede«. For at forstå denne mærkelige selvudslettelse på den juridiske stands vegne, må huskes, at Goos befandt sig i Retsreformens morgenrødme og personlig var uden judiciel erfaring. Efter en række indlæg fra deltagerne replicerede han grundigt og overbevisningstro som nævningernes ridder på saglig upolitisk basis, men tilslutningen var ringe. Fra norsk side var højesteretsadvokat Stang bestemt imod, han kunde ikke anerkende det saglige fortrin og var ikke ligegyldig overfor ukorrekte frifindelser, professor Getz erklærede sig for en noget lunken tilhænger af lægmænd og vilde foretrække meddomsmænd i flere sager, ligeså professor Aubert og den finske professor Montgomery, fra svensk side var landshövding grev Sparre og häradshövding Sternberg ret imødekommende men ikke aktivt indstillet, professor grev Hamilton og revisionssekretær Annerstedt imod. Fra dansk side fremholdt højesteretssagfører Octavius Hansen, at Goos ved at lade subsumtionen under loven være nævningernes domæne havde overset, at rettens retsbelæring var bindende (dette illustreredes efter 1919 inden svangerskabsloven ved deres forsøg på en ny fortolkning af begrebet fosterfordrivelse). Han motiverede sin tilslutning ved ønskeligheden af en arbejdsdeling, i det dommerne ikke behøvede at bekymre sig om nævningernes del af arbejdet (ingen heldig begrundelse, da dommerne netop skal kontrollere og altså følge nævningerne). Nationalbankdirektør, medlem af Proceskommissionen og fhv. dommer W. J. Ussing gik imod det saglige fortrin og mente, at anvendelsen vilde betyde en forringelse af strafferetsplejen. Han understregede den politiske interesse i at erhverve domsmagten for folket som det drivende i tilslutningen til institutionen. (Vore egne erfaringer omkring 1916 kom til at gå i samme retning, tilliden til strafferetsplejen styrkedes absolut ikke, så at afhjælpning omsider søgtes i brugen af den anden form for lægmandsretspleje). Men da Grundlovsbudet var der tilligemed Proceskommissionen og lærestolen, var det jo lykkeligt for Goos at kunne gå helt ind for sagen.¹⁾

---

¹⁾ I brev af 16. november 1878 (vgl. bib.) beder Goos redaktør Topsøe at sende de to numre af Dagbladet, der indeholdt talen, til 8 videnskabelige jurister i Tyskland, Schweiz, Holland og Frankrig, med hvem han stod i forbindelse og som kunde læse dansk.

Samme år, 1878, kom som nævnt næste bind *strafferet*. Når man tager det i hånden, mærker man straks, at en indholdsfortegnelse som ved indledningen mangler, endvidere at et tidligere bebudet afsnit om straffen er sprunget over. Dette bind »Om forbrydelsen« er et første kapitel om forbrydelsens begreb og inddelinger og et andet kapitel om strafbarhedens grundbetingelser, hvorunder falder den egentlige forbrydelse, forsøget, meddelagtigheden, straffrihedsgrundene og strafskyldens ophør. Bogen, der er på 478 sider, er imidlertid kun nået til den egentlige forbrydelse delt i retsbruddet og dets tilregnelighed. Den må som andre af hans arbejder være kommet heftevis og være svulmet op under udarbejdelsen. Evnen til knap fremstilling var ikke Goos givet. En retstridig handling, stående i et vist skadende årsagsforhold til et retsbeskyttet gode udgør det objektive retsbrud, på hvis udformning der overfor ældre forfattere lægges megen vægt. Først når det objektive retsbrud er fastslået, bliver der spørgsmål om den subjektive side, på det rent objektive grundlag haves alene nødværgeret. Med hensyn til retsgodet undersøges, om territoriale eller nationale begrænsninger i beskyttelsen gør sig gældende og ved retsbruddets subjekt den udenfor et særligt pligtforhold stående persons ansvar for brud på dette. Derefter nås hovedspørgsmålet om handlefrihedens grænse-
dragning med særligt henblik på grænserne overfor selvstændige udvortes retsgoders integritet. Overfor muligheden af at skade bør handlefriheden have sin chance, således at handlingen, hvis der ikke er særegne pligtforhold tilstede, retmæssig kan foretage, hvad der kun ved i øjeblikket uberegnelige begivenheders tilstød kan skønnes at volde skade, og idet der herved kan bortses fra mellemkommende handlinger af andre, hvis disse er objektivt abnorme og subjektivt normale. Afvejelse efter en almindelig dom af hensyn til livsvirksomhedens krav og godernes beskyttelse afgør tilstedeværelsen af objektiv culpa. Om retsforstyrrelsen har været bevirket ved den retstridige handling, er et særskilt behandlet problem. Læren om tilregnelighed giver ikke anledning til en lignende særpræget udvikling, men har samme grundige udførlighed; modsat Bornemann medtages under forsæt ikke det blot eventuelle.

Den manglende behandling af forsøg, meddelagtighed, straffrihed og strafophør fik han frem i den nordiske strafferets almindelige del, der 1882 kom i værket *Nordisk Retsencyklopædi* ved T. A. Aschehoug, K. J. Berg og A. F. Krieger. Han viste herved sin aktive interesse for det nordiske samarbejde. Forsøg og meddelagtighed er efter ham både teoretisk og efter straffeloven et accessorisk straffegrundlag, der behøver en særlig straffehjemmel; handlingen er ikke objektivt retstridig.

I 1877 var han blevet æresdoktor i Upsala, i 1875 ekstraordinær assessor i Højesteret, i 1879 havde han nær hjemført den Ørstedske hædersmedaille som belønning for sine strafferetlige arbejder (Juristen 1941 s. 128). Dette foreslog professor Aagesen i Prismedaillelegatets bestyrelse. Man havde i 1875 hædret hans kollega Nellemann på denne måde og vilde man afvente værket afslutning, kunde det trække længe ud (faktisk lod det vente 16 år på sig), men sjældent, mente Aagesen, vilde man stå overfor et så fortjenstfuldt arbejde. Nellemann (censor) og højesteretsassessor Rimestad (medlem) sluttede sig dertil sidstnævnte dog med nogen betænkelighed, da først de følgende dele vilde være prøvestenen for udviklingens rigtighed. Højesteretsassessor F. Meyer (censor) og højesteretsjustitiarius Mourier (formand) lod disse betænkeligheder være afgørende og nationaløkonomen Falbe-Hansen (medlem) fulgte som usagkyndig samme formelle linie. Aagesen, der døde samme år 53 år gammel, havde herved bekendt det åndelige slægtskab, der bestod mellem ham som banebrydende lærer i formueret og Goos som strafferetslærer. På Universitetet havde Goos i 1879—80 været rektor efter Madvig, hvem han havde bistået med forberedelserne til jubilæumsfestlighederne i 1879. Der var iøvrigt i disse år god grøde i den juridiske videnskabelighed. Efter professor Grams død 1871 konkurrerede hans efterfølger Deuntzer med Evaldsen, der også ansattes, og Utke Damm. Efter Aagesens død konkurrerede efterfølgeren Jul. Lassen med sidstnævnte og den senere dommer i Ægypten C. Kraft. Carl Torp, der blev doktor 1884, blev to år senere professor.

To Universitetsprogrammer fra 1878 og 1880 gav Goos lejlighed til at skrive om *straffeprocessen*, det første om dens almindelige grundsætninger, det sidste om den danske fra D. L.s tid. Han opstiller en modsætning mellem at opfatte processen som en retstvist mellem to parter eller som en offentlig undersøgelse og vender sig kritisk, dog uden heftighed, mod sidstnævnte form. Formfuldendt og uden lovcitater fremstilles og vurderes systemerne med modstilling af mundtlighed mod skriftlighed, offentlighed mod hemmelighed samt spørgsmålet om lægmænd ud fra de kendte synspunkter, der nu har fået en yderligere udvikling. Han beviser, at nævningernes eneret til at frifinde, som andre vilde opfatte som en magtudøvelse, jfr. at Grundloven sikrer den i politiske sager, netop er den, der sagligt ligger bedst for nævningerne. Han påberåber tvivlens beneficium og at et nej kan skjule opfattelsen af utilregnelighed, der ikke kan udsøndres (jfr. dog nu retsplejelovens § 889) og hvor han tillægger nævningerne en særlig kyndighed. Indvendes må, at kun hvor forsvareren troede at kunne rejse denne

indsigelse om utilregnelighed, vilde dette dog få betydning. Historisk havde det interesse at påvise, at en anklageproces var det oprindelige og at inkquisitionen samtidig med en styrkelse af anklage og forsvar trængte frem på specielle områder som militær retspleje og politisager, indtil fdg. 3. juni 1796 og 13. oktober 1819 i realiteten gjorde det af med de ældre nu atter moderne grundsætninger. Forelæsningsen over den danske kriminalproces fremkom autograferet 1888.

Videre må nævnes hans afhandlinger i Nordisk tidsskrift 1880 og 1881 om *statsuniversiteter* og *den moderne stat*. I den første, der var en Universitetstale, betoner han åndsfriheden og afviser påskud til at holde den videnskabelige kritik tilbage. Den anden er en ret udførlig sammenlignende undersøgelse af staterne i det europæisk-amerikanske folkesamfund med hensyn til grænserne for statsmagten og kravet om positiv statsvirksomhed, altså frihed og lighed reelt opfattet og stemmende med retsideen, der ikke modsætter retsformål og kulturformål. Han optrækker teorien om staten som bygget på fri kontrakt, der kun har ret i, at retten angår individernes indbyrdes forhold, og reaktionen herimod, der lader samfundets livsforhold være det centrale (Bornemann). Den positive ret må respekteres, thi »rettens magt er magtens ret«. Særlig uddybes åndsfrihedens indhold, og han skitserer i virkeligheden hele sin senere almindelige retslære for familie- og samfundsforholdenes vedkommende. En Universitetstale fra 1878 (Dagbladet 15. og 16. november) havde haft et lignende indhold.

Modsat Bornemann, Aagesen og Evaldsen nåede Goos at få trykt det allermeste af sit undervisningsstof, men det tog sin tid, en del fremkom heftevis og han har sikkert mundtlig doceret sine synspunkter, længe før de forelå i bogform. Dette gælder hans forelæsningsen over den *almindelige retslære*, hvis 1. bind kom 1885. Det måtte ventes, at han vilde gøre meget ud af dette fag og forventningen gøres ikke til skamme. Dets program er jo, at retsideen skal føre ordet og hvad er retsideen? Den magt krævende forgrening af sædelighedsideen, svarer han, ideen om en udvortes betrygget ordning af visse menneskelige livsforhold efter ethvers betydning for den tilstand, hvorpå fremgangen mod det sædelige frihedsliv grundtes. Ordningen er utilitarisk, den må kunne påvise nytten for menneskets velfærd. Ligesom Bornemann bruger han ordet sædelighed for moral og forudsætter en almen erkendt morallov. Retsideen, forholdets natur, doceres også som noget alment, i virkeligheden er det en individuel mening, men fiktionen om dens »transcendent« natur som de gamle naturretssætninger giver fremstillingen sit særlige ophøjede præg, som Goos' penneføring med isprængte

latinske citater og antiteser som »rettens magt og magtens ret« eller »livet uden for loven og loven uden for livet« egnede sig til at underbygge. Det skal ikke bestrides, at han er realistisk indstillet og i så henseende fortsætter Ørsted, men det logisk-systematiske øver en mægtig tiltrækning på ham og det er karakteristisk, at når han skal udvikle den med forholdets natur stemmende orden, sker det regelmæssig med påvisning af de modsatte standpunkter, hvortil retspagtsteorien og samfundssædelighedsteorien, se afhandlingen af 1881, konsekvent må føre. Disse teorier betegnede dog historisk tilbagelagte trin. Han har overalt kun normernes *indhold* for øje, medens Ørsted tillige så moralen som en faktisk støtte for lovens evne til at bevare gyldighed og de ældre forfattere, som syslede med fiktionen om en samfundspagt, var særlig optaget af at vise, at den positive ret fik sin gyldighedskraft ved selvopholdelsens forståelse af sammenslutningens nytte, den deraf følgende underordnelse under en ligelig regel og kollektiv hævde af denne ved et socialt tryk. Ved omtalen af rettens område genfindes udviklingen fra afhandlingen af 1881. Mere konkret går han over til at fremstille retsnormerne: loven, dens ånd og grundsætninger, forholdets natur, retssædvane og vedtægt og han konkurrerer forsåvidt med kollegernes lærebøger. Den almindelige del slutter med grundsætningerne for retsforholdenes orden, deres natur i almindelighed, deres subjekter og de dem begrundende kendsgerninger. Rettigheden er det retsbeskyttede gode, hvortil svarer et bånd på handlefriheden, håndhævelsens retsforhold er magt og indgreb. Under retsbegrundende kendsgerninger opstilles værdifulde klassifikationer og en belysning af retshandelsbegrebet; delvis polemiseres mod Aagesen, der havde en lignende interesse for systematisering; han var med ham enig i en løfteteori. Nogle breve fra 1870 i Kgl. bibl. viser deres åndelige samarbejde. Goos forelægger først Aagesen sine »grublerier« over den ensidige viljes betydning i retsordenen. Nogle dage senere sender han en hel afhandling på 16 sider om den påståede nødvendighed af to samtidige viljer til stiftelse af en obligation og om akcepts nødvendighed. Han sammenligner sine forelæsninger med Aagesens manuskript og finder overensstemmelse. Han beskæftiger sig også med Aagesens sontring mellem tinglige og obligatoriske rettigheder. Stadig erkender han Aagesens overlegenhed, således også idet denne rådspurgte ham om Universitetets retsforhold om gadearealer ved Botanisk have. Som ledende grundsætning for den retlige orden opstilles den reale lighed og begreberne retfærdighed og billighed drøftes. Sin inddeling af retssystemet havde han allerede meddelt i strafferetsindledningen, se foran. Retten i samlivsforholdet er grundet på

personlighedsprincippet, der hævder visse goder, først og fremmest livets. Dette foranlediger en fyldig fremstilling af læren om den retstridige handling under sejrrig polemik mod C.Kraft, der bestred handlingens rent objektive bestemmelse; det fremhæves, at denne har betydning for at sikre det indre liv mod politiindgreb. Men bogens opgave er ikke blot at bestemme den rigtige ordning, undertiden er det også blot at gruppere under fællesbetegnelser såsom »goder, der tilflyder menneskelivet fra omverdenen«. Når også dette kunde virke inspirerende på læserne, havde det måske nogen lighed med borgerens glæde hos Molière over at opdage, at han i 40 år har talt prosa. I forhold til dette kalejdoskopiske billede frembyder retten i familieforholdene et mere samlet præg. Goos' udvikling af det faktiske grundlag og det retlige synspunkt rummede en varmfølt — for studenterne oplivende — skildring af ægteskabets herlighed. I behandlingen af dets økonomiske ordning gentog han afhandlingen fra 1876.

Når det varede nogen tid med fortsættelsen, skyldtes det, at udsendelsen af *Strafferettens specielle del* trængte på, men desuden var Goos på flere andre måder beslaglagt. I 1880 blev han Rigsdagsmand, i 1881—89 var han repræsentant for udgiverne af Dagbladet og 1884 blev han overinspektør for fængselsvæsenet. Den foreløbige udgave af den specielle del fik han dog frem 1887, den endelige i 3 bind, forsynet med fuldstændigt domsmateriale, forelå i 1895—96. Forinden var i 1892 anden del kommet af *Retslæren* og den skal da først gennemgås. Bogen er stor, 638 sider, både fordi den behandler overmåde meget og fordi formen, med rette betegnet som forelæsninger, er bred. I det første afsnit er formuere retten tyngdepunktet og den fremstilles indgående parallelt med fagbøgerne. Han stiller sig på individualismens grund dog isprængt sociale hensyn og det er ingenlunde således, at han forholder sig kritisk til tilstanden i det positive danske retssamfund, der toner frem bag forholdets naturs slør, tværtimod føles han som en tilhænger af den bestående tilstand. Der er mere originalitet i behandlingen af retten i de politiske samfundsforhold, hvor han for det suveræne samfund, statens, vedkommende efter at have delt statsgrundlaget i folket, territoriet og statsformålene vender sig til statsorganisationen. Her forkaster han den positive Montesquieske tredeling og opstiller det øverste regeringsorgan modsat visse kontrolmagter. Førstnævnte er som magtens indehaver begrebmæssig uansvarligt og her benyttes Aristoteles' inddeling i monarki, aristokrati og demokrati, idet der i svævende vendinger anstilles overvejelser over, hvilken form der er den bedste. De øvrige magtudøvende organers sekundære karakter udtrykkes ved betegnelsen

kontrolmagter; det er ministre, myndighed for bevilling og lovgivning samt domsmagt. Hertil kommer retten med hensyn til statsorganernes funktionering dels som underordnede ikke-suveræne samfund (kommuner) dels som embedsmænd. Et synspunkt, der ganske savnes i begrebsbestemmelserne, er folkeligt selvstyre, tanken føres hen på kongedømmet af Guds nåde med visse indskrænkninger. Der siges mange kloge og rigtige ting naturligvis ud fra tidens forudsætninger, som når afstand tages fra kvinders valgret og valgbarhed. Endelig omhandles forholdet mellem staterne.

Slutningskapitlet om retsbrud og retshåndhævelse genoptager for en stor del tidligere udviklinger. På et punkt, s. 520 ff. og 624, ændrede han sin tidligere strafferetlige opfattelse. Han havde hævdet, at jurister ikke, fordi håndhævelsen bygges på ansvarlighed modsat mekanisk forebyggen, behøver at bestemme sig for determinisme eller indeterminisme. Nu følte han sig nødt til at erkende, at straffedomme af ubestemt varighed blot lydende på frihedstab — hvad han på ingen måde kunde gå med til — måtte være det konsekvente, når straffens opgave — som han havde formuleret den — sættes i at påvirke viljen til lydighed, thi først i fængslet viser det sig, hvor lang tid der hertil behøves. Først indeterminismens idé om en vis moralsk skyld indeholder direktiver for en straks foretaget aftrapning af straffen og derfor må juristen tilegne sig indeterminismen. Slutningen er urigtig. Bortset fra, at han ved opstillingen af sin formel i sin tid havde fremholdt, at forbedring ikke var opgaven, giver determinismens idé om tilstedeværende karaktermangler, der viser sig i forbrydelsen, også holdepunkt for den forhånds udmåling, der er et retskrav. For mange gjorde denne frontforandring skår i deres agtelse for Goos' åndsfrihed. Andre undersøgelser kunde fremhæves som værdifulde, hvis pladshensyn ikke gjorde sig gældende.

Den gennemførte bestræbelse for at fremstille en ideal ret eller, om man vil, en lovgivningspolitik blev senere opgivet og i stedet kom nogle almindelige undersøgelser især i fortolkningslæren. Jeg har personlig været blandt dem, der i slutningen af 1890'erne endnu læste efter hans bog. Dennes opgave, som den glansfuldt havde løst, havde først og fremmest været at give et overblik over og at få et helhedssyn på retten indplantet i bevidsthederne og den virkede festlig og befriende. Dernæst vilde den bibringe metode bestående i nøje undersøgelse af reglens faktiske grundlag og gennemtænkt udformning af dens begreber. Bogen udstrålede en autoritet, der meddelte sig til dens forfatter, der ved dette værk og ved sine fornyende strafferetsværker blev Fakultetets forgrundsfigur

og en af Universitetets første mænd. I det danske Videnskabernes Selskab var han allerede i 1882 optaget som filosof.

Da den fuldstændige udgave af *Speciel del* 1895—96 fremkom, var — ligesom ved udgivelsen af Retslærens anden del — forfatterens 30-årige professortid udløbet. Det var en rum tid efter 1866 og værket havde kunnet drage nytte af den domspraksis, der var vokset frem i mellemtiden, men det kom alligevel til længe at være rustkammeret for denne praksis, da en ny almindelig straffelov ovenpå tillægene af 1905 og 1911 først bragtes tilveje 1930. Dets størrelse, 1719 sider hvoraf 176 var fortegnelse over lovbud, der berørtes af straffeloven, og sagfortegnelsen, måtte imponere. Opgaven har været begrænset til at forklare straffeloven; ældre lovgivning berøres kun som fortolkningsbidrag, men en kronologi over forbrydelsesbegreberne kunde have haft sin interesse. Inddelingsgrundlaget er den sædvanlige anordningsmæssige firdeling; den positive lovgivning nøder dog til at gå lidt dybere og til familieforbindelsens retsforhold at knytte dem i »andre snævre samfund« (lærer og elev, mester og lærling osv.). Det lå forfatteren fjernt at lade værket være en kommentar, der fulgte lovens gruppering af sit stof i kapitler. Det ordnes efter et videnskabeligt system, selv om dette skulde føre en grænse tværs igennem en §, og for de forskellige grupper gives der karakteriserende betegnelser. Når forbrydelserne i det borgerlige samfundsforhold sondres i tre hovedgrupper, hvoraf den første betegnes som forbrydelser mod samfundets fred, er dette en svævende betegnelse for uensartede forseelser rækkende fra brud på »offentlig sædelighed« til brud på bygningsforskrifter. Ethvert retsbrud er efter gammel sprogbrug brud på freden, et fælles retsgode kan ikke påvises og der foreligger egentlig kun en restgruppe af socialt betonedede forbrydelser. For den anden hovedgruppe, der omhandler dokumentfalsk, anvendes betegnelsen forbrydelse mod den sociale handlefrihed ud fra et synspunkt om en almen interesse i, at dokumenter, hvis ægt-hed og rigtighed der haves almen interesse i, ikke misbruges, men angrebet er normalt rettet på formuens gode og dette betinger i virkeligheden også samfundets interesse. At nogen ved misbruget bevæges til at handle, er et underordnet moment ligesom ved bedrageri, og offentlig interesse i forfølgningen er der overhovedet nutildags i de fleste forbrydelser. Den tredje gruppe vedrører erhvervsvirksomheden dels den umiddelbare krænkelse af erhvervs-samfundets dels berigelsen på andenmands bekostning, idet Goos ligesom Bornemann lægger vægt på, at der haves en offentlig interesse i formuefordelingens opretholdelse; dette afsnit i bogen rummer over 300

sider. Kasuistikken over bedrageriforbrydelser har fået en god sontring i tre grupper 1) Forholdelse af andenmands ejendom 2) svigagtig fremkaldelse af disposition 3) hindring af et kravsfyldestgørelse. Goos havde ved sin prisafhandling fået anerkendelse for sit usædvanlige systematiske talent. Dette havde han plejet og udviklet al sin tid og på mærkelige steder kunde han finde næring derfor. Begrebet ære sondrer han i selvagtelse og andres agtelse og lad være, at denne adskillelse begrebsmæssig kan opstilles, af værdi ved lovens sontring mellem ringeagtstringer, sigtelser og udbredelse af ærefornærmelse er den ikke, da begge »forgreninger af æren« forekommer ved dem alle. Den skarpe logik kunde gøre ham ufølsom overfor naturlige modifikationer, således når § 203 afgrænser en gruppe af vold som »sår eller skade på helbred« og sår defineres som mekanisk adskillelse af legemets bløde dele, men det så I s. 30 beklages, at praksis ikke vil lade de mest ubetydelige sår gå med herunder, så at det skarpe begrebsmæssige skelne-mærke overfor ringere vold går tabt. Professor H. Munch-Petersen har i U.f.R. 1897 samlet forskellige sådanne træk, men betoner med rette at dette ikke formindsker den høje vurdering, der skyldtes dette standardværk. Efter fremkomsten af I. bind modtog Goos i 1895 den Ørstedeske hædersmedaille. Nogle efternølede men ikke ubetydelige strafferetlige arbejder var en bearbejdelse af nordisk strafferet i Retsencyklopædien III anden afdeling (1899) og en monografi om bedrageriforbrydelsen i Tidsskrift for retsvidenskab XIII (1900) endnu senere i 1915 en afhandling i Juridisk Tidsskrift I om forsøgets afgrænsning.

Den fremstilling af dansk *statsret*, Goos fremkom med i forening med Henrik Hansen i Marquardsens tyske håndbog og som væsentlig var sidstnævntes værk, skal omtales i bogens næste afsnit.

Sine praktiske administrative anlæg fik Goos lejlighed til at udvikle og frugtbar gøre som *fængselsmand* i tilslutning til sit teoretiske kriminalistiske arbejde. I nogle artikler i Dagbladet nr. 95 — 1878 og nr. 99 — 1879 havde han vist sin teoretiske interesse. Men i 1884 indrettedes fængselsvæsenet med et overinspektorat, hvis ledelse gaves til ham, og med undtagelse af sin ministertid 1891—94 virkede han til 1900. Adskillige udvidelser og forbedringer fandt sted (bygningsarbejder, kostforplejning, lønningsforbedring, indretning af arrester) og et særligt initiativ tog han ved udsendelse af fanger på hedearbejde. Han var tillige virksom for fængsels-selskabernes udvikling og fra 1884 var han medlem, fra 1890 vice-præsident for den internationale penitentiære kommission samt i bestyrelsen for den nordiske penitentiærforening; han bidrog til den internationale faglitteratur og mødte som anset deltager ved

kongresserne i 1878, 1885 og 1890. Han var 1890—1912 tilknyttet redaktionen af Nordisk tidsskrift for fængselsvæsen og praktisk strafferet ligesom Tidsskrift for retsvidenskab sammen med N. Lassen fra 1888 på livstid; i forbindelse med dette sidste, der i virkeligheden betød ikke så lidt, kan nævnes, at han var formand for Juridisk Forening fra stiftelsen i 1881 til 1900 (han har også været i Studenterforeningens seniorat).

En anden udløber af hans videnskabelighed var hans medvirken i *folkeretligt arbejde*. Han blev efter i 1875 at have deltaget i Haag-konferencen (Dagbladet) i 1877 medlem af Instiut de droit international, præsident 1897—98, i 1911 æresmedlem og ydede bidrag til dets arbejde. Han var medlem af International law association. Efter at være afgået som minister 1894 holdt han i nogle semestre forelæsninger på Universitetet i strafferet og alm. retslære; i 1896 fungerede han som tilkaldt sagkyndig ved besættelsen af en strafferetlig lærestol i Lund. En righoldig brevsamling i hans privatarkiv i Rigsarkivet (hvortil i det hele henvises) vidner om hans mange udenlandske relationer; i 1888 i Bologna til Universitetsjubilæum.

Efter tidsfølgen må her omtales hans bidrag til værket om Anders Sandøe Ørsteds betydning for den danske og norske retsvidenskab, hvis historie går tilbage til 1878. I dette hundredår for Ørsteds fødsel fremkaldte A. F. Krieger en dansk-norsk indsamling til en fond for mindet om hans videnskabelige betydning. Prismedaillelegatet overtog styrelsen og søgte opgaven løst ved at udsætte en prisopgave, men ingen besvarelse fremkom, selv om Carl Ussings Ørstedbiografi fra 1884, på hvilken han blev doktor, rimeligvis er foranlediget derved. Det besluttedes at dele arbejdet mellem tre forfattere, Nellesmann, Goos og Overretsassessor Øllgaard, og da Nellesmann i 1885 udsendte sin del, udtaltes det i et fælles forord, at det øvrige, hvoraf Goos skulde tage sig af straffetretten, kunde håbes færdigt næste år. Det gik anderledes, idet Goos' anpart først kom frem en snes år senere men da i to bind, 1904 og 1906 og efter et andet program; det udgør ialt 831 sider. Goos har antagelig fra først af betragtet Ørsted gennem Bornemanns briller og i sit doktorvita tilstår han, at først løsningen af denne opgave gav ham lejlighed til en dybere indtrængen, som han tilskriver betydning for sit arbejde i straffelovskommissionen af 1905, ligesom det I s. 202 note 2 hedder, at hans forelæsning over den almindelige retslære »ikke direkte har øst af Ørsted«. Dette fik det meget håndgribelige udslag, at udarbejdelsen gjorde ham klar over, hvorledes moralfilosofi og almindelig retslære hos Ørsted går sammen med hans juridiske overvejelser. Det påtænkte enkelte bind straffetret måtte derfor suppleres med et bind om de nævnte to discipliner

og med den anvendte dybtgående detaillering med talløse citater nærmede arbejdet sig det kæmpemæssige. Det må tilstås, at værket med de mange i sammenhæng anførte Ørsted-udtalelser, for en del gentagelser, ikke er letlæst. Systematikken sønderdeler stoffet og lovlige opmærksomhed synes ofret den ungdommelige autor før 1807 i anskuelse, han ændrede. Lovbestemmelser af blot tidshistorisk interesse har Goos ladet ligge, han holder sig til grundprincippet og mellembegreberne: »Paa dette omfattende filosofiske, til legislativ Udnyttelse bestemte Omraade er det, at Ø.s blivende Betydning som Kriminalist viser sig. Ved Siden af det i hans Lære, der er fortrængt af eller begrænset ved nye videnskabelige Synspunkter, findes her et Væld af Sandheder, som sejrrikt har hævdet sig gennem Tiderne, og adskilligt andet, der synes kun midlertidigt at være bukket under, for atter at drages frem i Videnskab og paavirke Lovgivning« I s. 6. Dobbeltheden hos Ørsted udtrykker han således I s. 7, at han »var ikke blot, i en eller anden indskrænket Betydning, en stor Jurist. Hans Betydning rækker videre. Han besjæledes af og virkede for Rettens Etik«. Vistnok har Goos opdaget, at han forskellige steder, hvor han tog ordet i eget navn, kunde have citeret Ørsted med tilslutning. Min omtale af indholdet kan iøvrigt kun blive spredt. Under rettens autoritet omtales den brug, Ørsted en tid gjorde af autoriteten som hvilende på en formodet forening af borgerne; hans senere synspunkt, siges det, var at fornuftloven var grundlaget og tvang ikke nogen nødvendighed. 1. bind sluttes s. 357 således: »Den Tvang, der udøves for Retshaandhævelsens Skyld, er saaledes aldrig absolut, heller ikke naar den fremtræder som Straf. For den sættes retlige Grænser af Retsikkerheden selv, af Retfærdigheden, af Hensynet til Folkets Moralitet og Agtelse for Loven, af Statens Velfærd og moralske Værdighed, af Humanitetens Krav. Denne gamle af Ø. fornyede Sandhed udgjør et væsentligt Led i den Straffeteori, han tog Ordet for . . .« Her synes Goos at have kunnet finde holdepunkt for strafudmålingens begrænsning uden at behøve at kaste sig i armene på indeterminismen, se foran s. 24. Det væsentlige har været de almindelige betragtninger, til de enkelte forbrydelser er kun afsat 65 sider. Goos slutter med følgende ord, der nu uden forbehold anerkender Ørsteds supremati: »Det er et Kæmpearbejde, som Ø. har udført for den dansk-norske Strafferet, baade videnskabeligt og legislativt, særlig naar det ses paa den Baggrund, der forelaa. For Danmark og Norge har dette Arbejde ikke blot haft Betydning som et langt og rigt historisk Afsnit af Strafferettens Udvikling. Det har endnu paa mange Punkter Betydning baade til Forstaaelse af gældende Ret og som Vejviser for en videre fremtidig Udvikling. Drages videre Omraader

ind under Betragtningen, vil det findes — i Strafferetten som i alle andre Forgreninger af Retten, Ø. har behandlet — at faa ere de retskyndige fra alle Lande og fra alle Tider, som staa i Højde med Ø. ved Sikkerhed i Tænkning, Klarhed i Fremstilling og Alsidighed i Aandsdannelse. Endnu færre ere de, hvem det forundtes i en saadan Grad og i et saadant Omfang at gøre omfattende teoretisk Arbejde frugtbringende for deres Fædrelands Lovgivning og Retsanvendelse. Højest staa Ø. imidlertid derved, at han paany fandt Baandet mellem Retten i dens forskellige Grene og Moralens Maal og Kilde. »Borgersamfundets Tarv«, som Retten opbygges for, er en Del af »det Heles Harmoni«, i hvilket han udtrykte Moralens Maal. Derfor var den Grundtanke, der bærer hans Retslære — som den var hans Livs Fører — at Ret er Pligt og Pligt Religion. Allermest fordi Ø. hævdede Retsvidenskaben til denne Højde af sand etisk Videnskab, er der Sandhed i den Hyldest, der fra Norges ypperste retskyndige [Professor Francis Hagerup] bragtes ved hans Mindestøttes Afsløring [27. August 1902], at han er den dansk-norske Retsvidenskabs Heros.« (Goos og Nellesmann var iøvrigt ledende ved sidstnævnte foretagende).

Goos var som *kriminalist* af den klassiske skole, Lombrosos antropologiske skole var han afgjort imod og han sympatiserede heller ikke med den internationale kriminalistiske (F. v. Liszt) selv om han i 1900 for honnørens skyld måtte indlede den tilsluttende Dansk Kriminalistforenings første møde (Carl Torp). Han oplevede alderens privilegium: på de gamle år at vende tilbage til de unge års opgaver og kunne se dem i perspektiv. Som halvfjerdsårig opfordredes han til at deltage i revision af den nu forældede straffelov af 1866. Justitsminister Alberti nedsatte hertil 11. august 1905 en kommission på 14 medlemmer og da formanden, gehejmekonferensråd C. F. Ricard døde 1908, efterfulgtes han af ældste medlem Goos; det vidtløftige forberedende arbejde var færdigt 1912. Det vakte opsigt, at den radikale Carl Torp, der nu havde faget ved Universitetet, ikke var med. Det var næppe Alberti ukært at udelukke ham, men et valg mellem ham og Goos måtte vel træffes. Udkastet blev iøvrigt kun et første, flere gange omarbejdet grundlag. Det fremtræder i alt væsentligt som frugt af enighed og man kan gå ud fra, at Goos' indflydelse har været betydelig. Fuldmægtig, senere Nationalbankdirektør F. Schrøder var medlem og sekretær. I almindelighed sagt gik udkastet ud på i overensstemmelse med nu gældende strafferetlige anskuelser at modernisere, supplere og ofte at simplificere loven af 1866. Opstillingen i Goos' lærebøger efter de af forbrydelserne angrebne retsgoder var naturligvis ikke anvendt men den hævdvundne kapitelinddeling. Overvejende måtte

der siges at være tale om en udvidelse af det strafbares område og skærpelse af ansvaret, dog forekom også det modsatte. §§ernes antal steg fra 311 til 409. Eksempel på et nyt straffebegreb er ophidselse af befolkningen og åger som økonomisk misbrug. Af strafarter ophævedes vand- og brødstraffen, medens dødsstraf (fald-økse) beholdtes men ikke som ubetinget. I den udførlige bibliografi, Frantz Dahl har leveret i U.f.R. 1915, er angivet adskillige mindre arbejder som nekrologer og artikler til Biografisk leksikon.

Hermed sluttes denne side af Goos' virksomhed. Endnu kun dette: han blev æresdoktor foruden 1877 i Upsala i Oslo 1911, i København 1915. Med hensyn til den videnskabelige vurdering af ham kan henvises til Francis Hagerup, Johan Thyren og Frantz Dahl i Nordisk Tidsskrift for Strafferet III (1915) og Viggo Bentzon i Tidsskr. for Retsvidenskab XXX (1918).

Johannes Nellemann, der blev født 1. november 1831 i København, var søn af fuldmægtig ved Sjællands stifts verdslige kontor Mogens Georg Nellemann, der senere flyttede til Slagelse og blev hospitalsforstander og kancelliråd; fra skolen her blev sønnen student 1849. Om hans opvækst savnes oplysninger. Efterladte kortfattede optegnelser af ham (ligesom nogle senere omtalte breve er de i familieej) viser varm interesse for den ældre familie, men hæfter sig mest ved mormoderens fortællinger til ham om sin lykkelige tilværelse til 1830 på Christianshavn, hvor hendes far, fhv. skibsfører Poulsen bestyrede Applebys plads og var jævnt velstående, vistnok en dygtig mand. Faderen var søn af Johannes Magnus Nellemann, byfoged i Svendborg og kancelliråd og denne atter søn af Mogens Nellemann, død 1789, der var ejer af hovedgården Lerbæk ved Vejle (Lengnick og Hauch-Fausböll: Slægthaandbogen (1900) s. 676). Nellemann blev juridisk kandidat 1855 med laud (to præ). A. F. Krieger, der i januar s. å. fra professor var blevet departementschef i slesvigsk Ministerium, vilde gerne have haft den flinke kandidat til at fortsætte med at tage slesvigsk juridisk eksamen og derpå gå i dette ministeriums tjeneste, men Nellemann, der var Ørsted-entusiast, og iøvrigt ligesom denne var begyndt med filosofien (Hegel) vilde gå videnskabens vej, og den lå banet for ham, idet han uden endnu at have skrevet noget fik det Stampeske stipendium for en rejse i 1856—58, og den begav han sig ud på.

En rejseberetning har vi ikke men nogle breve, han sendte hjem. Da modtageren N. Benzon, f. 1832, præstesøn fra Slagelse og senere præst, var teolog, fortælles der deri intet om hans studium, men derom oplyses der i to notitsbøger indeholdende meget detaljerede og nøjagtige kortfattede optegnelser om juridisk læsning; den ene

omhandler væsentlig fransk ret og har også en del engelske referater, den anden mere spredte emner, mest retshistorie, lensret, familieret og ældre byforfatninger. At dømme efter påtegningerne på hans pas, der har datoen 25. april 1856, har hans rute været over Hamborg til München, Paris samt Belgien. Som bevis for ophold i London tjener endvidere denne notits i den første af bøgerne: »27. februar 1858. Introduceret i British Museum Plads J 12, taget paa Grund af Træk H 14.« Antwerpen 6. august 1858 er sidste påtegning. Han er altså omtrent 27 år gammel, endnu ungdommelig men dog med så fæstnede anskuelser og tendenser, at man gerne vil lære dem at kende, hvis der er materiale til det, og det er der tildels. At han beskæftiger sig med kirkelige emner, hænger vel sammen med vennens interessekreds. I München (5. juli 1856) finder han kras protestantisk ortodoksi og omtaler indgående en instruks for præsterne med hensyn til indgåelsen af blandede ægteskaber med katoliker, som han finder skandaløs. I Paris (13. oktober s. å.) drøfter han vidtløftigt problemet om en adskillelse mellem stat og kirke, og løsningen deraf forekommer ham tvivlsom. Han skriver fra München (26. maj og 27. juli 1856), at han kun kender lidt til studenterne og søger ikke deres omgang, da han ikke kan lære noget derved, men han er ikke uselskabelig; læsningen drives mest på kollegierne, ikke hjemme, selv læser han 6—8 timer daglig. I stedet for i dagbog vil han udtale sig i breve, der altså ikke er opbevaret. Han taler med retshistorikeren K. Maurer og havde besøg af etatsråd Krieger. Ved omtale af relegationen af en student for udeblivelse som indkaldt for Konsistorium for fornærmelse af en anden student, ytrer han sig om dekretets affattelse, der var sket, naturligvis på latin, »med den Uforskammethed, som udmærker akademiske især tyske Autoriteter overfor Studenterne.« Hans politiske interesse er vågen, og han konstaterer i alle aviser de heftigste angreb på Danmark i tilslutning til brydningen under fællesforfatningen. Ved Landdagens slutning i München (brev 5. juli 1856) havde »Regieringen Frækhed nok til at byde Folket et Sidestykke til vort skandaløse Ørstedeske Opløsningsreskript« (af 20. oktober 1854, der rettede bebrejdelser mod Rigsdagen). Denne linie kommer stærkest frem i brevet 15. december 1856 fra Paris, hvor der først har været skrevet om kirkelige forhold i Bayern og derpå fortsættes: »Alt hvad der vedrører Baiern gør nu Krav paa min Interesse, da det er et godt Land og Folk, som jeg gør meget af — skjøndt det kan ikke nægtes at jeg foretrækker la belle France og dets tapre, intelligente og flittige Folk — jeg vil se at komme til at gøre et Ophold endnu i Frankrig, inden jeg rejser hjem. Du fortæller mig, at de Hrr. i Høiesteret rose I. E. Larsen, beklage må-

ske endogså hans Død (dette sidste erindrer jeg dog ikke engang om du har dristet dig til at sige) [professor L., der var formand i Rigsretten i sagen mod ministeriet Ørsted, blev gjort til efterfølger af justitiarius Lowzow i Højesteret men døde kort efter] — fort bien — men je m'en mefie ∴ med andre Ord jeg er bange for at det er den gode gamle Roes divus sit, dum ne sit vivus [lad ham være Gud blot han ikke er i live]. At Rigsretsheltene, Seierherrene i Realitetsspørgsmaalet, Kongerne, som faldt med Ære i Formalitetsspørgsmaalet, alle incarnerede Fordommens ærværdige Beskyttere skulle kunne have Øie for eller respectere Talentet og Dygtigheden, det troer jeg ikke paa. Naar Folk har været paa den Galei, saa er de færdige i mit Omdømme — 3 Alternativer aut [aut-aut, enten- eller] Idioter aut Kieltringer aut begge Dele. Imidlertid glæder det mig at see, at Regieringen synes at være af en lignende Mening og rydder godt op i dem. Tillige maa jeg ved denne Lejlighed aflægge min varmeste Tak, som Adresseavisen udtrykker sig, til Hr. Kammerherre J. Kofoed for den ved Graven holdte skjønne og trøsterige Tale: den har skaffet mig nogle af de renere æstetiske Glæder, som jeg har nydt paa Dansk i den senere Tid. Det er en værdig Fortsættelse af Rigsretsskandalen — paa det nær, at det er meget morsommere og mindre skadeligt.« I. Kofoed, der hørte til de »opryddede«, fremsatte en protest i Berlingske Tidende og gjorde opmærksom på, at han var arbejdsdygtig.

Nellemann afslører sig unægtelig her som nationalliberal fanatiker, se nærmere min biografi af A. S. Ørsted (1957) s. 275 f. I min Højesteret fra Grundloven til Retsreformen (1951) s. 86 er oplyst, at A. F. Krieger, da de uansøgte afskedigelser af 5 højesteretsdommere stod på, udtalte sig i lignende retning. Nu var det imidlertid længere tid efter, og den overlegne foragt, han her giver udtryk for, vil man oftere støde på hos ham.

Den stil, han helst ønsker i vennens breve, er, efter hvad han skriver 5. juli 1856, en kort men bestemt og tydelig oplysning om begivenhederne hjemme. Hans uhyre fine tætte håndskrift på denne tid indicerer minutøs nøjagtighed. Hans meget indgående objektive beskrivelser (Versailles, Venedig) viser hans videnskabelige anlæg. Han har som turist set sig grundig om og kan også give luft for naturglæde f. eks. over det yndige Steiermark, hvor han på rejsen fra Venedig gjorde holdt. Da vennen ytrer lyst til at rejse ud, giver han ham meget praktiske oplysninger om rejser og deres bekostning. Da professor J. E. Larsen — hans foretrukne lærer — allerede ved hans afrejse ventedes at ville blive justitiarius i Højsteret, var han af flere professorer opfordret til at lægge sig efter hans fag, retshistorie og tildels civilret. Situationen var således lagt til rette

for ham, og der tales ikke om konkurrenter. Til Larsens afgang var i juli 1858 kommet procesprofessoren P. Vedels ved hans udnævnelse til departementschef i Udenrigsministeriet. Disse to fag, retshistorie og proces, overtog han i 1858 som lektor og året efter som professor. Han blev efor ved Borchs Kollegium 1870 og Regensprovst 1871. Han ægtede 1861 Louise Poulina Poulsen, der døde 1918.

Indenfor 1860-erne fik han — betydelig hurtigere end Goos havde nået at få sine arbejder trykt — udgivet de to vægtige procesfremstillinger *Den ordinaire civile Procesmaade* (1864) og *Civilprocessens almindelige Del* (1868). To artikler i Fædrelandet fra november 1860 om Beviset i civile Sager kan her også nævnes. Fra disse år må jeg — ikke så meget for selve emnets skyld som af hensyn til dets psykologiske interesse — dvæle lidt ved hans polemik mod højesteretsassessor *Otto Müller* angående dennes pjece Om det juridiske Studium og den juridiske Eksamen ved Kjøbenhavns Universitet (1867), 47 sider, tilegnet justitsministeren og ministeren for kirke- og undervisningsvæsenet. Nellemann skrev i Fædrelandet for 11. og 12. november s. å. og Müller ganske kort 3. december. Det fremgår af pjecen, at der i begyndelsen af årtiet havde været skrevet og forhandlet en hel del om emnet og at Tscherning havde gjort ihærdige forsøg i Folketinget på at komme juridisk eksamen tillivs. Pjecen er skrevet i en fuldkommen rolig og saglig tone, men der er jo tale om at fremføre et klagemål, og en professor i proces burde kunne bevare koldblodigheden også ved selv at stå som part, så meget mere som Müller s. 29 anerkender det nuværende Fakultets videnskabelige dygtighed og fortjeneste af jurisprudence og betoner, at det ikke er den enkelte person men tingenes delvis nedravede tilstand, der klages over. Der levedes officielt på reglerne i fdg. 26. januar 1821, gentaget i fdg. 30. december 1839, at hele stoffet skulde gennemgås på forelæsninger i to år og at hver forelæsning begrænsedes til højst to semestre, medens praksis var en ganske anden. Müller kræver frie foredrag på grundlag af en trykt lærebog eller korte dikterede paragraffer (dette havde tidligere Kolderup-Rosenvinge og Krieger anvendt), men ikke den meget brugte diktering, der kun virkede sløvende. Dernæst ankes over stoffets uhyre opsvulmen, som alligevel ikke forslår overfor det praktiske liv. Det medfører den lange studietid, og flere fag burde opgives som romerret, kirkeret, søret og folkeret, ligesom der kunde sondres mellem forelæsninger for begyndere og viderekomne. Normaltiden skulde, når der kunde bortses fra selverhverv og værnepligt, være 3½ år. Spørges nu, hvorledes forandringen kunde iværksættes, tænker han s. 41 det svar, at ministeren »under trusel om embedsforta-

belse« kunde kræve loven overholdt om at sørge for lærebøger og kursuset tilendebragt på to år. Denne tanke forkaster han dog næste side med veltalende ord om videnskabelige begavelser som professor Aagesen og om frivillighedens betydning. Som sidste udvej nævner han at indføre eksamenskommissioner af praktikere, men går ikke nærmere ind på dette, der før var drøftet.

Nellemann taler om Müllers iltre angreb, der ikke smager af alderdommens besindige moderation (Müller var 60 år, han selv 36). Han kasserer helt hans tal om studietiden, der er unyttige og vildledende; bortses fra selverhverv og værnepligt er for tiden 4½ år nok. Müllers erfaring som docent, mener han, indskrænker sig til, at han nogle gange har begyndt en forelæsning over kirkeretten for teologer men efter nogle timers forløb har måttet holde op, fordi tilhørerne blev borte. (Müller havde dog peget på 20 års virksomhed som juridisk censor). At gennemgå assessor Müllers brochure vilde være rensning af Augias stald. Han måtte protestere mod de urigtige påstande og umodne anskuelser. Skriftet var overhovedet kun uddrag af det tidligere om studiet ytrede. »På en smuk og loyal Maade« blev det fortiet, at Fakultetet for tiden ikke var komplet. Dikteringen tog han også sagligt i forsvar. Med særlig eftertryk ytrer han at måtte gøre en bemærkning, der rigtignok ikke var smigrende for assessor Müllers brugbarhed som dommer, thi en dommer bør kunne læse en lov og se, hvad der står og ikke står i den, men han kunde ikke begribe, hvorledes nogen endsiges en højesteretsassessor kunde få ud af ordene i fdg. 1821 § 5, at der gaves en befaling om (under embedsfortabelse) at udgive lærebøger. Den siger kun, hævder han, at bøger skal lægges til grund, når sådanne haves. Der står, at trykte lærebøger »såvidt muligt« skal lægges til grund — valgt af læreren forsåvidt han ikke selv trykker dem, og Müller havde sikkert ret i, at der lå mere end det anførte i ordene, iøvrigt var det jo kun et tankeeksperiment fra hans side. Nellemanns hele ytringsmåde måtte siges at overskride grænsen for det tilbørlige. Han tilføjer, at han selv omgås med tanken om at udgive en lærebog for processens vedkommende, »dersom der forundes mig Tid og Kræfter dertil og dersom Forholdene overhovedet vedblive at være saadanne, at jeg kan forblive i min Stilling.« Han forudser altså, at »reformen« kunde fordrive ham til en anden stilling, idet han stærkt fremhæver virksomhedens videnskabelige karakter, der også gør eksamensarbejdet meget besværligt, så at han ikke fra den side kunde have noget mod indførelse af eksamenskommissioner, men de vilde sænke kravene.

Det må tilføjes, at anordn. 30. juni 1871 erklærede retsvidenskabelig encyklopædi, søret, kirkeret, positiv folkeret og statistik for

ophørt som særlige lære- og eksaminationsfag, dansk statsret erklæredes for hovedfag og den praktiske prøve faldt bort, altså et afgjort skridt i den af Otto Müller anbefalede retning.

Som processualist kom Nellesmann til at arbejde på to fronter. Først havde han at fuldføre bearbejdelsen af reglerne i den gældende civile proces (på den kriminelle proces' område kom der ikke noget litterært fra hans hånd), dernæst havde han at virke for Retsreformen, der skulde opfylde Grundlovslofterne om offentlighed og mundtlighed. Denne sidste opgave fik kød og blod for ham, da han i 1868 kom ind i den af Krieger ledede store *Proceskommission* og blev dens første saglige kraft ved siden senere af Goos på det straffeprocessuelle område. I et brev af 20. juli 1868 til professor L. M. B. Aubert i Christiania, det første i en samling på 75 breve, der findes i Universitetsbiblioteket i Oslo, skriver Nellesmann: »Omend dette Arbeide ikke faaer praktiske Følger, har det for mig den spændende Interesse, som et kunstigt Tankespil kan udgjøre, og jeg har derfor næsten udelukkende offret min Tid og mine Tanker derpaa i de sidste Maaneder. Kun føler jeg herved Savnet af Nogen, med hvem jeg kunde discutere de jævnlig opdukkende Tvivl, thi jeg staaer temmelig ene paa dette Omraade, da de øvrige Commissionsmedlemmer mest ere praktiske Mænd, hvis Tid og Interesse er stærkt optaget i andre Retninger og som desuden kun have ringe Læsning i den Henseende.« De nævnte to unge professorer, der så let var gledet ind i deres stillinger, var begge lige opfyldte af troen på værdien og betydningen af de store fremtidsopgaver, som de stillede overfor, og forhåbningsfulde med hensyn til virkeliggørelsen.

Anderledes var det med deres standpunkter til undervisningsopgaverne. Goos vilde gå hele retssystemet, først og fremmest strafferettens opgaver igennem, omordne det og stille det op på en ny måde. Han vilde forbinde realisme med skarp begrebsbestemmelse og idealisere retten. Hans foredrag især i den almindelige retslære kunde blive patetiske og tale til følelse og stemning, han kunde bruge bred udmaling og mange ord. Når Nellesmann skulde docere gældende Procesret, stod han med det nedarvede skriftlige system, som han fandt højst mangelfuldt. Imidlertid var det dog brugbart og det havde den positive rets autoritet, selv om det formentlig stod for fald (endnu i halvanden menneskealder havde en del jurister denne tanke, inden den blev virkelighed). Nøgternhed og en vis resignation måtte komme til at præge hans behandlingsmåde.

Næsten alt, hvad Nellesmann lod trykke, kom (modsat Goos' skik) med gotiske typer og med en retskrivning, der kunde kaldes

antik. Han finder behag i at føje ordene på en gammeldags måde, dog ingenlunde knudret, hans rolig fremadskridende stil er behagelig klar og overskuelig, og mange har vurderet hans bøger højt. Tanken, der ligger bagved, er årvågen og lader sig ikke fange af løst hensatte principper således i hans udvikling af, hvad der er retssag, hvad øvrigheds- eller administrationssag. Karakteristisk for hans til jorden sig holdende tendens er det, at han i spørgsmålet, om domstolene har kompetence til i en konkret retssag at gå imod en udstedt lov, fordi den med hensyn til tilblivelsesmåde eller indhold er i strid med Grundloven, tog ordet for en nægtende besvarelse, idet han betonede det uheldige ved usikkerhed i retstilstanden og domstolenes politisk set svage stilling. I hans fag var der ikke lejlighed til, som i Goos's, idelig at se hen til, hvad forholdets natur bød, men, således som det forefandt på dette stadium, så meget mere til det historiske. Grundlaget var væsentlig D. L. og senere fra Enevælden stammende forordninger med derpå grundede traditioner, og Ørsted havde f. eks. i lykkelig retshistorisk uvidenhed udviklet en lære om tildels lovfaste vidner, som retsanvendelsen havde akcepteret. Nellesmann konstaterede fejltagelsen men tænkte ikke på at anfægte læren. Procesvidenskabens var på en vis måde en provins af retshistorien, forsåvidt som det idelig skulde påvises, hvorledes den i nutiden gældende regel havde viklet sig ud af en tidligere bestående tilstand. Den var tillige et af de tidligere forfattere stærkt bearbejdet område, foruden hovedforfatteren Ørsted var der P. G. Bang, J. E. Larsen, J. O. Hansen og den norske A. Schweigaard, af ældre H. Stampe. Lærebøgerne gjorde derfor et lærd indtryk, men gav ikke lejlighed til at fremsætte mange nye synspunkter, de fremlagde et stort og vel disponeret materiale. For en mindre dels vedkommende kom hans bøger til at redegøre for ny lovgivning, dette gjaldt avktionsvæsenet, hvor den af ham gennemførte nye lov af 9. april 1891 krævede en ny bog, og dele af eksekutionsemnet som udpantning, hvor en ny lov kom i 1873. Ellers drejede det sig om denne mærkelige historiske retsdannelse, der var Retsreformens forgænger, hvorefter et officielt hurtigt arbejdende system i praksis var blevet et med utålelig sendrægtighed behæftet og lejlighed til mange unoder givende maskineri.

Et samtidigt billede af Nellesmanns virken i Proceskommissionen har vi i *Kriegers* breve til sin norske ven advokat B. Dunker, *Danske Magazin* 7. R. VI. (1957). Hans forslag krævede en omorganisation af domstolene, så at der for større sager kom kollegialretter i første instans med appellation til Højesteret begrænset til retsspørgsmålet. »Adskillige af mine brave Medlemmer,« skriver Krieger 9. juni 1868, »navnlige min fortræffelige Prof. Nellesmann, ere

revolutionære i Civilprocessen, saa revolutionære, at jeg ikke ret veed, hvad det kan blive til.« Efterat man havde drøftet principspørgsmålene, fik Nellemann det hverv at udarbejde »sine radikale Forslag« i paragrafform. Til systemet sluttede Krieger sig ifølge brev af 11. juni 1869 og han sender Nellemanns forslag til Dunkers gennemsyn. 27. januar 1870 loves Nellemanns vigtigste ændringsforslag fremsendt og det hedder: » Han er i den seneste Tid — maaske noget paa Grund af legemlig Svaghed — temmelig modfalden og forknyt. Han er ikke i mindste Maade rokket i sine Grundanskuelser, men han er ikke af dem, hvis Villie hærdes ved Modstand. Han er en Stuegransker, som ikke er vant til ublid Behandling. Deres Indsigelse [se Dunkers breve til Krieger (1957) s. 192] er gaaet ham nær, da han i Dem seer noget nær den eneste Sagfører, hvis Competence han erkjender paa det lovgivningspolitiske Omraade her i Norden. Sandsynligvis vil han nu blive opmuntret ved Udflugten til Lund, da han fra Cansleren for Lunds Universitet har faaet en officiel Indbydelse til at holde en tolv Forelæsninger derovre over dansk Proces. Enden paa det bliver sagtens, at han tager imod Tilbudet — hvis ikke noget af hans Børn bliver sygt, thi saa kan han næppe forlade dem en heel Dag.« I Dagbogen IV s. 321 siges samtidig, at han er blevet »noget mistrøstig over den Modstand, Umiddelbarhedsgrundsætningens Gennemførelse møder, og truer med at trække sig tilbage fra Sagen, navnlig hvis han kommer til at staae i afgjort Mindretal i Commissionen.« 2. juni 1870 siges det, at alle undtagen Brock og Ussing stemte for hans system som grundlag, Nyholm og Rimestad dog med forbehold med hensyn til retsorganisationen og senere tilførsler i dagbogen følger arbejdet. De forslag, kommissionen sluttelig fremsatte, var på det civile område væsentlig i Nellemanns udarbejdelser, som de strafferetlige kom fra Goos, der sattes ind som medlem i 1870, og hvis funktion Krieger først havde tænkt sig, at Nellemann også kunde bestride. Forelæsningsrækken i Lund, der forløb planmæssigt og kun er et enkelt udtryk for Nellemanns betydelige og varige nordisk-videnskabelige interesse, fik antagelig betydning for den svenske tanke om *juristmøder*, der realiseredes i 1872 i København, hvor Nellemann, der havde været blandt indbyderne, indledede det første møde med foredraget »En tidssvarende Reform af den danske civile Procesmaade forudsætter som nødvendig Betingelse Overgang fra Skriftlighed til Mundtlighed.«

Der går en løftet stemning gennem denne startende tale, der dog er blottet for al ordbram og for al overdrivelse. Rethistorikeren sænker kården for den skriftlige procedure, som med Enevælden

i syttenhundredtallet betød »Ordenens, Regelbundenhedens og Sikkerhedens Seir over Uklarhed, Vilkaarlighed og Regelløshed.« Den dansk-norske retsudvikling behøvede ikke at skamme sig over sit processystem sammenlignet med andre landes, navnlig Tysklands. Men når Ørsted for 50 år siden overfor Feuerbach havde ment, at vi ikke trængte til mundtligheden, gik den universelle udvikling nu afgørende i den retning, som også Grundloven havde tiltrådt i sit pålæg om indførelse af offentlighed og mundtlighed. De mangler og ulemper, skriftligheden afhjælp, er der ikke længere fare for og den væsentlige og gennemgribende forbedring kræver overgang til mundtlighed. Foreløbig indskrænkede taleren sig til ganske kort at underbygge sin tese med 6 punkter: der behøves procesledelse til at overvinde stivhed og ubehjælpelighed, dommeren må kunne bryde forhandlingsmaksimen ved at gøre spørgsmål, parternes proceserklæringer og bevisførelse må frigøres for prækluderende regler, partsafhøring må indføres, kun mundtligheden fremmer hurtigheden og kun den sikrer offentlighed og dermed en almindelig og folkekær retspleje; det trykte forslag havde nærmere udviklet dette. Efter ret vidtløftige indlæg fra overretsprokurator Leth, der havde erfaringer fra hertugdømmernes mundtlige procesform og særlig talte mod procesledelse men iøvrigt var tilsluttende samt fra den norske professor Aschehoug, der anså overgangen for upraktisk for Norge og iøvrigt også vilde foretrække mere moderate ændringer, replicerede Nellesmann. Han regnede ikke med at udelukke skrift, der bl. a. måtte være forberedende, man får dog ikke dommerne til straks at læse disse skriftstykker, men partsafhøringen skal også foregå i tilslutning til domsforhandlingen. Han mindede om, at den mundtlige procedure havde »sejret i hele verden undtagen her.« »Jeg hører ikke til de Mennesker,« fortsatte han, »som ere tilbøjelige til at kaste Vrag paa deres eget, og dersom det derpaa kom an, kunde jeg i lige saa bevægelige Udtryk tale til Forsamlingen om vor Nationalitet og vor nedarvede Ret, som den ærede sidste Taler gjorde det; thi det Fag af Retsvidenskaben, som jeg hidtil særlig har dyrket og som jeg maaske er mest anlagt for, er Rethistorien, en Videnskab, som jeg har ofret ikke saa faa Aar af mit Liv. Jeg vil imidlertid advare mod, at man i denne Forsamling vil hengive sig til den Tro, at vi have fundet de Visers Sten.« Han erkendte, at mundtligheden ikke gav et helt sikkert grundlag for dommerens påkendelse og for appellen, men disse mangler kunde man komme ud over. Han fremhævede betydningen af, at retsplejen fik støtte i den offentlige menings interesse for den. Der kom derpå foredrag af häradshöfding Carlén, der tilsluttende ind-

lederen omtalte svensk rettergang som væsentlig mundtlig med stærk procesledelse og uden advokatstand, af højesteretsadvokat H. N. Hansen som talsmand for det bestående system, af professor Broomé der tilsluttede sig Nullemann, af overretssagfører Octavius Hansen, der i friske ord vendte sig mod sin navnefælle, og sluttelig af byfoged Hage som reformens tilhænger i kommissionen. Anden gang svarede Nullemann navnlig vendt mod H. N. Hansens kritik af partsafhøringen og hans henvisning til blot at forbedre anstandsordningen, og han sluttede med at udtale forvisningen om, at mundtlighedsprincippet også her vilde sejre. Med hensyn til at sende en beretning om mødet til Tyskland skriver han 27. november 1872 til Aubert: »Havde man vedtaget et Votum mod Mundtlighed i Civilprocessen, vilde jeg have holdt på, at man helst burde skjule sit Hoved i sine Hænder. Det var nok skeet, hvis Krieger ikke klogelig havde, som han udtrykker sig, sparet Forsamlingen den Prostitution. Navnlig vil Advokat Hansens Tale stille vore Praktikere i et høist maadeligt Lys, om den ellers bliver læst af Nogen.«

Han fortsatte sine anstrængelser ved at afholde en for jurister i almindelighed beregnet forelæsningsrække, der var grundlag for den i 1874 udgivne bog *Om mundtlig Rettergang* i civile Sager, 239 sider. Han siger i forordet, at øjemedet ikke var at gøre propaganda for en bestemt ordning af retsplejen, men derimod at orientere vore jurister med hensyn til de store retsspørgsmål, der snart vilde komme til at ligge for hos os. I erkendelse af, at det vilde overstige den praktiske jurists tid og kræfter at sætte sig ind i de mangfoldige udenlandske love og lovforslag, der fortjener opmærksomhed, var oversigten udarbejdet. Med henblik på, at man siden 1861 havde haft mundtlig rettergang i Sø- og Handelsretten i København, undrer det noget, at genstanden betegnes som ny for vort publikum og i forhold til det principielle spørgsmål skulde fremstillingen vel heller ikke betragtes som neutral. Bogen er alsidig, måske lovlig lærd for hovedparten af de jurister, hvis interesse der overhovedet kunde være spørgsmål om at påkalde. I U. f. R. havde han 1867, 1868, 1870 og 1874 korte afhandlinger dels om den kommende procesform og om et tysk reformforslag af 1872 dels meddelelser om ældre akter til nogle processuelle bestemmelser.

På det følgende juristmøde i Stockholm 1875 var der fra svensk side indledet en forhandling om sagførervirksomheden som frit erhverv, og ved dens slutning fremsatte Nulleman — nu justitsminister — en kort udtalelse om forligsvæsnet som formentligt udtryk for mistillid til standen, hvad han nægtede, og han benyttede lejligheden til at minde om mundtlighedskravet.

I 1874—75 var han Universitetets rektor, og det tilfaldt ham at repræsentere ved det berømmelige *Leiden-Universitets* 300 års jubilæum, hvorom nogle breve oplyser. Han afrejste i februar sammen med den aldrende J. N. Madvig, der 4 år senere skulde føre forsædet ved Københavns Universitets 400-årsfest. Ved første dags ophold i Amsterdam hos en ven af Madvig gøres han bekendt med de to dages program, der forekommer »højest besværligt«. Nellemann må næste dag holde tale på latin, og der siddes senere tilbords i 5 timer med »en sammendyngen af retter og vine«. Ved en ny fest taler han på engelsk for at undgå tysk, hvad Madvig derimod ikke kunde, da han ikke formåede at udtrykke sig på fransk eller engelsk. Nellemann må konstatere, at modtagelse og behandling har været aldeles mageløs, og at de er blevet mødt med den største forekommenhed. Madvig feteredes af alle og rejsen forsinkedes noget, for at han kunde modtage et fakkeltog af studenterne. Nellemann stiftede venskabelig forbindelse med flere navnlig juristen R. v. Ihering, der senere kom som gæst til et nordisk juristmøde. I et brev af 5. april 1875 til Aubert har han først fremhævet, at hollænderne er velhavende og alting højt betalt, og fortsætter: »De hollandske Universitetsfolk ere meget flittige og meget ædruelige i deres Opfattelser, men som det forekom mig, manglede de i altfor høj Grad Sving. De formaae derfor ikke ret at gjøre sig gjældende, der er noget yderst spagfærdigt ved dem og skøndt i Virkeligheden Fleertal, bleve de dog ligesom trykkede og knuste af de skramlende og skvadronnerende Tydskere, hvis høittalende Declamationer om den tydske Videnskabs Fortrinlighed og om Hollændernes naturhistoriske Forpligtelse til at betragte sig som Tydskere gienløde ved enhver Leilighed. Ihering spottede ogsaa derover, saa at De ikke maa ansee disse Ord som dicterede af mit særlige Tydskerhad. Navnlig ere Tydskerne smagløse og tunge og i social Henseende give de da derfor som Helhed betragtede ikke Indtrykket af Gentlemen, men mere som litteraire Probenreutere. Forresten var det personlige Forhold mellem de Danske og Tydskerne paa ingen Maade uvenskabeligt.« Hans skrift *Om Valløe Stifts og Vemmetofte Klosters Retsforhold til Staten* (1872) 66 sider havde en politisk baggrund. Efter at Venstre i Folketinget af og til havde beskæftiget sig med de to stiftelser ud fra det synspunkt, at de var offentlig ejendom, foreslog partiet 3. februar 1871 nedsat en parlamentarisk kommission til undersøgelse af lovgivningsmagtens og bevillingsmyndighedens stilling overfor disse anstalter. Dens indberetning forelå 21. maj 1872 og dens flertal på 5 medlemmer fastslog venstresynspunktet, medens et mindretal på 4 holdt på stiftel-

sernes private karakter. Kuratorerne rustede sig ved at anmode professoren i retshistorie om en betænkning og til debat kom sagen 28. marts 1873, hvor justitsminister C. Klein svarede afvisende på I. A. Hansens forespørgsel, om regeringen anerkendte flertallets resultat, at midlerne skulde på finansloven og rigsdagen medvirke i styrelsen. »I erkendelse af, at sagen ikke kunde gennemføres under det nuværende ministerium«, gik Tinget derpå over til dagsordenen. To reskripter af 2. april om udvidelse af driftsplanerne var der forslag om at erklære grundlovstridige, men det opgaves og A. F. Krieger fastslår 22. maj i sin dagbog, at Venstre på en mærkelig måde havde trukket sig tilbage i denne sag.

Vemmetofte kloster, der oprettedes i henhold til testamente af den 1735 afdøde ugifte prinsesse Hedevig Sophie, har aldrig været statsejendom. Den opfattelse, at godset, såfremt testamentet ikke, efter erhvervet tilladelse til at oprette et sådant (*facultas testandi*), var blevet oprettet, vilde være tilfaldet kongen og derfor »i en vis forstand« var statsejendom, var irrelevant og arveretlig urigtig. Vallø skænkede Christian VI 1731 sin dronning Sophie Magdalene til fri ejendom og hun oprettede 1737 deraf det adelige stift. Kongelovens art. 20 bestemte for at undgå uheldig deling af riget, at gods, der gaves til prinser til standsmæssigt underhold og til dronninger som livgeding (pension), kun gaves for livstid. Nellesmann hævdede i sin betænkning, at Kongen ved siden deraf overfor de nævnte personer som overfor andre kunde give af sine (statens) midler. I et modskrift (1873) af den unge overretssagfører Vilh. Vallø hævdedes som af kommissionsflertallet, at art. 20 var udtømmende og han kunde ikke se forskel mellem dette, at Kongen gav ifølge en forpligtelse eller frivilligt og ikke til underhold som netop her. At Sophie Magdalene ved at tale om, at styrelsen efter hendes død skulde være hos Kongen, opgav sin ret, var grundløst. Tilbage var der kun at henvise til den senere kongelige overadministration og ændringer efter tidens lejlighed, men dette var almindelig ret for stiftelser. Her var der iøvrigt ikke regnskabsmæssig kontrol. Betænkningen var klar og grundig, i sin opstilling altså sammenfaldende med mindretallets (Casse, Chr. Rimestad, Marius Gad, C. V. Nyholm). Den har dog ikke formået siden at holde spørgsmålet udenfor diskussion, se nedenfor s. 250. Forsåvidt den s. 44 subsidiært henviser til erhvervelse af hævde, indvender Vallø s. 45, at kongelovens art. 26 må have værnet kongemagten mod et sådant indgreb. Noget helt andet er imidlertid, at en tilstand, der ikke blot af enevoldskongerne efter Christian VI men også under Grundloven blev ladet uantastet og derved gav indtryk af den opfattelse, at dispositionen til fordel for dronningen (ikke som livgeding men

brugt til en særlig anvendelse) ikke brød kongeloven, sikkert heller ikke nu vilde blive rokket af domsmagten. Kommissionens akter findes fuldstændigt i bilag 10 til Lenskommissionens betænkning.

Dette arbejde er altså at betragte som retshistorisk. Udover dette har han i afhandlinger belyst nogle punkter af *ægteskabets retshistorie*. I Historisk tidsskrift 5. r. I (1879) fortsat i III (1881—82) fremsatte han bemærkninger om kirkelig vielse som ægteskabsbetingelse her i landet. Han fastslår, at retsopfattelsen uden noget lovbud er kommen til denne anskuelse, der er anerkendt i D. L., ved en efterhånden opstået fortolkning af kirkeordinansen af 1582, tidligst fastslået i en dom af 1597. Han havde ifølge brev til Aubert af 28. juni 1879 udarbejdet den i den forretningsløse vinter, hvor den politiske strejke gav ham megen fritid. Afhandlingen om Ægteskabsskilsnisse ved kongelig Bevilling (1882), 113 sider med et tillæg, er en omhyggelig undersøgelse i Kancelliets arkiv af denne administrative udvikling med tilføjede bemærkninger om den mærkelig begrænsede brug heraf i Norge efter 1814 og afstandtagen fra, at den skulde være opfattet som en kirkelig funktion. Som et tillæg kom en opsats i Nordisk tidsskrift i 1883 om P. A. Heibergs skilsmisssag fra 1801. Han påviste, at ægteparrets adgang til skilsmissebevilling var givet ved den manden idømte livsvarige landsforvisning, som hustruen ikke ønskede at dele, men at deres formening om at kunne opnå skilsmisse ved gensidigt samtykke var urigtig. Når Hof- og Stadsretten 23. december 1799 i straffesagen mod Heiberg havde anvendt fdg. 27. september 1799, skønt aktionen var fra 26. februar 1799, skyldtes det anvendelse af princippet om tilbagevirkende formildende straffelove. Om dette sidste punkt bemærkede Frantz Dahl i Hovedpunkter af den danske Retsvidenskabs Historie (1937) s. 71, at rigtigheden var mere end tvivlsom, hvorved han følger Erik Henrichsen i Mændene fra Forfatningskampen I (1913) s. 259 f, der har gjort dette punkt til grundlag for en hadefuld karakteristik af Nellemann. Dommen kan læses i Juridiske Samlinger for 1826 (Christiania) s. 1 ff., hvor den gøres til genstand for en lang kommentar af udgiveren B. v. Munthe af Morgenstjerne, der selv havde deltaget i pådømmelsen. Efter ældre ret vilde man have anvendt D. L. 6—4—9, hvis straffesats er tab af ære og gods. Det kan indrømmes, at dette ikke synes strængere end den idømte straf, men dette er en skønssag ud fra tidens anskuelser og utvivlsomt må man regne med, at Heiberg ved at blive »mindremand« også mistede sit levebrød som translatør. Som man vil forstå, var et forsvar for dommen ikke noget hovedpunkt for Nellemann. I en artikel i Dagbladet af 1. juni 1883, foranlediget ved et anonymt indlæg af 23. maj, udtaler han til overflod, at det

»måske er tvivlsomt«, om dommen var formildende i forhold til 6—4—9.

Samme år 1883 blev Nellesmann, der i 1877 var blevet æresdoktor *juris utriusque* i Upsala, optaget i det danske *Videnskabernes Selskab* som retshistoriker. Indstillingen var fremkommet fra Goos og den aldrende her usagkyndige præsident Madvig og det nævnte litterære grundlag var ialtfald ikke fyldigt. Stærkt betones derfor også hans lærebøgers fremdragen af det retshistoriske, der dog ialtfald delvis går i et med det positivt gældende. Et udslag af hans retshistoriske interesse var to artikler under mærket a + b i *Dagbladet* (2. og 3. juli 1891), hvori han overfor N. Lassen hævdede, at dommen over Struensee rigtigt bygger på Kongelovens art. 26 som ikke forudsættende sindssygdом hos Kongen.

Allerede i 1875 havde han, der 24. oktober 1873 blev medlem af *Bureau juridique international*, modtaget en anden videnskabelig udmærkelse ved — samtidig med professor T. H. Aschehoug — at få overrakt den Ørstedske *hædersmedaille*. Hans takkeskrivelse (*Juristen* 1941 s. 126) viser både hans beskedne selvvurdering og retningen af hans videnskabelige interesse: »Ligefra mine første Studenteraar har jeg følt mig særlig tiltrukket af A. S. Ørsteds Skrifter, og jeg tør sige, at jeg, allerede forinden jeg havde afsluttet mit Embedsstudium ved Universitetet, havde gennemstuderet den allerstørste Del af hans juridiske og filosofiske Skrifter. Hans Arbejder have derfor i Sandhed været Grundlaget for min juridiske Dannelse, en Omstændighed som jeg finder Grund til at fremhæve, fordi dette allerede i mine Studenteraar ellers ikke i Almindelighed var Tilfældet, da den yngre Generation i senere Tider under Universitetsstudiet kun paa anden Haand og sporadisk gjør Bekjendtskab med denne vor store Retslærdes Skrifter. Allerede forud gennemtrængt af Taknemmelighed mod A. S. Ørsted som den, hvem jeg skyldte saa meget i Henseende til mine juridiske Kundskaber, har jeg senere ved Udarbejdelsen af de Skrifter over den danske Proces, man ved nærværende Lejlighed har ydet en mig uforglemmelig Anerkjendelse, haft rig Lejlighed til i Gjærningen at erfare, med hvor megen Ret han er bleven kaldt den nyere danske Retsvidenskabs Skaber. Naar jeg derfor et Sted (*Civilprocessens alm. Del. S. 21—22*) har udtalt, at »Grundlaget for vor nyere Processvidenskab danner A. S. Ørsteds Afhandlinger, hvilke i de fleste og vigtigste Materier af den ordinære Civilproces har bragt Videnskaben til dens nuværende Standpunkt«, og naar jeg har tilføjet, at »de senere Forfattere har arbejdet videre paa dette Grundlag, og dels fuldstændiggjort Systemets Behandling, dels underkastet flere af Ørsteds Anskuelser en nøjere Drøftelse, der har ført til enkelte

men forholdsvis faa Berigtigelser og Rettelser«, saa har jeg ment dette i den allerbogstaveligste Forstand, thi jeg har ved den nøjagtigste Gjennemgaaen af Stoffet paa næsten ethvert Punkt følt Sandheden af disse Ord. Dobbelt kjær er derfor en Anerkjendelse, som bærer denne Mands Navn og er knyttet til hans Minde.«

Det sidste af Nellesmanns litterære arbejder var en bekræftelse heraf.¹⁾ Det var nemlig hans bidrag til det foran s. 27 omtalte fællesværk om *Ørsteds betydning*, hvis første bind, der handler om procesvidenskaben, han kunde fremkomme med allerede 1885, stort 237 sider. Først meddeler han på 58 sider i sin behagelige og klare stil en oversigt over Ørsteds produktion ædrueligt men med høj vurdering. Desværre er bindet uden register eller indholdsoversigt, så at eftersøgning om bestemte emner er besværlig. Når forfatteren s. 62 med anerkendelse af, at Ørsted mest har behandlet straffetretlige emner, gør fradrag i den blivende betydning heraf ved at fremhæve, at intet er tilbage af de positive love, hvori hans tanker nedfældedes, må dog erindres, at alm. borgerlig straffelov af 1866 i vid udstrækning byggedes op af stof, han havde tildannet. Han gentager sin lige anførte vurdering af den litterære indsats og tilføjer ved slutningen, at proceslovgivningen ved slutningen af Ørsteds periode havde et helt andet udseende end, da han begyndte. Efter redegørelse for de benyttede kilder, danske og udenlandske, omtales emner som sagvolders stilling, proceserklæringer, kontræsøgsmål og intervention. Bevislæren får en meget interessant behandling både i almindelighed og med hensyn til tilståelse, vidner, syn og skøn, dokumenter, modbevis og partsed; endvidere behandles dommens retskraft og sagsomkostninger samt kriminalprocessen, hvorved nås frem til s. 201. Forholdet mellem øvrighed og domstole, dommeres stilling og ansvar, sagførere, værneting, forholdet mellem ældre og yngre love på procesområdet, fremmed rets anvendelse og forligsvæsenet udgør yderligere emner, hvortil kommer bemærkninger om arrest og eksekution, auktion og skifte samt appel. Mangesidigheden er iøjnespringende og taler for sig selv. Det arbejde, Ørsted fremlagde i 4. bind af »Liv og Tid« om sportelvæsenets rette ordning, fylder s. 230 Nellesmann med be-

---

¹⁾ Her må også nævnes den på hundredårsdagen 21. december 1878 i Dagbladet anonymt fremkomne mindeartikel, der ifølge Kriegers dagbog VII s. 73 er af Nellesmann. Den udtaler en varm hyldest af ham som den af videnskab og praksis i lige grad påvirkede jurist. Af hans politiske standpunkt forventes stigende forståelse. Nellesmann beklager den yngre slægts ringe kendskab til ham, hvorpå det blev et tegn, at den samtidig udsatte prisbelønning for en fyldig skildring af hans betydning trods det den gang meget store beløb 3000 kr. ikke fremkaldte besvarelse.

undring: »Man kan ikke uden ærefrygtsfuld Beundring se den næsten firsindstyveaarige Olding, efter i en Aarrække at have været Gjenstand for uretfærdig Miskjendelse og nylig undsluppen fra den bekjendte Rigsretsaction, i Anledning af hvilken saamange Prøver paa Samtidens Mangel paa Pietet imod ham kom til Syne, at sysselsætte sine svindende Kræfter med at gavne det Folk, der syntes ganske at have glemt hans Fortjeneste, og uegennyttig at forsyne andre tildels politiske Modstandere med Materialier til Reformere, som kun kunde skaffe dem Popularitet og Ære, hvis de havde benyttet dem.« Foruden deri at se beviset på hans karakters helstøbthed, på hans pligtfølelse og gavnelyst, beundrer han klarheden og grundigheden, hvormed han sammenføjer en mængde enkeltheder efter en grundtanke, og endelig den formelle behandling, som han finder står over det meste af, hvad han har skrevet.

Nellemann, der i 1870 var blevet ekstraordinær assessor i Højesteret og samme år gik ind i Landstinget, blev 1875 justitsminister og forlod dermed Universitetet. Han har også siden givet meddelelser om den danske ret til Böhms Zeitschrift für internat. Privat- und Strafrecht. I 1870erne havde han dog fortsat sin *lærebogsvirksomhed* med udgivelse i 1871 af Eksekution og Auktion og Bidrag til Fortolkningen af Konkurslovens 4. Kapitel (afkræftelse af dispositioner ved konkurs, der var en nydannelse ved konkursloven af 25. marts 1872). Det var indeholdt i to Universitetsprogrammer 1874 og 1875, der samledes 1879. Sine forelæsninger over retshistorie udgav han derimod ikke, her eksisterede også et trykt grundrids af Kolderup-Rosenvinge. Frantz Dahl angiver, at det hang sammen med, at han ikke følte sig sikker i beherskelsen af det gamle lovsprog. Efter hans udtalelse foran s. 38 synes dette fag dog at have haft hans hovedinteresse. I sin artikel i Biogr. Leksikon om Nellemann fremsætter Matzen ikke nogen kommentar til disse forelæsninger. To breve (uden årsangivelse) fra ham til den historiske professor Schiern (kgl. bibl.) med retshistoriske oplysninger er den undtagelse, der bekræfter reglen.

Man ser med nogen overraskelse af hans brev af 9. juni 1886 til Aubert, hvor han taler om snart at trække sig tilbage som minister, at han finder en betænkelighed deri, at han er bange for ikke mere at kunne påtage sig en Universitetsvirksomhed, og at han således kunde blive hjemløs i henseende til dagligt arbejde. Han måtte altså regne med en nyansættelse. Som naturligt var særlig på denne baggrund angik deres brevveksling for en stor del *Fakultetsanliggender*. Aubert f. 1838 var egentlig retshistoriker men lærer i obligationsret og skrev om veksleret 1880, dyrkede også folkeret og var i 1884 i et par måneder statsråd som Højremand, senere ofte

svagelig. Nellemanns bedømmelse af forhold og personer vil måske kunne have interesse. 28. januar 1870 udtaler han sig om professor Aagesen og siger, han »er uden Sammenligning vor grundigste og dybsindigste Civilist. Han har vist Folk en Prøve paa en ægte principiel til Bunden trængende Discussion af Retsvidenskabens Grundbegreber og derved mægtigen bidraget til hos den yngre Slægt at udrydde den gammel juridiske Orthodoxie, der som en utaaelig chinesisk Muur af Fordom hidtil hos vore Practikere har omgjærdet Formueretssystemet. Den 1. november 1879 skriver han: »Det behøver ikke at fortælles, hvor smerteligt Aagesens Død berørte os alle. Vel vidste man, at han var svagelig men i andre Retninger (Lungerne) denne Dødsmaade, Apoplexie, kom aldeles uventet. Først bagefter har jeg hørt, at hans Moder døde af lignende Sygdom i en forholdsvis ung Alder. Nu hedder det sig, at Overanstængelse maa antages at være Grunden. Saavel Landsthinget som Universitetsbestyrelsen lider et stort Tab ved hans Bortgang, men det er dog Bisag. Hovedtingen er det Tab, Facultetet lider saavel i Henseende til det specielle Fag som i Anseelse i Almhd. Saavidt jeg veed, tænkes der paa at tilbyde Criminalrets-ass. Dr. Lassen (doctor diss. Retshandler inter absentes) at indtræde, men det skal være usikkert om han vil. Det bliver efter min Mening en høist ufuldkommen Erstatning. Vil Dr. Lassen ikke, er der ingen; man maa da helst give Tid.«

23. juli 1886 skrives, at Facultetet for tiden er nogenlunde tilfredsstillende besat »(skøndt Videnskabsmænd af første Rang er kun Goos og Matzen)«, men man vil forgæves se sig om efter afløser. Evaldsen havde længe ønsket sig bort, vist især, skønt han ikke vilde sige det, af misfornøjelse over, at Lassen dublerede ham i obligationsretten. På Lassens forespørgsel havde han dog sagt ikke at have noget derimod. 25. juli 1887 vender han tilbage til trangen til en ny obligationsret, »thi vi have virkelig ikke embarras des richesses paa andet end Materialier, hvilke ganske vist mest skyldes Evaldsen. Lassens Bøger ere næsten ligesaa ulæselige som hans for de Studerende [Nellemanns to sønner var blandt disse], blandt hvilke der desaaarsag stadig hersker megen Misfornøjelse ved Obligationsrettens Tilstand. Jeg finder, at Lassens Bøger ere meget flittige og omhyggelige Benyttelser af hele Literaturen (Goos, Aagesen og Evaldsen) men røbe kun ringe Originalitet og Selvstændighed hos Forf.; dertil kommer at den Kortfattedhed, hvorpaa han lægger an, idet han dog medtager den yderste Detail, gjør Fremstillingen forskrækkelig tør og kedelig. De Studerende klage derfor over, at det er umuligt »at lære« hans Bøger. Torp har begyndt at behandle Interessentskabslæren men det hidtil udkomne

som vel er læseligt og godt skreven, indeholder paa den anden Side saa overmaade lidt nyt. Med al Hæderlighed og Flid kunne Lassen og Torp næppe erstatte Evaldsen, og jeg er i det Hele meget bange for, at Fac. ikke ved de senere Besættelser af Pladser har kunnet holde sig paa Høide af dets bedre Tider. Goos maa bære det Hele oppe; thi Matzen, hvis udmærkede Dygtighed og Arbeidsevne jeg anerkjender saa fuldt som nogen, er meget engageret andetsteds, og Deuntzer gør ikke Facultetet den Nytte, han kunde, især paa Gr. af hans Lyst til at isolere sig og en vis Holdningsløshed i Characteren, som jeg meget beklager, da jeg — maaske endog i Modsætning til Aagesen og Goos — altid har sat megen Priis paa ham«.

Nellemann glæder sig til det kommende Tidsskrift for Retsvidenskab udgivet af den Stangske Stiftelse i Christiania. »Goos er den eneste, der kan gjøre Fyldest som Redacteur eller Medredacteur, hvis han kan faaes til det; thi der er ingen anden her, som nyder den fornødne Auctoritet eller hvis Kritik i Hens. til Bidragenes Antagelse man vil finde sig i uden Knur. Navnlig vil hverken Lassen eller Torp kunne hævde sig i den Situation. De fleste af vore yngre Jurister ansee sig selv for ligesaa gode som de og dertil kommer jevnlig en vis Jalousie overfor dem. Matzen nyder nok den fornødne Anseelse, men han er, som sagt, meget optaget andetsteds og dernæst — det være sagt mellem os — meget uordentlig i Forretninger, hvad der gjør ham uskikket til sligt. Deuntzer er altfor isoleret og dernæst af politiske Grunde paa Kant med Juristverdenen, der hos os heldigvis med faa Undtagelser decideret henhører til det politiske Høire.«

Henning Matzen blev født 28. december 1840 i Refbjergskov, Satrup sogn i Angel (Sønderjylland). Faderen, der var væver og kådner (bolsmand), døde 1868. Den 10 år ældre halvbroder Matz Matzen, der i ung alder fik en selvstændig stilling som lærer, tog sig imidlertid opofrende af den yngres opdragelse og videregående undervisning, også op i årene. Ved denne sin afstamning skilte Matzen sig da ud fra de to kolleger, med hvem han her er stillet sammen: han var ikke fra kongeriget men fra Slesvig og ikke fra et embedsmandshjem men fra en landsbyhåndværkers. Det var dog ikke noget, der hæmmede ham på hans vej til Universitetet, der for ham var banet som for de andre. Han kom 1855 i Flensborg latinskole, som han i 1859 forlod som student. Her var han kammerat med farversønnen A. D. Jørgensen fra Graasten, den senere arkivmand og historiker, der dog i 1857 forlod skolen for at lære landvæsen på en gård i nærheden og først i efteråret 1858 vendte

tilbage; året efter var de optaget af begivenhederne i Italien og også Jørgensen kom i 1859 til København. Skolen var tvesproget med dansk og tysk som undervisningssprog. Bortset fra læreren i dansk og litteratur Monrad stod lærerne dem fjærnt. Matzen og Jørgensen, der altså begge var udenfor deres hjem, omgikkes meget og i sin »Redegørelse« (1901) skriver sidstnævnte herom s. 35: »Skønt Matzen var dansk sindet og søgte at gøre dansk til sit modersmål, havde han dog langt fra vakt samme personlige sympati som Jessen [senere præst og Jørgensens nære ven]. Men han overgik snart alle os andre i jernflid, hans hukommelse svigtede ham aldrig, hans næmme syntes ubegrænset og hans tænkning var klar og skarp. Intet arbejde trættede ham, alle fag syntes at ligge lige godt for ham og hans flid slappedes ikke, før han havde nået højdepunktet i skolens ydelsesevne . . . Vi havde fået en strængt ortodoks religionslærer, Jens Krog, en elskværdig mand, som gerne vilde påvirke os og indlod sig dybt med os. Matzen og jeg var nu utrættelige i at udæske ham, og religionstimerne, i hvilke kun enkelte deltog, blev uafbrudte disputerøvelser. Selvfølgelig var dette umodent, tildels puerilt, men resultatet blev dog, at teologien var ude af stand til at afvæbne kritikken. Hos Matzen foregik derfor udviklingen til fuldstændig vantro temmelig hurtig . . .« S. 77 fortælles der fra året 1860 om »omgangen med Matzens ældre broder, den senere skoleinspektør; vi boede dør om dør på et par kviste i Frederiksberggade og havde ikke så lidt med hinanden at gøre. M. Matzen var ti år ældre end broderen og havde været lærer og degn i Angel; han var nu bleven kommunelærer i København for at kunne være i nærheden af sin broder, hvis udvikling han havde ledet. Nu var denne imidlertid kommen i huset hos departementschef Eskildsen i marineministeriet for at læse med sønnerne og havde opgivet filologien for retsvidenskaben. Gamle Matzen var et godt og klart hoved, han havde læst meget og tænkt meget, men var blevet siddende i en pessimistisk livsanskuelse, der bl. a. havde givet sig udtryk i en række kærnefulde og stærkt bevægede tyske digte. Iøvrigt var han pædagog med liv og sjæl, skrev skolebøger og manuducerede i regning efter en stadig stigende målestok«.

I 1864 blev Matzen cand. jur. med laud (to præ) og må antages foruden at være fuldmægtig hos højesteretsadvokat Liebe at have drevet manuduktion, i hvert fald indtil han tog fat på den krævende besvarelse af prisopgaven fra 1866—67: der ønskedes en fremstilling af læren om pant efter den ældre danske ret. Bedømmelsen anerkendte forfatterens ualmindelige historiske sans og uagtet behandlingen kun var nået til 1632, var man enig om at tilkende prisen, da arbejdet lå i et højere plan end en prisopgaves og ved det frem-

dragne arkivmateriale og den juridiske behandling havde bragt kendskabet til emnet væsentlig fremad. Det anbefaledes at supplere afhandlingen til Chr. Vs lov og at trykke den. Dette skete og i 1869 udkom den som Den danske *Panterets Historie* indtil Chr. Vs Lov; den udgjorde med et tillæg af hidtil utrykte diplomer over 500 sider og havde sikkert været en usædvanlig kraftpræstation. Det var karakteristisk, at der overalt søgtes frem til forståelsen af, hvorledes panteretten, der opfattedes som en national retsdannelse, faktisk havde formet sig og derfor lagdes en hovedvægt på domme og diplomer. Retstilstanden skildredes anskueligt f. eks. s. 25: »Men saa skifter i Tidens Løb Forholdet. Folket forsvinder fra Tinget. Fogden alene fører Ordet, medens Stokkemændene, de sørgelige Levninger af den fordums Mængde, sidde tavse omkring ham. Danehofferne svinde ind til Herredage.« Under hans pen ses der endda et smil paa Fru Justitias stramme ansigt, som s. 13: »Selv Bisper, Kapitler, Klostre tilsidesætte i videste Omfang det kirkelige Bud [om ikke at tage rente] for det økonomiske. Men det er morsomt at se, hvor snildt de forstaae at bringe Harmoni tilveje mellem de modstridende Pligter. Frugterne oppebæres ikke istedetfor Rente — paa ingen Maade — men skjænkes særligt af Debitor som Sjølegave, for Begravelsessted i Klostret osv.« Dette forbud i kanonisk ret gjorde pantsætning med besiddelsens overgang og frugtoppebørsel til den herskende form og forsinkede efter forfatterens mening udviklingen et århundrede, s. 14. Den sagkyndige kritik, også i udlandet (Aubert), ydede bogen varm anerkendelse. 28. januar 1870 skriver Nellesmann til Aubert: »Jeg er enig med Dem i, at Matzen ikke endnu har lært at begrænse sig, og at han altfor meget indvier Læserne i det, som egentlig kun er hans egne Forarbejder og Forstudier, men jeg sætter dog Pris paa flere af de Afsnit, som vel ikke strængt høre til Opgaven, idet mindste ikke i det Omfang, navnlig Afsnittet om Fordringen. Saa længe vi ikke have nogen Obligationsrettens Historie, synes mig, at slige Bidrag maa modtages med Taknemlighed.«

Så kom i sommeren 1868 den uventede chance ved professor C. G. Holcks død, og blandt aspiranterne stod Matzen som favorit, ganske vist umoden forsåvidt som han endnu ikke havde været i udlandet. Men der var enighed om at designere ham til efter et sådant ophold at blive Holcks efterfølger. Med dette tilsagn i ryggen og efter tildeling af Hurtigkarls rejsestipendium tiltrådte han da i februar 1869 en europæisk rundtur, der endte i april 1870, og efter hjemkomsten blev han professor i statsret, tingsret og efter 1875 retshistorie. I en samling af breve (c. 40) til Matz Matzen på det Kgl. bibliotek skildres rejsen, der gik over Hamburg, London,

Paris, Bruxelles, Zürich, München, Wien, Venedig, Florens, Rom og Neapel. F. Dahl, der i sine Hovedpunkter s. 102 henleder opmærksomheden på brevene, giver dem samtidig en tydning, som jeg ikke har kunnet finde holdepunkter for således ikke, at »Matzen har drømt om at gøre Revolte i Retsvidenskaben«, idet hans tale om »det nye han vil bringe med til de små ved Universitetet« vel sigter på studenterne. Heller ikke nogen »stigende intellektuel Glæde« ved efterhånden at stifte bekendtskab med landenes retslitteratur har jeg fundet. Om faglige emner skriver han ikke i sine mange i reglen korte meddelelser, der er fulde af entusiasme — deri er jeg enig — over, hvad han ser og oplever; ordet hurra findes i hvert andet eller tredje brev. Han er henrykt over at være fri for manuduktionen og går lige veloplagt i gang med turistattraktionerne og dagelange besøg i biblioteker og retter i Zürich også på auditoriebænken. Han havde den fordel ikke at behøve at samle stof til en bestemt opgave, men det kunde måske også være en mangel ikke at have denne stimulans. Hjemmefra fik han brev fra Goos, der formanede ham til ikke at springe Italien over, og det var jo ikke for juraens skyld. De fire måneder i London omtaler han som særlig værdifulde. Han skrev til U. f. R. en imødegåelse af retshistorikeren Chr. Stemanns kritik af bogen og fik hertil sendt litteratur (se herom Dahl anf. st. s. 169), ligeledes taler han om en statsretslig studie over kanton Zürichs forfatning. Det første brev fra Hamburg til »süszer Boe« (betegnelsen for broderen) er på tysk og i et senere overstadigt brev slår han over i dette sprog og platysk. Indtrykket af en umiddelbar kraft går gennem det hele. Nellemann skriver 15. april 1870 om ham til Aubert: »Jeg haaber eller rettere sagt er vis paa, at der i ham hviler en betydelig Capacitet (gode Evner, stor Arbejdsdygtighed og Energi, *godt Helbred*); kun trænger han til at concentrere sig noget og til at beherske en vis Tilbøielighed til en Bredde. Alt det vil en stærkt sysselsat Docentvirksomhed nok efterhaanden lære ham.«

Idet jeg foreløbig fortsætter med de retshistoriske arbejder, kommer jeg til *Københavns Universitets Retshistorie 1479—1879*, der i sidstnævnte år kom i to svære kvartbind på 366 og 369 sider med nogle tillæg. Da man nærmede sig 400-året for Universitetets oprettelse, blev han af Konsistoriums festudvalg anmodet om at levere en sådan fremstilling, og han fandt ikke at kunne undslå sig derfor, men af sig selv vilde han ikke have taget den op. Det krævede nemlig en ganske betydelig arbejdsindsats, selv om kirkehistorikeren H. Rørdam allerede havde gennemarbejdet afsnittet 1537—1621. De 400 år udgjorde en fundgrube for historisk kronik indenfor de akademiske mure samtidig med institutionens stadige

berøring med landets historie. Hans arbejdskraft var stor nok til at dette lejlighedsarbejde — der mindede om kirkeretten, som han 1874, se nedenfor, havde skrevet en fremstilling af — ikke behøvede at føre ham bort fra hans selvvalgte opgaver. Fremstillingen er vel disponeret og overskuelig tilrettelagt vel næppe overalt nående bunden. Af og til liver han op i stoffet med et humoristisk glimt som II s. 57, hvor det efter at være oplyst, at auditorierne ikke var indrettet til at opvarmes, så at professorerne læste hjemme, siges, at en meddelelse om, at de selv plejede at betale lys og brænde ved forelæsningerne, næppe sigter til forelæsninger i auditorierne, om hvilke det snarere turde gælde, at de ikke er blevet opvarmede, inden de brændte i 1807. Det udførlige slutningsafsnit omfatter Universitetet som et institut med særlige fonds, for hvis historiske bestanddele der gøres rede tilligemed deres styrelse og anvendelse. Formuen er efter fornyelsen i 1537 en bestanddel af statsformuen dog karakteriseret ved denne sin særlige anvendelse, således at den finanslovgivende myndighed, der har rådigheden, må lade indtægten komme Universitetet tilgode, sålænge den almindelige lovgivningsmyndighed ikke har ophævet de særlige bestemmelser herom.

Som en fortjent anerkendelse modtog Matzen ved jubilæet sammen med mange andre æresdoktorgraden.

Jeg går videre med det retshistoriske og først med det af almindelig karakter. Dette fag, som Nellesmann havde doceret efter J. E. Larsen i 16 år, havde ikke fra hans hånd fået nogen trykt litteratur, han har ikke efterladt skrevne forelæsninger; man skulde i den henseende tilbage til Kolderup-Rosenvinges grundrids til lovhistorien 1822—23 sidste udgave 1860. Den i 1871 af den slesvigske Appellationsrets præsident Stemmann, se foran, udgivne retshistorie var ikke lærebog, og i sine rejsebrevne omtalte Matzen ikke de først udkomne hefter af den anerkendende. Det varede nogen tid, inden Matzen kunde påtage sig fagets litterære fornyelse, men så kom den med en frodighed, der viste, at hans to første arbejder skønt ikke selvvalgte havde ligget indenfor hans egentligste videnskabelige område. Han var i hele denne produktion skrivende men ikke udgivende, som Rosenvinge dog også havde været i så høj grad¹⁾. Han valgte at begynde rækkefølgen af sine almindelige fremstillinger med et så centralt emne som *bevisreglerne* i den ældre danske proces, udsendt som Universitetsprogram i hans rektoratsår

¹⁾ Af et brev fra ham af 3. februar 1874 til stiftamtmand T. A. J. Regensburg (dennes privatarkiv i Rigsarkivet) ses dog, at han på dette tidspunkt overvejede at udgive en række gamle tingbøger i lighed med Stemmanns Recht und Gerichtsverfassung og havde fået en støtte til afskrivningen.

1893. Medens Sylow nylig havde behandlet overgangen til den materielle bevisteori, undersøgte han her den forudgående fase ved dannelsen af den formelle teori. Han skildrer rettergangens grundelementer bestående i den sigtedes af godtrosvidner støttede benægtende ed, der befrier ham for klagen, og hvis beviset brister for ham, tingets dom, der går ud på, at samlaget undergiver ham en social isolation. Med en kongenial forståelse, der kan tilskrives hans hele umiddelbare livssyn og hans personlige kendskab til landsbylivet, ser han dette som den naturlige begyndelse i det frie bondesamfund og overfor V. A. Secher tillægger han denne tilstand prioritet overfor vidnebeviset. Med sikker hånd tegner han derefter udviklingen op til brugen af nævn først af en ældre derpå af en yngre type og til sandemændene. Idet disse led i processen arbejder med en reel bevisundersøgelse, er man forsåvidt på vej ud af det formelle system, men tingmændenes dom afsiges stadig formelt og nævns og sandemænds bevisundersøgelse mangler organisation. Fremstillingen er klar og elegant. Matzen giver ikke sine læsere den lettelse at oversætte den gammeldanske eller latinske tekst. Han, der som nævnt også havde haft filologisk interesse, regner åbenbart ikke med den betænkelighed, der, se foran s. 45, skal have afholdt Nellesmann fra at lade sine forelæsninger trykke, at han følte sin filologiske utilstrækkelighed. I nutiden er man dog nået til at levere teksterne også på nutidsdansk.

Hans *Forelæsninger over den danske Retshistorie* fremkom i seks bind i denne rækkefølge: offentlig ret I, statsret (1893) 195 sider, offentlig ret II, proces (1894), 167 sider, offentlig ret III, strafferet (1895) 164 sider, privatret I, personret, familieret, arveret (1895), 155 sider, privatret II, tingsret, obligationsret (1896), 238 sider, indledning, retskilder (1897), 295 sider, ialt altså 1214 sider.

I sammenligning med den senest foreliggende trykte lærebog, I. L. A. Kolderup-Rosenvinges *Grundrids af den danske Lovhistorie*, 3. oplag under navnet *Retshistorie* (1860) er det større omfang iøjnefaldende. Den ældre bog rummede kun 414 mindre sider med følgende inddeling: offentlig ret 45 sider, privatret 299 sider (personernes ret 45 sider, ret i tingen 111 sider, criminalret 59 sider, proces 84 sider), udvortes retshistorie 55 sider, indledning 14 sider. Matzens bog var mere end tre gange så stor.

Denne hans omfattende retshistoriske ydelse må jeg gøre til genstand for nærmere omtale, selv om jeg ikke kan gøre det med megen sagkundskab. I sin helhed står Matzens arbejder her stadig som grundlæggende. Ved betragtningen af det første bind om *statsretten* ligger det nær at sammenstille det med det værk, som

hans mangeårige efterfølger som professor, Poul Johs. Jørgensen udsendte om det samme afsnit og som med tillæg af retskildernes behandling var hans eneste Universitetslærebog. Dette betegnes af Frantz Dahl i Biografisk Leksikon som et »rydningsværk«, hvilket vel må være i forhold til Matzens arbejde, og berettigelsen hertil må henstilles. Fremstillingen, der omfatter rigets inddelinger, folket i almindelighed og de forskellige stænder (hvorved man mærker en særlig sympati eller medlidenhed med bondestandens tilbagegang) og endelig regeringsformen, alt under et fra den ældste tid til 1660, skrider rask frem i forfatterens personlig prægede sprog omhyggelig citerende lovbudene i teksten (på en for forfatteren særegen måde anbragt mellem semikolontegn) og det litterære apparat i noterne, således at læseren får udgangspunkter for et selvstudium. At et sådant kunde føre til uddybning eller korrigerende på mere end et sted, ligger i sagens natur. Men Matzen havde i dette som i sine andre fag meget fortjenstfuldt sat sig den opgave at betjene studenterne (og andre) med fuldstændige trykte behandlinger, så enkelthederne måtte underordnes helheden. For forfatteren selv har den monografiske behandling noget mere tillokkende ved at give plads for at sige alt om en lille del. Men iøvrigt havde Matzen to sådanne supplerende bidrag til dette afsnit, begge fra 1889. Ved reformationsfesten på Universitetet talte han om den danske kirke indtil reformationen og gjorde det med statsretlig betoning, se Dagbladet for 20. november. Han optrækker linierne i det hedenske åndsliv, derpå missionen som en romersk-katolsk indflydelse, endelig Kristendommens herredømme i dens organisation under paven, til hvem der sædvansmæssig ydes pengebidrag fra landet. Jævnslid kongen har kirken gennem episkopatet et selvstændigt herredømme med egen lovgivning og økonomi. Først reformationen giver staten det fuldstændige selvstyre, og rigsdagsbeslutningen af 30. oktober 1536 er statens kirkelige suverænitetsakt. Negativt har staten siden afholdt sig fra at anerkende nogen pavelig indflydelse og indskrænket sig til embedsmæssig anerkendelse af præsterne. Håndhævelse og lovgivning blev overtaget fuldstændigt af staten, der også overtog den ældre kirkes religiøse og humanitære opgaver. Synspunktet, at en vis del af selve statsmagten burde være overladt den pavelig ledede organisation, er trukket klart op, og de middelalderlige brydninger mellem konge og ærkebiskop blev lagt udførligt frem. Den anden afhandling er Danske Kongers *Haandfæstninger*, indledende Undersøgelser (Universitetsprogrammet), 174 sider. Den er udtryk for hans særlige interesse for det forfatningsmæssige, idet håndfæstningerne afspejler magtbalancen mellem kongemagten og folket, især de højere

stænder. Han vil her kun lede vej gennem emnet ved at samle og ordne de forskelligartede bestemmelser efter visse ledende synspunkter, medens den mere indgående behandling af de enkelte forskrifter og deres indordning i den almindelige retsudvikling og retstilstand forbeholdes fremtiden. Håndfæstningernes tidsrum går fra 1320 (Kristoffer II) til Enevælden (1660), da håndfæstningen kasseredes, og de til grund liggende overenskomster blev inden den oldenborgske stammes fremståen sluttet med en rigsforsamling, der ikke var begrænset til de højere stænder, senere med Rigens Råd alene, med hvilket de øvrige stænder kunde forhandle om affattelsen. De forpligtede kongen for hans regeringstid. De går ikke ud på at give udtømmende forfatningsretlige bestemmelser, og forfatningen forblev uskreven, men indskrænker tildels kongens magtområde. Herefter sondres stoffet i følgende grupper: 1) øjeblikbestemmelser (mere fremtrædende i de ældre håndfæstninger) såsom nedbrydelse af slotte, opfyldelse af tidligere forpligtelser og betryggelse af den bestående retstilstand, 2) almindelige retstilsagn, altså løfter om god styrelse, 3) almindelige retsregler f. eks. om rigsembeder og rettergangsregler, 4) stænderprivilegier eller tilsagn til enkelte stænder, bønder, borgere, prælater og ridderskab før og efter reformationen, 5) Rigens Råd. Den detaljerede opregning gav et meget klart overblik over det omfattende stof lejlighedsvis med sideblik til ordningen under et konstitutionelt kongedømme, livsnær og personlig præget som Matzens skrivemåde altid er.

Det af programmet fra 1893 indledede *processuelle* bind kom altså 1894. Næppe nogen anden del af vor ældste ret, således som denne foreligger på gammeldansk i landskabslovene, indgyder samme umiddelbare interesse som retsplejereglerne. Man befinder sig nemlig her ved retsdannelsens begyndelse. Denne måtte bestå i, at manden, der følte sig groft forulempet af sin næste, søgte hjælp og værn hos samlaget, at dette kom sammen på et sædvanligt sted, hørte på klagen og besluttede sig til at hjælpe, hvis dertil fandtes grund. Ikke fordi en i forvejen udstedt lov fortolkedes som passende på tilfældet, thi nogen lov fandtes ikke. Den tilblev først efterhånden ved en opsummering af slige umiddelbart vedtagne hjælpeaktioner. Når der hver gang afsattes et mærke på den erindringen støttende karvestok, tegnede der sig efterhånden en linje mellem indsnittene, og så var der en regel, der kunde formes i ord. Men inden der skredes til handling, måtte der gives adgang til at forsøge klagens tilbagevisning, der måtte foregå en social styrkeprøve, og kun hvis den faldt ud til fordel for klageren, besluttede Tingmændene at trække sig tilbage fra den indklagede, at isolere

ham socialt, kue ham ved afsavn eller endog fordrive ham fra herred eller land. Der fæstner sig former for styrkeprøven, og det bliver til, at den skal hente sine våben i det overjordiske. Indklagedes edsaflæggelse støttet af godtroser af hans fæller giver ham sejren eller svigter ham, hvis den ikke kan fremskaffes. Ad denne vej var borgerlig ret blevet til, og retsplejens ældste skikkelse havde bevaret disse oldhistoriske træk, der viste, at den tilhørte et ældre lag end lovdannelsens, jfr. herved Henry Sumner Maine. Brugen af jernbyrd, der forbødes omkring 1215, havde samme karakter som en appel til det overnaturlige, der, hvis den lykkedes, rensede for skyld.

Som tidligere bemærket betød anvendelsen af nævn og sandemænd, der udtalte deres afgørelse efter deres granskning af sagens omstændigheder, at man — omend ufuldkomment — var kommen over til en materiel bedømmelse af sagens bevisligheder, idet domsmagten reelt delegeredes til disse organer. Den retshistoriske interesse knytter sig iøvrigt til, at retterne i andre sager efterhånden går over til den saglige afgørelsesmåde. Den erkendelse breder sig, at indklagede slipper for let fra det, og at klageren ved at måtte indskrænke sig til at fremføre sin klage lades i stikken, hvis der anerkendes en bevisret for indklagede som grundlag for dommen. Der kom for mange frifindelser, fordi fristelsen til at benægte under ed var for stor, og fordi den støttende godtroset var for let at fremskaffe. Dette fører efterhånden til anerkendelsen af, at klageren ved hjælp af vidner, breve, syn og skøn eller jertegn (indicer) kan styrke sine angivender således, at den blotte partserklæring, selv støttet af ed, ikke kan veje op derimod. Fra herreds-, birke- og byting ankedes til landstinget, der også var første instans i visse sager. Udover dette var der en forfølgning ved rigsretterne. Kongen greb ind i retstvister ved påmindelsesbreve til den ene part, men det anerkendes fra 1282, at sagen først bør være behandlet ved de to instanser, og kongens indgriben bliver en tredje instans, Kongens Retterting; der skelnes derefter mellem Kongens og Rigens Råds domme og Kongens og Rigens domme (kanslerens jurisdiktion). En yderligere instans fandtes en tid ved det af stormændene dannede Danehof, der, hvad søgsmål mod kongen angår, afløstes af Rigens Råd. Med hensyn til tvangsfuldbyrdelse i borgerlige sager nåedes der vel efterhånden frem til en sådan, men der var en lang vej at tilbagelægge fra den tilbageholdenhed overfor fri mand, hvoraf den første retspleje var præget. Der anvendtes fra først af kun indirekte virkende midler som retsinhabilitet, og inddrivelige bøder og rettighedens indehaver måtte væbne sig med tålmodighed.

1895 kom bindet om *strafferetten*. Den før omtalte processuelle tilbageholdenhed overfor den indklagede gør sig gældende, for såvidt straffen kun var bøde, men forbrydelsen kunde allerede på dette første trin være af den art, at forbryderen måtte tåle den direkte magtanvendelse. Selvtægten tillodes da, når den gjordes vitterlig på tinge. Kongen har ret til at straffe arbitrært, og købstadsretterne går foran i anvendelse af et positivt straffesystem. Her tegner der sig da en udviklingslinie i tilslutning til den stigende kongemagt. Det brogede billede af forbrydelsesbegreber, der tildels senere er forladt, og den straffende reaktion, kan iøvrigt ikke gås nærmere efter. Noget lignende må siges om de to følgende bind fra 1895 og 1896 om *privatreffen*. Det var fortjenstfuldt, at disse partier hos Matzen fik en så meget fyldigere behandling end hos forgængerer, og man kunde ønske, at der i større omfang var arbejdet videre på det af ham tilvejebragte grundlag: Betingelsen herfor liggende i tilvejebringelse af fornødent domsmateriale kan ventes at ville blive opfyldt inden længe.

Slutningsbindet fra 1897, der omhandler, hvad der systematisk var det første: indledning og *retskilder* var fyldigt og havde en større litteratur bag sig, en gennemgang kan ikke gives, men derimod skal sluttelig omtales nogle monografiske retshistoriske arbejder. Hans personlige arbejds måde kommer bedre frem i sådanne. Det drejer sig om tre afhandlinger i Historisk tidsskrift 6 r. VI og 7 r. III (1895—1902). I den første imødegår han overretts-sagfører, Dr. L. Holbergs i 1886, 1891 og 1895 forfægtede hypotese om beskaffenheden af den af Matzen såkaldte *Abel-Kristofferske forordning*. Denne, der var et med Jyske lov forbundet aktstykke, betegnedes af Holberg som vor første rigslov og antoges af ham givet af kong Valdemar samtidig med udstedelsen af Jyske lov til indsættelse af Erik Plovpenning som regent; ved betegnelsen leges Waldemari regis antoges der at være sigtet til den. Efter Matzen foreligger der ikke nogen gældende lov men kun et udkast dertil affattet i Abels eller Kristoffers tid på en politisk baggrund af eftergivelse overfor bønderne, og ved kong Valdemars lov sigtedes der i efterfølgende bestemmelser til Jyske lov eller andre love af denne konge, men ikke til udkastet. Efter et svar fra Holberg uddybede han emnet i en replik, der synes overbevisende at fastslå hans opfattelse som den naturlige.

Et lignende resultat synes man at måtte komme til ved den anden også mod L. Holberg (og Anna Hude) rettede afhandling om forståelsen af *fdg. 9. oktober 1276*, der anvendtes under forfølgningen af Erik Glippings mordere. Den bestemmer først om rettergang mod herremænd, der skal dømmes af »worthældnævn«. d. e.

herremænd fra rigets fire parter. Disse skal, hvis nogen med råd eller dåd har virket for sin herres død, tages med tre af hvert worthæld ved mindre grove troskabsbrud med 12 af sagvolderens worthæld. Den femte artikel fastsætter straf for med væbnet magt og råds råd at drage ind og dræbe en mand i hans egen gård, i kirke eller på tinge. Foran den er indskudt den bemærkning, hvorom disпутen drejede sig, at forsåvidt det om de førstnævnte mindre troskabsbrud er bestemt, at Kongen udnævner mændene, var der en meningsforskel tilstede, og kun nogle få holdt på Kongens kompetence, flertallet vilde give den til sagvolderen. Holberg opfattede bemærkningen som en oprindelig kommentar i marginen, der senere var puttet ind i lovtæksten, og som giver den historiske oplysning, at Danehoffet var tyndt besat (fordi de mistænkte havde forladt det), og at stemningen i landet var mod Kongens kompetence, der dog altså vedtoges. Matzen opfatter derimod tilførslen som en (officiel) meddelelse om, at Kongens forslag om sin kompetence ikke har fået flertal på Danehoffet, men at flertallets ændringsforslag er blevet lov. De få, der tales om, er den mindre kreds, der stillede sig bag forslaget. Han påviser, at dette var af en så usædvanlig karakter, at opposition var naturlig. Da Danehoffet i 1287 pådømte mordsagen, var altså intet bestemt om dette grove tilfælde, og Danehoffet må antages at have udmeldt. Med sin større retshistoriske ballast kan Matzen skaffe klarhed over andre punkter og gør det med stor interesse. Således dette, at nævnets skyldigkendelse afsagdes med 27 stemmer, hvilket opfattes som jastemmerne indenfor et nævn på 3 gange 12; en særlig historisk betragtning forklarer en senere i 1305 afsagt ny kendelse efter kongelig udmeldelse.

Den tredje afhandling drejer sig om, hvornår den *skånske kirkeret* er sat. Han drøfter den af Holberg tiltrådte anskuelse af K. Maurer, at det skulde være sket samtidig med den sjællandske kirkeret på et fællesmøde i Ringsted i juli 1171, hvor biskop Absalon og ærkebiskop Eskil vedtog den. Han indvender, at fortalen lader den blive sat på målstævne i Lund. Absalons segl behøver kun at betyde rådgivning, at den taler om biskop og ikke ærkebiskop, siger intet, og der er forskelligheder som jernbyrdreglen, der tilhører en ældre tid. Dens regel om tienden taler for året 1161.

Disse arbejder afsluttede en menneskealders syslen med dansk retshistorie, der indeholdt betydelig landvinding for faget, og de prægedes både af varm interesse derfor, af omfattende kundskab og en nøgtern sans for at holde sig fri for søgte kombinationer. Forelæsningerne blev af Johs. Steenstrup i *Historisk Tidsskrift* 10 r. I (1930—31) s. 399 note 1 karakteriseret som »det righoldige

ved skarp Kritik og omfattende Synsmaader værdifulde Værk«. Matzen nåede dog ikke den optagelse i Videnskabernes Selskab, som både var blevet Goos og Nellemann til del. I en kronik i Dagens Nyheder for 7. maj 1933 (polemik mod Dr. V. la Cour om året 1276) skriver professor Erik Arup, at det for »den fremragende og som retshistorisk forfatter højt begavede Henning Matzen« var en bitter krænkelse »formentlig på grund af hans politiske standpunkt« at blive nedstemt som medlem af selskabet, og han roser den »glimrende afhandling« om kongemordssagen, som han tiltræder. Efter anstillet undersøgelse i selskabets arkiv ses det nærmere forhold at have været, at medlemmerne højesteretsassessor V. L. Finsen (islandsk retshistoriker) og Goos i 1889 »nævned« Matzen i den historisk-filosofiske klasse som egnet til optagelse, uden at sagen forfulgtes, og at han i 1898 foresloges i klassen af Goos og Nellemann og fik 8 stemmer mod 6 for optagelse, men i april s. å. toges forslaget om optagelse tilbage og kom altså ikke til afstemning i det samlede selskab. Forslagsstillerne gik naturligvis helt og fuldt ind for hans værdighed men har ikke villet fremkalde en måske tvivlsom meningskamp. Hvis Arup har ret i sin formodning om årsagen til oppositionen, kunde modviljen jo kun skærpes ved de to forslagsstilleres tilsvarende politiske standpunkt.¹⁾

Matzens forgænger Holck havde holdt tingretslike forelæsninger, som ikke var udgivet i trykken. Efter sin overtagelse af faget, der af nyere også var dyrket af Algreen-Ussing, Larsen, Gram og Aagesen, afhjalp han denne mangel i 1882 ved udgivelsen af sine Forelæsninger over den danske *Tingsret*. Bogen er på 623 sider

¹⁾ To breve af 25. januar og 25. februar 1889 fra Finsen (Goos' arkiv) bekræfter formodningen. I det første meddeler F. aftenen før at have nævnt det fælles forslag i klassen, uden at der faldt ytringer i den anledning. I det andet må han efter det oplyste om stemningen hos flere af medlemmerne og efter breve fra professorerne Holm og Steenstrup tilråde at vente til næste år, da det af et nyt arbejde »til Overflødighed vil fremgå, at Matzen ingenlunde har lagt Videnskaben paa Hylden, men derimod takket være hans mægtige Arbejdskraft fuldtud er i Stand til at forene dyberegående videnskabelige Studier med sin omfattende politiske Virksomhed«. Også til Goos skrev Holm 22. februar, at han var fuldt overtydet om, at Matzen var aldeles kvalificeret, men ligeså overbevist om, at fremkomsten af det forestående skrift burde afventes. Endelig oplyser nedenstående brev af 22. januar 1890 fra rigsarkivar A. D. Jørgensen (skønt Matzens navn ikke nævnes), at G. året efter, da M.s afhandling om håndfæstningerne var kommen, har bedt J. orientere sig hos professor Kr. Erslev, M.s videnskabelige og politiske modstander: »Højtærede hr. professor! Min samtale med prof. Erslev lod ikke spor af tvivl om, at et forslag som det påtænkte vil møde ikke blot indsigelse, men stærk agitatorisk modstand, endog fra klassens område over i selskabsmødet. Mine bemærkninger i samme retning som til Dem faldt fuldstændig på stengrund. Sat sapienti! [nok sagt for den, der forstår]. Deres A. D. Jørgensen.«

med en bredt anlagt fremstillingsmåde stemmende med forfatterens trang til at konkretisere og anskueliggøre f. eks. i inddelingerne af ting eller besiddelsesforholdet. Den afløstes allerede efter 10 års forløb — kort efter et nyt oplags udsendelse i 1891 — af Carl Torps lærebog, i forhold til hvilken Matzens bog har det noget løsere men mere personlige præg af mundtlighed, medens Torp først og fremmest var skribenten. Også spores hos Matzen interessen for den ældre retstilstand. Der gik det sagn mellem studenterne, at Matzen, stærkt beslaglagt af politiske møder og dertil hørende samvær, skrev bogen med fødderne i koldt vand for at holde sig vågen; en ret betydelig præstation var det ialtfald. I Nordisk Retsencyklopædi skrev han senere om nordisk tingsret, ejendomsretten, medens N. Lassen behandlede de begrænsede retligheder¹⁾.

På et enkelt formueretligt område, nemlig det *søretlige*, gjorde han en særlig indsats. Justitsminister Krieger havde 9. juli 1870 fået nedsat en kommission til at stille forslag om en ny sø- og handelslovgivning under ledelse af den københavnske Sø- og Handelsrets formand C. S. Klein. Da medlemmet professor Aagesen faldt fra i efteråret 1879, påtog Matzen sig at træde til, udarbejdede forslag om bodmeri og søfordringer og deltog i hele forslaget 3. behandling. Det var færdigt 30. marts 1882 og foreligger trykt. Udkastets 11. Kapitel om søpanterrettigheder §§ 349—68 var forinden af ham gjort til genstand for drøftelse i en større kreds, idet han forelagde dette afsnit med nogle personlige ændringer på det 4. nordiske Juristmøde i København i august 1881. I ældre dansk-norsk ret fandtes søpant kun ved bilbreve og bodmeri samt for søfolkenes lønkrav. Kommissionsforslaget gik videre og hjemlede søpant dels i skib og fragt, dels i ladning i en række nye tilfælde og gav en række bestemmelser om fyldestgørelsen af disse rettigheder. Ved forelæggelsen kom han også ind på en omdannelse af de eksisterende skibsregistre til at have civilretlig anvendelse. De norske og svenske bidrag til diskussionen gik helt op i denne side af sagen. En nordisk kommission af 3. februar 1883, hvorfor C. S. Klein var formand, Matzen medlem, udarbejdede forslaget til skibsregistreringslov af 1. april 1891, der med sit protokolsystem — anlagt i lov 13. marts 1867 — har været en forløber for den fra 1928 indførte tinglysning ved faste ejendomme, der afløste læsning af dokumenterne i retsmøde. Han deltog også i de skandinaviske komitebehandlinger til forberedelse af vekseloven.

---

¹⁾ Gennemførelsen af dette stort anlagte værk skyldtes Krieger. Ifølge Nellemanns brev af 16. oktober 1872 til Aubert havde sidstnævnte på juristmødet fremsat ideen dertil.

Kirkeretten var i 1871 ophørt at være selvstændigt eksamensfag, men spørgsmål deri kunde dog indgå i statsretten som beslægtet fag. Der foreligger fra Matzens hånd en kalligraferet fremstilling af 1874 på 124 kvartsider, der var bestemt til at indskydes i Holcks Statsforvaltningsret som anden afdelings første afsnit; den omhandler alene religionsvæsenet, som han så mange år senere gjorde til genstand for sin Kirkeret. Han fastslår her Folkekirkens mangel på selvstændig subjektivitet med egen ejendomsret og fremlægger hele det interessante gamle lovgivningsstof.

Samtidig kan nævnes hans polemik i Dagbladet for 29. og 30. december 1874 i en anonym artikel mod en nylig udkommen pjece af Victor Norfelt (ifølge A. F. Kriegers Dagbøger VI s. 33 pseudonym for en dr. Heiberg) med denne titel: Er det ikke paa Tide at ophæve Folkekirken og afskaffe Statsgejstligheden? Den havde med bifald været omtalt i brødrene Brandes' *Det nittende Aarhundrede* og Matzen vender sig derfor først mod G. Brandes, der formentlig som jøde burde lade dette emne ligge. Matzen mener overhovedet, at han med sin kritik nedsætter landets anseelse i udlandet. Artiklen er på linie med den Bille-Topsøeske journalistik altså rask affejende, og pjecen, der var skrevet ud fra et antikirkeligt standpunkt og ikke fremlagde nogen gennemtænkt plan, opfordrede egentlig ikke til andet. Der var både et spørgsmål om Grundlovsforandring, om et økonomisk opgør og om religionsundervisningens ordening.

Ved resol. 8. oktober 1883 oprettedes en rådgivende administrativ instans Det kirkelige Råd bestående af landets biskopper en teologisk og en juridisk professor. De to lægmandspladser besattes med professorerne P. Madsen og H. Matzen, og Rådet samledes i Konsistoriums forsamlingsaal første gang i september 1884. Den første forhandlingsprotokol omhandler årene 1884—85 med 13 og 17 mødedage, altså et ret stort program, og Matzen udtalte sig om adskilligt. Angående skriftemålet bemærkede han, at absolutionen forudsætter en syndsbeholdelse (11. sept. 1884). Han fandt det naturligt, at der ved dåb af børn under 14 år blev svaret af forældrene på spørgsmålene (12. s. m.). Han antog ikke, at muhammedanismen var usædelig trods flerkoneriet, da et ægteskab fandtes (16. s. m.). En udvidelse af Rådet med lægmænd var han betænkelig ved, men advarede mod at erklære den ulovlig, da man ellers kunde komme til at sidde som medlem af et Råd, man havde erklæret ulovligt. Han var imod at give menigheden del i præstevalg, s. 122, var imod at indføre aftenaltergang ifølge individuelt ønske, s. 123, men ikke imod at præster viede fraskilte eller trods horsbrøde, s. 187. Han var stemt for en reform, der gjorde menigheden

mere aktiv ved gudstjenesten, hvad han fandt ønskeligt, s. 245. Om liturgiske spørgsmål ytrede han, s. 304, at kirkefolket var meget konservativt, og hvis prøve blev anstillet, vilde alle ikke blive enige, men menigheden burde ikke have indflydelse her. Han var imod kolportering, s. 306. Han deltog også i forhandling om ny salmebog og om rette tekst til dåbspørgsmålene. Dette må være tilstrækkeligt som prøve; Rådet ophævedes af Venstre-regeringen ved bkg. 23. august 1901, Matzen var udtrådt 1896.

Også gennem denne virksomhed var Matzen, der iøvrigt havde doceret faget i Pastorseminariet, særdeles vel rustet til at levere en tiltrængt fremstilling af den gældende kirkeret, og idet han søgte samarbejde med en embedsmand under kirke- og undervisningsministeriet¹⁾, fuldmægtig Johannes Timm udkom deres Haandbog i den danske Kirkeret i 1891, en bog på 988 sider, der både indeholdt de principielle og historiske udviklinger, der var Matzens område, og detaillerne i den gældende ret, der måtte blive Timms bidrag. Nu afgiver håndbogen foruden den historiske orientering alle oplysninger om den gennem lang tid nedarvede, for en stor del gennem Danske Kancelli tilblevne retstilstand, der blev fuldstændig omdannet ved den af J. C. Christensen iværksatte kirkelige lovgivning, indvarslet ved det kirkelige Råds ophævelse. Længere tid efter, nemlig i 1904—05, supplerede Matzen håndbogen i Teologisk Tidsskrift, ny række VI og VII i en 176 sider stor afhandling: Hvad forstaaes ved den evangelisk-lutherske Kirke? Det er ikke, som man efter titlen kunde tro, det i sin tid af Ørsted drøftede problem om, hvilke tros lærdomme der ligger i de officielle forskrifter (dette punkt var heller ikke berørt i håndbogen), men spørgsmålet om, hvilke disse forskrifter er. Foranledningen dertil var nogle mærkelige oppositionelle skrivelser af sognepræst J. J. Fjord, Søllested, der bestred Reformationens gyldighed og virkelighed for at kunne konkludere i præstelig frihed. Dette giver Matzen lejlighed til under stadigt hensyn til pastor Fjords ejendommelige synspunkter og under udfoldelse af megen lærdom at belyse dette kærnepunkt i Reformationen fra dens forberedelse til efter Grundloven.

Folkeret var påny ved anordn. 26. september 1890 blevet eksamensfag og Matzen, der havde overtaget det, så sig i 1900 i stand til at opfylde forventningerne om en trykt fremstilling ved udsendelsen af sine Forelæsninger over den positive Folkeret, 379 sider.

---

¹⁾ Ifølge Kriegers dagbøger VII 140 for 26. april 1879 påtog han sig allerede da for ministeriet at skrive en kirkeret inden udgangen af 1880. Her er da eksempel på, at det er gået langsomt for ham med et påtænkt arbejde.

Atter her var der et område for hans alsidige studium. Der fandtes ældre bøger om faget af Kolderup-Rosenvinge og Bornemann og en mægtig international litteratur. Retsområdet var på dette tidspunkt i stærk udvikling særlig gennem afslutning af voldgiftstraktater og konferencen i Haag 1899 havde ført til oprettelsen af den Permanente Voldgiftsret, men billedet af den daværende tilstand inden de to verdenskrige med de efterfølgende bestræbelser for at midtsamle nationerne er vidt forskellige fra det nutidige. Af denne tilstand har forfatteren imidlertid som sædvanlig leveret en omhyggelig og interesseret fremstilling.

I Tidsskrift for Retsvidenskab 1901 anmeldte Matzen professor L. M. B. Auberts posthume værk *Norges folkeretlige Stilling* (1897), idet han i varme ord mindedes den åndsbeslægtede norske forfatter, hvorved man kommer til at tænke på hans ypperlige biografi af professor J. E. Larsen i Biografisk Leksikon, manden der arbejdede sig op fra trange kår ligesom Matzen som retshistorisk forfatter, men iøvrigt alsidig og ligesom han selv beslaglagt af politikken. Emnet krævede gennemgang af Norges historie i forhold til Danmark, hvor bortfaldet 30. oktober 1536 af Norges Rigsråd gjorde dets selvstændighed hvilende. Kongeloven anerkendte som fælles grundlov de to riger under den fælles enevældige konge. Ved Kielerfreden afstås så Norge, og Aubert hævder, at der ikke derved gaves Sverige noget folkeretligt krav overfor Norge. Heri er Matzen ikke enig, men hævder, at afståelsen måtte forbinde Norge, idet dog den svenske konge gav afkald på at være enevældig i Norge.

Men Matzen nød også fortjent anerkendelse mellem de folkeretskyndige og han påtog sig gerne internationale hverv. L'institut de droit international i Haag gjorde ham til associé i årene 1892—95 (ikke 1893 således Biogr. Leksikon) og derefter til medlem til hans død. Det havde møder i København i 1897 og 1898, hvori han har deltaget, og instituttets annuaire for 1898 og 1900 viser, at han har været medlem af forskellige arbejdende kommissioner således om sammenstødende fallitlove og staters ansvar overfor fremmede ved borgerlige uroligheder. Ved. kgl. resolution af 13. december 1900 designeredes han som medlem af den ved konventionen af 29. juli 1899 oprettede Permanente *Voldgiftsret i Haag*, efter at gehejmelegationsråd P. Vedel havde undslået sig for hvervet, og efter seksårets udløb fornyedes hans periode. Her trådte han i virksomhed som formand ved valg af de af vedkommende parter udnævnte to dommere på hver side, da denne institution første gang stilledes overfor en opgave i 1902. Tvistens parter var U.S.A. og Meksiko og angik førstnævntes på to katolske prælaters vegne

rejste reklamation over manglende rentebetaling vedrørende en fond til fordel for missionen i Californien, hvorved det principale spørgsmål var, om en ældre kendelse af 1875 udgjorde *res judicata*. Dette statueredes 14. oktober 1902 ikke at være tilfældet med hensyn til en vis del af renten, så at et beløb på c. 1.420.000 dollars skulde tilsvares. En række indsigelser var rejst bl. a. om præskription, der erklæredes for uanvendelig udenfor borgerlige sager. Alle fem dommernavne står under kendelsen, *recueil etc.* 1902. Snart efter foresloges han af Rusland som voldgiftsdommer i en strid mellem forskellige stater om fortrinsvis dækning af Venezuelas toldindtægter. Udenrigsministeriet antog ham ved en misforståelse for inhabil, fordi Danmark skulde være interesseret. Da misforståelsen påvistes af den nordamerikanske gesandt i København, var det for sent (Goos i T.f.Retsv. 1910). Det til Institut de France hørende Académie des sciences morales et politique valgte ham til korresponderende medlem i sektionen for legislation, droit public et jurisprudence som efterfølger af Aschehoug 1909. Fra gammel tid var det anerkendt, at den *lappiske befolkning* i den nordlige del af den skandinaviske halvø på nomadervis måtte kunne lade deres flokke af rener græsse snart på den ene snart på den anden side af landegrænsen. Ved overenskomsten i Karlstad 1905 om unionens opløsning blev den gældende lov herom forlænget til 1917 med visse ændringer, bl. a. at lappernes årlige indflytning til Norge blev sat til 15. juni. Sverige var berettiget til at kræve afgjort ved voldgift, om dette tidspunkt, selv om vejrforholdene ikke krævede det, burde skydes frem dog længst til 1. maj og i januar 1909 rejste Sverige krav om en sådan voldgift; samtidig forlængedes loven til 1920. Sveriges voldgiftsmand var justitierådet Afzelius Norges stiftamtmand Gram. I februar valgte de som opmand (efterat professor Julius Lassen havde afslået) professor Matzen. Man var klar over, at denne vanskelige sag forudsatte undersøgelser over ernæringsmulighederne for hjorderne og over deres levevis. Ved en i København i december 1909 afsagt foreløbig kendelse bestemtes det hertil at benytte en væsentlig af finner bestående kommission og i begyndelsen af 1910 rejste Matzen over Stockholm til Helsingfors for at føre forhandlinger herom. Længere nåede han ikke. En meddelelse ved hans død (Berlingske Tidende) om hans rejse til de nordlige egne er formentlig urigtig. Efter hans død senere på året valgtes stiftamtmand de Jonquières til hans efterfølger og han bestemte sig straks til at rejse til de pågældende egne, men hele voldgiften bortfaldt efter en i 1913 indgået konvention mellem landene om at indlede forhandlinger om en ny almindelig ordning af rengrænsningsmellemværendet. Den i 1923

ikrafttrådte konvention af 5. februar 1919 satte derpå regler om tid og udstrækning for grænseoverskridelser (akter i Udenrigsministeriet).

En stor opgave, blandet folkeretlig og statsretlig, fik han i at fremstille og forsvare det danske standpunkt til forståelsen af artikel XIX i *fredstraktaten i Wien* af 30. oktober 1864 om befolkningens retsstilling efter hertugdømmernes afståelse. Den brutale Køllerske udvisningspolitik havde sat ind i Sønderjylland i de sidste år af forrige århundrede, hvilket gav stødet til udgivelsen i 1901 af Frantz v. Jessens store Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. En artikel heri om emnet mærket *** er ifølge professor Knud Berlins nedenfor omtalte artikel og Goos' i Tidsk.f.Retsvidenskab 1910 skrevet af Matzen, men han har ikke ønsket at bevare sin anonymitet. I 1904 udsendte han nemlig bogen *Die nordschleswische Optantenfrage*, 204 sider (også på fransk), der i korthed skal gennemgås. Skriftet begynder abstrakt videnskabeligt, men efterhånden fremdrages en række retstilfælde. Artikel XIX, der er skrevet på fransk, har 5 led, hvoraf det første og det sidste er de vigtigste. Der tilstås først de på de afståede territorier bosatte undersætter (sujets) en seksårig frist til at afgive erklæring om at optere dansk og udvandre til Danmark med familie og løsøre, i hvilket tilfælde de bevarer egenskaben af danske undersætter (sujets). Artiklen slutter med at bevare indfødsret (droit d'indigénat) såvel i kongeriget som i hertugdømmerne for alle, der ved ratifikationen havde denne ret.

Ved afståelsen gjaldt i hertugdømmerne som i kongeriget »Indfødsretten« af 15. januar 1776, der hjemlede de indfødte adgang til embeder (kvinder til stiftelser og klostre) og forsåvidt ikke var en moderne lov om statsborgerforholdet, som denne rets principale indhold, hjemstedsretten, ikke var nævnt (i indledningen tales dog om indfødte som borgere i staten). At hjemstedsret forudsætningsvis lå i indfødsret, var dog før 1864 klart anerkendt og ligeledes, at kun indfødte havde denne ret, medens bosiddende fremmede ligesom bosiddende indfødte var undersætter, med hvilket udtryk pligtsiden overfor staten betegnes. Køllerregimentet søgte altså hjemmel for at kunne frakende hjemstedsret og udvise og fandt denne i en forståelse af indfødsret, der lukkede øjnene for hjemstedsretten og alene holdt sig til adgangen til embeder. Slutningsbestemmelsen, som man under forhandlingen fra dansk side havde arbejdet stærkt for, var herefter betydningsløs. Optionsreglen forstodes til gengæld således, at der var tale om ad denne vej at erhverve dansk statsborgerret med hjemstedsret. De øvrige tre led i artiklen bestemte ¹⁾ at tilsvarende optionsadgang som ifølge

første led hjemlet tilkommer danske undersåtter og personer stammende fra de afståede territorier men bosat i Danmark — nemlig til hertugdømmerne (et enkelt tilfælde heraf er forekommet), ²⁾ at optanter ikke må fortrædiges personlig eller på deres faste ejendomme, ³⁾ at seksårsfristen også kan anvendes af personer født i Danmark eller i hertugdømmerne, der ved ratifikationen var udenfor disse territorier. I en enkelt retning har en senere traktat gjort skår i hjemstedsretten, idet overenskomst af 11. december 1873 i trangstilfælde hjemler hjemsendelse til det land, hvis undersåtsforhold er valgt. Efter det tyske synspunkt betød optionen altså valg af dansk statsborgerret og *dermed afkald på tysk*. Det lå da i Køllerpolitikken linie at kræve så lidt som muligt for at tale om option og der forelå talløse tilfælde af påbegyndt men ikke ved reel udvandring fuldbyrdet option. Når ufortabelig indfødsret (hjemstedsret) ikke anerkendtes, var der da fri bane for at udvise. En bkg. af 12. april 1867 nøjedes med den blotte optionserklæring med kort fraværelse og ændrede i så henseende en ældre bkg. af 16. november 1866. En overordnet dom af 1901 fastslog det rigtige, men senere afgørelser gik til den anden side. Utrættelig og med fynd og klem går Matzen hele dette uvæsen efter. Et andet punkt var reoption altså tilbagekaldelse. Mellem 1500 og 2000 personer blev ofre for Overforvaltningsrettens dom i 1902, at der manglede hjemmel for at godtage reoption. Matzen fremhæver, at de underordnede instansers ved dommen opnåede adgang til at kassere en reoption ofte bragte dem til at ignorere, at en gyldig option slet ikke havde foreligget. Han var blevet forsynet med et materiale, der rummede både drastiske og mislige træk og han brugte det godt. Efter en bestemmelse af 17. oktober 1867 kunde øvrigheden dog godt, om den vilde (og det vilde den, når det gjaldt om at erhverve en værnepligtig), godtage en reoption. Videre omtales nogle særlige vanskeligheder ved, at optionsfristen udløb under den fransk-tyske krig og sluttelig det fra tysk side anlagte synspunkt, at optanternes børn var statsløse.

Han lod det ikke bero herved. I 1906 udgav han *Das Indigenatrecht im Wiener Frieden* som gendrivelse af et skrift om dette emne af overlandretsråd Otto Brandt i Kiel, 154 sider, og i *Sønderjyske Aarbøger* 1905 og 1906 finder man polemiske afhandlinger fra hans hånd om betydningen af en løsning af undersåtsforholdet efter dansk statsret og tilsvaret til P. v. Hedemann samt i 1907 en oversættelse af skriftet mod Otto Brandt.

Matzens ord var ikke skrevet i sand, men støttede sønderjydernes repræsentanter i den prøjsiske Landdag og den tyske Rigsdag i deres resultatrige bestræbelser for at bekæmpe Køllerpolitikken

og komme ud af uføret med de statsløse optantbørn. Han har derfor del i konventionen af 11. januar 1907, hvorved Prøjsen påtog sig efter ansøgning at naturalisere optantbørn født inden ikrafttrædelsen af indfødsretslov af 19. marts 1898; de senere fødte havde efter den danske opfattelse dansk indfødsret. Rigsdagsmanden Jens Jessen, der døde 22. juli 1906 og således ikke var med ved selve gennemførelsen, der faldt i efterfølgeren H. P. Hanssens tid, tilskrev 4. april 1906 fra Berlin Matzen (kgl. bibl.), at han af rigskansleren var anmodet om ikke at tage ordet om optantspørgsmålet, »da det nu efterhånden kunde ventes ordnet efter ønske«. Medens de tidligere til Landdagsmand H. P. Hanssen givne løfter havde været tomme nærrede Jessen tillid til dette også fordi der 6 uger før var afgået instruktioner til Slesvig om en ændret behandlingsmåde af danske slesvigere. »De kan jo vide,« tilføjer han, »at jeg i forhandlinger med de herrer prøjsere har gjort rigelig brug af Deres bog og Deres navn.« H. P. Hanssens arkiv i Aabenraa indeholder fra årene 1903—07 c. 70 breve til ham fra H. Matzen.

Matzen havde, som den gode danske mand han var, på den smukkeste måde løftet den arv, som hans udspring af den angelske landbefolkning pålagde ham til at sætte sine evner og kundskaber i sine særlige landsmænds tjeneste. Med rette fremhævede hans eftermand som retshistoriker professor Poul Johs. Jørgensen i sin nekrolog i U.f.R. 1910, at han som forfatter viser sig på en særlig fordelagtig måde i sine mindre arbejder f. eks. det nysnævnte, hvor han til det yderste forstod at udnytte sin fuldkomne beherskelse af stoffet, særlig hvor en personlig side eller aktualiteten gjorde sig gældende. Mylret af argumenter og betragtninger, siger han, kunde blive ligefrem overvældende. Han taler om frodigheden i hans fantasi og hans evne til ved fortsat fordybelse i spørgsmålet at afvinde det nye sider. Hvis hans glimrende dialektik af og til kunde forfalde til spidsfindighed, bar hans gode iudicium og bon sens ham dog i reglen derover. Endelig dette at han altid førte sin polemik i videnskabelig sømmelig og urban form.

Når Matzens standpunkt foran betegnes som det danske, vil det nærmere sige, at al dansk lovgivning om indfødsret er gået ud derfra, at dansk administration altid har gjort det samme og ligeledes en fast domstolspraksis, se U.f.R. 1877 s. 804 (HR) og 1879 s. 154 (HR). Genforeningen i 1920 ophævede problemet og i supplementet til Frantz v. Jessens håndbog for årene 1900—37, der udgaves af grænseforeningen, kom i 1. bd. (1938) s. 3 ff. den fhv. statsretsprofessor Knud Berlin til orde med en afhandling, der tilsigtede at tage grunden bort under Matzens arbejde. Videnskabsmanden bør jo ikke vige tilbage for i sandhedens navn at gå imod

sit folks overdrevne nationalisme og det er fortjenstfuldt, især når han derved udsætter sig for ulemper. Dette sidste var nu ikke tilfældet for Berlin, der endog fik sit arbejde frem i det værk, der skulde varetage de sønderjyske interesser. Påtager nogen sig på denne måde at gå mod strømmen — og her kunde den vel nok betegnes som stærk — vil vi dog også af ideelle grunde vente den nøjeste forudgående prøvelse. I stedet derfor har Berlin søgt til yderligheder eller grebet efter skyggebilleder. Da erkendelsen af det uheldige ved at stifte dobbelt statsborgerforhold i dansk lovgivning først kom frem i lovene af 2. marts 1871 og 19. marts 1898, der hjemlede henholdsvis suspension og bortfald af dansk statsborgerforhold i sådant tilfælde, kan man ikke fortolkningsmæssigt tillægge dette hensyn nogen vægt. Så fremdrages det som urimeligt, at når slutningsleddet i artiklen giver egentlig statsborgerret, vilde denne ret også indtræde i hele Prøjsen ja det tyske rige. Det må indrømmes, at Matzen s. 38 drager denne konsekvens, men den synes mig ikke nødvendig. Da jeg i 1907 i Gads danske Magazin skrev om Option og Hjemstedsret, gik jeg uden videre ud fra den forståelse, at der kun var tale om hjemstedsret i hertugdømmerne, og dette viser ialtfald, at Matzens rent i forbigående faldne ytring ikke har gjort indtryk på mig, da jeg to år tidligere anmeldte hans bog i Tidsskrift for Retsvidenskab. Kun hjemstedsret i hertugdømmerne havde interesse og kun den kunde i øjeblikket gives, da de afstæede landsdeles statsretlige stilling stod hen. I artiklens første led siges, at *sujets domiciliés sur les territoires cédés* ved optionen får *qualité de sujets Danois*. Artiklen interesserer sig naturligvis ikke for fremmede f. eks. en i Sønderjylland boende polak, altså *menes* med første led kun indfødte undersætter men så — siger Berlin — må fortsættelsen også betyde indfødte og reglen bliver altså, at egentlig med hjemstedsret forbunden indfødsret kun erhverves ved option følgelig ikke i artiklens sidste led er tilsagt som bevaret uden option. Den, der opterer og bliver dansk, ophører naturligvis at være tysk. Fordi første led kun *regner med* visse undersætter (*sujets*) *taler* det imidlertid lige fuldt om undersætter og fordringen om ens betydning af fortsættelsen fører altså ikke til noget andet begreb og ikke til det begreb, hvorfor artiklen har det andet udtryk, nemlig ordet *droit d'indigénat*. Dette begreb i slutningsleddet må Berlin efter tysk mønster give det forkrøblede indhold af ret til embeder eller klostre. Sluttelig bemærkes, at når vore indfødsretslove af 1871 og 1898 erklærede sig uanvendelige på de personer, hvem indfødsret efter art. XIX var forbeholdt, har man fremhævet, at da det bogstavelig vilde omfatte hele befolkningen, har man stiltiende forstået det alene om

»hertugelige indfødte«. Men efter sagens natur er der ingen grund til at mene, at det nogensinde har været forstået anderledes end med denne underforståede begrænsning. Der foreligger derfor ikke her noget »urimeligt« i artiklens affattelse.

For en ordens skyld må jeg endnu med bemærkning, at Goos, anf. st., og formentlig Poul Johs. Jørgensen, se foran, følger Matzen, anføre, at professor Poul Andersen i sin Dansk Statsforfatningsret I (1944) s. 260 erklærer ikke at ville »foretage en fornyet Undersøgelse af dette gamle Stridsspørgsmål«. Jeg har derimod været glad ved at kunne tilbagevise kritikken som i alt væsentligt forfejlet, både fordi jeg mener, at den slags spørgsmål har deres blivende interesse og fordi kritikken, om den var berettiget, vilde reducere Matzen fra koldblodig videnskabsmand til varmblodig advokat.

Endelig kommer jeg til *statsretten*, det fag der på grund af Matzens politiske virksomhed i den almindelige bevidsthed står som hans egentlige juridiske område. Det foregående vil have vist, at hans alsidighed spændte langt videre. Indenfor statsretten, der ved anordn. 30. juni 1871 var blevet hovedfag, docerede han både forfatningsretten og forvaltningsretten. Det sidstnævnte afsnit var han begyndt med i 1874, se foran s. 59. Hvornår faget faldt bort, vides ikke. I statsforfatningsretten er det de politisk betonedede stridsspørgsmål, der fangede den offentlige opmærksomhed: problemerne om foreløbige finanslove og om kongeudnævnte landstingsmænds stilling ved tingets opløsning. Omtalen af dem vil jeg henskyde til næste afsnit.

Inden han udsendte sit trebinds værk om forfatningsretten i årene 1881—88 (kaligraferet i 1878), fremkom han på dette område med sin første litterære ydelse som professor: forhandlingsemnet Om Statskassens *Ansvar for Embedsmænds* Forseelser paa det andet nordiske juristmøde i Stockholm i 1875. Hans Tesis var denne: »Staten er ikke ifølge selve forholdets natur retlig forpligtet til at erstatte den skade, som dens embedsmænd ved forseelse i embedsforhold påføre borgerne, men det vil fra et politisk synspunkt være forsvarligt og hensigtsmæssigt, om den frivillig påtager sig en sliq forpligtelse«. Med »forholdets natur« menes »lovgivningens grundsætninger« altså den positive ret, med det »politiske synspunkt« den ideelle ret. Skifteloven af 30. november 1874 havde nylig i sin § 92 ved at gøre statskassen subsidiært ansvarlig ved pådraget erstatningspligt for skiftemidler gjort et skridt i denne retning men forudsat gyldigheden af den tidligere negative besvarelse af spørgsmålet i resol. 12. november 1828, se iøvrigt nedenfor s. 84. Hans fremstilling var grundig retshistorisk og livfuldt

ræsonnerende. Der var stemning for hans politiske synspunkt og uenighed om positiv ret under de flere indlæg, der fremkom fra alle de tre lande.

Forfatningsrettens 4. gennemsete udgave forelå i 1908—10 med et sidetal på 1048. Det bekræfter sig her som overhovedet i Matzens værker, at forsåvidt hans tanke føler trang til at skabe en baggrund for den positive samfundsvirkelighed, søger den ikke med Goos op i abstraktionens højder til de normer, som fornuft og moral i forening fremstiller, men med Nellemann tilbage til en tidligere bestående nu forsvundet virkelighed, hvori der indeholdes et forpligtende moment. I sin udvikling af statsforfatningsrettens system 4. udg. I s. 16 tager han aldeles ikke hensyn til Goos' udvikling herom i Alm. Retslære, foran s. 23, skønt han berører visse forfatteres fejlagtige synsmåde, at repræsentationen opfattes som et værn overfor statsmagten (Goos: kontrolmagt) ikke som en bestanddel af denne selv. Gennemgangen må indskrænke sig til enkelte spredte emner, hvor meningsforskel kan gøre sig gældende.

Første del rummer efter en indledning »statsmagtens forudsætninger«, hvortil henregnes territorium, folk og grundlov. Der skelnes mellem indfødte og statsborgere i kraft af bopæl, medens en yngre sprogbrug foretrækker at begrænse det sidstnævnte udtryk som betegnelse for fuld hjemstedsret til indfødte. Ved omtalen af Grundloven fremhæves, at krig og oprør kan suspendere dens regler, ligesom Matzen andetsteds, Teologisk Tidsskrift n.r. VI s. 480 udtalte, at om en handling var en nødvendighed for samfundets skyld, så var den hjemlet ved det, der stod over den skrevne ret, nemlig nødretten. Spørgsmålet om domstolenes adgang til at prøve grundlovsmæssigheden af udstedte love behandles s. 248 ff. og besvares modsat Nellemann bekræftende ud fra sagens natur endda således, at han tillægger Rigsdagens enkelte Ting eller ministre kompetence til at gå imod grundlovstridige love. I sin udvikling herom taler Matzen retsideens sag og vender sig mod de skeptikere, der har peget på magthensynet og domstolenes position i omdømmet. At bygge på udtalelser i en ikke vedtagen lov om ministeransvar, s. 252, synes dog et for svagt grundlag for kompetencen også hos ministre med deres saglig set ringere autoritet. Det tilfælde, der for alvor rejste tvivl, om loven ikke skulde tilsidesættes, var den i Højesteret 1921 ikke antastede lensafløsningslov, denne lov som man lige siden Grundloven har vidst skulde komme, og hvorom man har regnet med sandsynligheden af et attentat på de store kapitaler. Tanken at rejse et yderste værn for ejendomsretten i Højesteret vil have været særlig levende i de

deri interesserede kredse. De modstående betragtninger turde have en mere almen karakter.

2. del omhandler Kongen og Rigsdagen. Når s. 50 f, et søgsmål mod civillisten med Kongens samtykke menes at burde afvises efter Grl. § 12 om Kongens ansvarsfrihed, hvorimod der tillægges en kgl. voldgiftsaftale retsrydighed, synes overblikket at have svigtet forfatteren, se min HR fra Grl. til Retsreformen (1951) s. 100. Kongen forbeholdt sig ved overgangen til ministervælden privatretlig selvbestemelse og når der ikke er tale om gennem domstolene at rette kritik mod Kongens adfærd, hvad § 12 ganske vist udelukker, er der her kun spørgsmål om en sådan privatretlig disposition, der er statsretten ganske uvedkommende. Ministrene har kun med regeringens førelse at gøre. Den langstrakte undersøgelse om ministrenes ansvar i §§ 29 og 30 kan næppe kaldes fyldestgørende. I tidligere udgaver var der ud fra forholdets natur bragt et vidtgående meddelagtighedssynspunkt endog ved passivitet til anvendelse på de ikke underskrivende ministre og i henhold dertil var rigtigheden bestridt af Rigsrettens dom i 1856. I 4. udg. støttes samme resultat på det 1906—07 ikke gennemførte lovforslag om lov om ministeransvarlighed (i landstingets affattelse), medens det forslag der 1939 gennemførtes som appendiks til Grundlovsforslaget, der strandede i folkeafstemningen, kun medførte ansvar for »forslag, råd eller stemme« altså et positivt forhold. Rigsrettsdommen af 1856 burde have været undersøgt arkivmæssigt til oplysning om, at hele Retten på nær en frifandt 4 af de tiltalte med denne begrundelse.

Jeg finder anledning til her ved det sidste af Matzens værker at anføre resten af Poul Johs. Jørgensens før omtalte bedømmelse. »Han hørte ikke til dem«, skriver han, »der opfører store og monumentale Bygninger ved langsomt og taalmodigt at lægge Sten paa Sten. De store sammenfattende Fremstillinger han som Universitetslærer udarbejdede, kunde ved Siden af at rumme meget værdifuldt ofte lide under nogen Ujævnhed i Behandlingen.« I formel henseende savnes, at en oprindelig affattelse ikke blev sammentrængt til et mindre omfang, at den ikke i højere grad blev leddelt og det er en ulempe, at notestoffet anbragtes i teksten og hindrede overblikket. Om denne 2. del gælder iøvrigt, at grundlovsændringerne af 1915, 1920 og 1953 har gjort meget af stoffet uanvendeligt. Matzens mangeårige virksomhed i Rigsdagen, der måske har nogen skyld i den brede form, men på den anden side har afslebet ham som polemiker, har naturligvis givet ham særlige forudsætninger for indsigt i den offentlige rets sammensatte forhold. På den anden side har den praktiske politiker sit partistade og det

kan ikke ventes, at han fuldstændig kan frigøre sig derfor i sin teoretiske fremstilling.

Den 3. del er inddelt efter statsmagtens tre forgreninger i lovgivende, udøvende og dømmende. Dernæst kommer statsmagtens grænser, hvorved der sondres mellem forholdet til trosbekendelser og trossamfund, individuelle og sociale tilsikrede goder og politiske friheder. På de forskellige emner kan her ikke gås ind. Den 4. »gennemsete« udgave af statsrettens viser, at Matzen endnu i sine sidste år var litterært virksom.

Værket er ikke en førstefremstilling af dette fag. Foruden at J. E. Larsen havde haft en behandling af de konstitutionelle bestemmelser fra årene 1849—52 i sine efterladte skrifter, forelå der Carl Georg Holcks værk udgivet 1869 af Goos og Nellemann i to bind på ialt 699 sider ledsaget af en sympatisk omtale af den året før i alderen 34 år afdøde forfatter. Holck var efter foregående docentvirksomhed konstitueret som professor i 1861 og blev året efter fast ansat. Han havde forelæst over statsforfatning og heri været lærer for Matzen. Hans bog, der forelå fuldt udarbejdet, bærer vidne om den skrupuløse samvittighedsfuldhed, som hans to kolleger fremhæver som et karaktertræk hos ham både personlig og som videnskabelig jurist. I væsentlig grad måtte han arbejde fra grunden og ud fra en begrænset erfaring, men han måtte afgive en betydelig hjælp for Matzen ved dennes udførlige arbejde. Som eksempler på hans resultater kan nævnes, at han I § 45 har en lignende vidtgående opfattelse af ministrenes ansvar ved passivitet som Matzen, at han II s. 245 efter en længere udvikling om spørgsmålet domstolenes kompetence til at prøve loves Grundlovs-mæssighed konkluderer i negativ retning, at han II s. 122 fastslår, at finanslov ikke kan udstedes som foreløbig lov, og at han II s. 147 forkaster Rigsrettens selvstændige prøvelse af afholdte udgifters forsvarlighed (D. G. Monrad).

De tre professorer er nu behandlet hver for sig som Universitetslærere og til slut skal de ses i sammenhæng og sammenstilling.

Nellemann den ældste havde den korteste embedstid 16 år mod Goos' 30 og Matzens 40 år. Kun i fem år, 1870—75, fungerede alle tre samtidigt, Nellemann og Goos var samtidige i 14 år, 1861—75, Goos og Matzen i 21 år, 1870—91. Matzen har været student under Nellemann i hele sin tid, hos Goos 1861—64. Af dem kan han have været påvirket desuden i statsret og tingsret af Holck og i civilret af Aagesen. Goos har som student 1851—59 haft Bornemann og Aagesen som lærere iøvrigt også Krieger, medens Nellemann i

årene 1849—55 har lært af J. E. Larsen navnlig også som retshistoriker; han forelæste dog kun 1853—55 over faget, men havde udgivet adskilligt. Hvis udnævnelsen til minister ikke var kommet til Nellemann i 1875 og til Goos i 1891, havde de efter alt at dømme endnu fortsat en rum tid som professorer. Det gælder om dem alle, at de her var på deres rette plads, både fordi de villigt gav gode bidrag til retslitteraturen og som lærere for studenterne, hvorom der er talrige vidnesbyrd. Personlig kan jeg kun sige lidt men dog noget. Goos holdt i 1894 som fhv. professor og minister nogle strafferetsforelæsninger og jeg hørte ham et par gange. Med en ejendommelig spændstig gang bevægede han sig til katedret og forklarede med brug af tavlen systemet af strafbare legemskrænkelser. Under foredraget søgte hans blik mod luften udenfor og fremstillingen var abstrakt. Hans smukke ydre var præget af værdighed og kraft. Af Matzen hørte jeg en indledningsforelæsning, hvori han med hentydning til lovenes tekst med lune citerede Horats' nocturna versate manu versate diurna (læs dem ved nat læs dem ved dag) desuden havde jeg skriveøvelse hos ham og blev eksamineret af ham og han opponerede ex officio ved min disputats. Som eksaminator sad han med lukkede øjne og på katedret løftede han ikke blikket fra gulvet. Stemmen var kraftig og klar og havde en tone af det sønderjyske. Den undersætsige skikkelse udstrålede vital kraft og velvilje.

Goos var den, der mest meddelte indtrykket af skole og mest kunde egne sig til at stifte skole. Ved sin påvirkning af Stuart Mill tog han afstand fra Hegelsk kollektiv anskuen af menneskematerialet og opfattede det individualistisk, men Bornemann havde tag i ham mod det begrebsmæssige og systematiske. Faget almindelig retslære var den omdannede naturret og var næppe rigtig tidssvarende. Otto Müller udtalte sig skeptisk om det i sin foran s. 33 omtalte pjece, men turde ikke anbefale afskaffelsen, og faget holdt sig omdend i indskrænket skikkelse efter Goos afgang indtil 1931¹⁾. Hans trang til skarp begrebsbestemmelse og prægnant karakteristik førte til at se bort fra de mindre fremtrædende men måske ikke ligegyldige sider ved fænomenerne og skabte derved fare for ensidighed. Og hvad systematiseringen angår, kunde den som i strafferetten få et ret tomt præg. Hans stærke tankekraft hjemførte dog varige erhvervelser for retsvidenskaben. Nogen påvirkning på

¹⁾ Hans efterfølger Viggo Bentzon meddelte ham i brev af 6. december 1904 sin udsendelse af en kortfattet lærebog i tre hefter og udtalte sin store gæld til Goos i »Erkendelse af, at det, som i egentligste Forstand gør juridisk Universitetsundervisning og Studium til noget videnskabeligt, har efter mit Skøn haft sin dygtigste Forkæmper i Dem.«

de to kolleger kan næppe spores. Deres foreningspunkt var retshistorien, hvor Matzen hjemmefant færdedes i middelalderen, medens Nellesmann i sine trykte ting synes at føle sig mere beslægtet med senere tidsaldr. Det retshistoriske har den egenskab at bevare den form for aktualitet, som det besidder, medens den positive rets skæbne er at forvandles til retshistorie, og denne skæbne har da også indhentet både det strafferetlige, det processuelle, det kirkeretlige og det statsretlige i de tre professorers arbejdsområde, men derved får det ligesom forstærkning af det øvrige retshistoriske, hvortil det indgår, og over de personlige kræfter, der virkede med det, åbner der sig et bedre overblik. For behandlingen af den gældende ret var for Nellesmann som for Matzen programmet den omhyggelige reale betragtning under hensyn til den historiske sammenhæng.

Til slut denne solstråle om Goos i hyldestartiklen i U. f. R. 1915 af nationaløkonomen Harald Westergaard: »Ved det grønne Bord var Goos den elskværdige og overbærende Eksaminator, der nøjedes med små glimtvisse Vidnesbyrd om Forstaaelse hos Kandidaten, og som altid var villig til selv at tage Hovedrollen for at hjælpe Eksaminationen ud over de døde Punkter.« Højesteretsjustitiarius Niels Lassen, der var mangeårig censor, slutter sig i sine Erindringer I (1918) s. 229 ganske hertil men dog med lidt kritisk betoning.

Der var et stort litterært foretagende i tiden, hvortil alle ydede bidrag, nemlig C. F. Brickas Dansk biografisk Leksikon i 19 bind (1887—1905). Nellesmann skrev kun to artikler: om Goos og om A. F. Krieger. Breve fra udgiveren (kgl. bibl.) viser dennes forskrækkelse over længden af manuskriptet til det første bidrag (der kom 1892) og meget respektfuldt insisterer han efter sit biografiske metermål på forkortelse, så at der endtes med maksimum 5 sider; til den anden artikel tilstodes dog det dobbelte. Matzen skrev om nogle jurister nærmest retshistorisk: P. Kofod Ancher, L. Holberg, Chr. Kjer, J. E. Larsen og Nellesmann (juridisk), Goos ligeledes om jurister men i senere år også om nogle politiserende embedsmænd og ministre: F. C. Bornemann, M. H. Bornemann, H. Marquardsen, Henning Matzen, Chr. Rimstad, Emil Rosenørn, Chr. Rosenørn-Teilmann, C. F. Simony og J. J. Unsgaard.

Det var nødvendigt først at behandle de tre mænds videnskabelige virksomhed og at gøre det særskilt for hver af dem, men det var en abstraktion fra virkeligheden, da denne virksomhed tildels udfoldede sig samtidig med Rigsdags- og ministergerningen. På grund af uensartetheden måtte imidlertid foreløbig politikerlivet holdes i baggrunden som et ukendt land. Når nu denne jordbund skal betrædes, er det ikke omvendt meningen, at nærværende før-

ste afsnit skal lægges til side. Tvertimod! Fremstillingen skulde have haft den betydning, at det hele tiden haves i erindring, at de tre mænd, vi ser optræde i politik, er juridiske professorer med visse deraf følgende egenskaber: en særlig åndelig træning og måske visse ideer om, hvad der legislativt kan tilfredsstillende, egenskaber der vil have haft væsentlig betydning for deres handlemåde.

Om deres tendenser kan på dette stadium kun siges, at der hos dem alle havde vist sig en dragning mod lovgivervirksomheden, et tegn på at de ifølge en praktisk trang hos sig stræbte udover den rolle, som katedret anviste dem, men heller ikke tegn på mere, navnlig ikke på nogen attrå efter »konsulatet«, der ganske vist tilfaldt to af dem, Nellesmann modstræbende efter 5 år, og Goos efter 11 år, medens Matzen, der efter sine særlige statsretlige forudsætninger kunde formodes at nære en sådan attrå, viste sig at foretrække pladsen i de meniges række.

II

SOM POLITIKERE

Indledning.

I det foregående afsnit har jeg behandlet de tre professorer hver for sig som Universitetsmænd. Dette afsnit skal redegøre for deres færden i politik og anden praktisk virksomhed, og de vil i højere grad kunne behandles i deres samvirken, som der i ikke ringe grad blev tale om.

Væsentligt er det, at de alle tre som politikere tilhører tiden efter 1864. Den yngste af dem, Matzen, blev først kandidat i dette år, da det danske monarki med sine tre landfaste hertugdømmer indskrænkedes til hoveddelen Danmark, kongeriget, hvor nu Christian IX som den første mand af et nyt dynasti skulde være regeringens midtpunkt. En foretagsom redaktør Carl St. A. Bille ved Dagbladet havde umiddelbart før fredslutningen gjort sig til talsmand for, at den ved loven af 31. juli 1853 på fyrstelige aftaler og diplomatisk baggrund opbyggede tronfølge måtte falde sammen, når monarkiet underkastedes reduktionen; dronningens broder, prins Frederik af Hessen, gift med en prøjsisk prinsesse, skulde da være rette tronfølger. Et straks foretaget strafferetligt sagsanlæg, som en først 6. februar 1867 afsagt overbærende Højesteretsdom dog kun gav tilslutning ved et omkostningspålæg, havde været tilstrækkelig til at nedslå en sådan meningsdannelse, se min biografi af A. F. Krieger (1956) s. 121 ff. Men forsøget havde åbenbart, at det hidtil herskende nationalliberale parti, som Bille tilhørte, ikke med altfor stor tillid havde taget mod den nye konge, der imidlertid hævdede sig, og der skabtes nye udgangspunkter for det politiske liv ved de straks efter freden optagne forhandlinger om en ny grundlovmæssig ordning, der først kunde endes den 28. juli 1866 ved udstedelsen af Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5. juni 1849. Som den første af de tre trådte Nellesmann i 1870 ind i politikens verden. Det er altså tidsbilledet ved dette år, der skal

oprulles, således som det efter katastrofen i 1864 tegnede sig og således som den sociale struktur havde været bestemmende for den nye forfatningsmæssige ordning.

Befolkningstallet for hele landet var i 1864 c. 1.700.000, i hovedstaden c. 190.000, i Odense c. 15.000, i Århus c. 13.000 og kun i Ålborg og Randers over 10.000. Københavns c. 5000 huse lå bag voldene og gravene, byportene var dog faldet i 1857. Bebyggelsen på landet var sparsom, af jernbaner var der linjen fra København til Korsør, Klampenborg og Helsingør og i Jylland mellem Århus, Skive og Randers. De jyske heder henlå uopdyrket, og Jylland, særlig det vestlige, var betydelig tilbage for Øerne, landbruget var afgjort hovederhverv, og her kunde 4 grupper opstilles: 1) gods-ejere og proprietærer med brug på 12 tønder hartkorn, 2) gårdmænd med brug på 1—12 tdr., 3) husmænd med mindre brug som væsentligt erhverv og 4) daglejere, arbejdsmænd og indsiddere med ikke over c. $\frac{1}{4}$ td. Den første gruppe anslås til 17—1800 familier, de andre omtrent ens til 60—70.000 familier hver. Landets samlede hartkorn henført til grupperne var c. 52.000, c. 280.000, c. 30.000 og nogle få tusinde. 12—13.000 gårde med c. 68.000 tdr. hrtk. og 20.000 huse med c. 7000 tdr. må imidlertid som afgiftsydende fæstejord føjes til den første gruppe. Denne udgjorde da en egentlig overklasse, og indenfor den udhævede de egentlige jordrotter sig: grever, baroner, besiddere af stamhuse eller fideikommissgodser. Deres tal var 79, deres selvejerjord 14—15.000 tdr. hrtk. og nogle og tyve tusind tdr. fæstejord. Deres personlige omgivelser med slotte, parker og skove med jagtbart vildt svarede til deres økonomiske overlegenhed. Fremhæves må dog, at herregårdene også landbrugsmæssigt var førende. Dette gjaldt grev Frijs, Frijsenborg, hvis domæne omfattede en halv snes herregårde i Jylland, 78 tdr. hrtk. og 1500 tdr. fæstejord, en anden førende godsejer var Edv. Tesdorpf på Lolland-Falster. Hovedparten af gårdmandsbrug var på 4—8 tdr. hrtk., og af fæstegårdene var en del arvefæste med ret til at sælge og pantsætte; der var adskillige tjenestefolk og en del daglejere. I husmandsgruppen var $\frac{2}{3}$ selvejere, resten fæste- eller lejehusmænd, især på øerne med de fleste herregårde, hvor de tillige arbejdede. Af daglejerne ejede omkring halvdelen selv hus, $\frac{1}{4}$ havde lejet hus, resten boede som indsiddere hos andre; knap halvdelen havde lidt jord. Tjenestefolkene i tal c. 150.000 fandtes på herregårde og større gårde; loven af 10. maj 1854 ordnede deres stilling, der var afhængig, og de var uden valgret.

Landbruget var i 1860erne i opgang med stigende ejendomspriser, indførsel var unødvendig, og der udførtes korn og kvæg. Kre-

ditforeninger virkede og faglig uddannelse fremmedes gennem foreninger; Landbohøjskolen stammer allerede fra 1856. Og gennem 1870-erne fremmedes hedeopdyrkningen ved Hedeselskabet, der stiftedes 1866. Efter midten af 1870erne var kornpriserne faldende. Nævnes kan forbedring i mælkeridriften, stigning i flæskeproduktionen og tilvirkning af roesukker. Økonomisk sammenslutning begyndte med brugsforeninger; sparekasserne, der var begyndt med den Sjællandske Bondestands Sparekasse fra 1856, tog til i antal, og der fandtes brandkasser og kreaturforsikringer.

Omtrent $\frac{1}{4}$ af befolkningen tilhørte næringsgruppen industri og håndværk, men af storindustri var der kun lidt. Arbejderne var faglærte svende eller daglejere, og i København, der var vokset stærkt — fra 1850 til 1870 til 198.000 indbyggere mod 133.000 —, og hvor boligforholdene som følge deraf var dårlige, var deres kår ikke gunstige. Industriforeningen havde taget standpunkt for næringsfriheden, der trådte fuldt i kraft i 1862, medens Håndværkerforeningen havde søgt at holde på lavene. Der var foreningsliv og nogen skoleundervisning. Imidlertid kan der efter 1870 tales om et industrielt gennembrud, der stod i forbindelse med bortfaldet af konkurrencen fra Holsten, og der var opadgående priser. Den nordiske industriudstilling i København 1872 var tegn herpå. Aktieselskabsformen blev anvendt ved en række nye store industrivirksomheder, og håndværket fulgte med i opgangen, der dog atter aftog ved midten af 1870erne. Indenfor handel og skibsfart er opgangen tilsvarende; de Tietgenske fra Privatbanken ledede store foretagender herhen. Jernbanebygningen tog fart.

Christian IX og ministeriet Krag-Juel-Vind-Frijs havde i sandhed fået Junigrundloven »gennemset«, efter at C. A. Bluhme havde måttet give op overfor opgaven at sammensmelte Junigrundlov og Fællesforfatningslov til en enhed med en ny magtbalance. Det store hartkorn på landet og de højstbeskattede i byerne vilde fremtidig udgøre det ene Tings tyngdepunkt. Junigrundlovens beskedne restriktion for valgbarheden til Landstinget: 40 års alderen og en census [økonomisk vilkår] bortfaldt vel, men der krævedes nu altid — mod tidligere for $\frac{3}{4}$ — bopæl i valgkredsen i 1 år, og til Landstinget — der uforandret var ligeberettiget med Folketinget også i bevillingsspørgsmål — var valgretten lagt fuldstændig om. Ganske vist havde alle de tidligere Landstingsvælgere fortsat stemmeret, men den vejedes op ved en bedrestillet vælgerklasses dobbelte stemmer, idet der valgtes gennem valgmænd efter Andræs metode for forholdstal. I 1) København, 2) kommunevis på landet og 3) i samtlige købstæder (under et sat i forhold til landet som 1 til 2 og derpå fordelt mellem dem) valgtes af samtlige vælgere

valgmænd, hvis antal beroede på antallet af københavnske vælgere og af landkommuner. Den privilegerede vælgerklasse var på landet dem, der sidste år havde svaret højst skattebidrag til stat og amtskommune, i København vælgere med skatteindtægt 2000 rd., i købstæderne med 1000 rd. eller 75 rd. i direkte skat til stat og kommune. Disse »højstbeskattede« valgte i København og i hver købstad samme antal valgmænd som samtlige vælgere, på landet trådte de regnet fra oven umiddelbart i valgmænds sted i antal som disse. I København valgtes 7 Landstingsmænd, i større valgkredse af land og købstæder 45, 1 på Bornholm, 1 af Færøernes Lagting. Til disse 54 kom 12 af Kongen på livstid udnævnte, der var eller havde været i kongerigets tidligere eller bestående repræsentative forsamlinger. Valgperioden var 8 år med afgang af halvdelen hvert 4. år. En anden ændring i Grundloven berørte Rigsretten, hvis medlemstal øgedes til Højesterets samtlige medlemmer og ligeså mange Landstingsmænd. Endelig skulde Grundlovsændring kun kræve to Rigsdagsvedtagelser med mellemliggende opløsning. Det gennem Oktoberforeningen tilblevne forlig mellem »store og små bønder« lå bag denne nye æra, der skurrede mod demokratismen. At Tscherning og Grundtvig, der nu, efterat slaget var tabt for dem, forlod Rigsdagen og søgte at formå Kongen til at nægte stadfæstelse, er betegnende for de følelser af skuffelse og fortvivlelse, der opfyldte mange.

For de tre professor-politikere, vi her skal beskæftige os med, var den gennemsete Junigrundlov udgangspunktet, den var det guly, de havde at bevæge sig på, og det var den forfatning, som de skyldte troskab. Socialt kunde de stilles sammen med den ældre serie af professor-politikere, der havde fået deres position ved kundskaber og evne til at lovgive og administrere, men de kunde ikke som dem lægges for had for at have stemt for den ulykkebringende Novemberforfatning af 1863 og beklædt taburetterne før krigen.

Modsætningen mellem helstatsmænd og ejderdanske havde ved hertugdømmernes tab mistet sit grundlag, men dermed var ikke sagt, at den af denne modsætning affødte holdning mellem befolkningsgrupperne var bortfaldet. Det var til dels de samme folk, der efter 1866 skulde mødes til nye forhandlinger. Så meget mere var en fortsættelse sandsynlig, som den nye valgordning havde givet grundlag for modsætningen mellem besiddende og demokrater og den tidligere konservative og helstatlige retning normalt kunde stille sig i de besiddendes gruppe. Modsætningen for demokraterne til de konservative gik tilbage til stændertiden. Den havde vist sig under det Ørstedeske ministerium i striden om gennemførelsen af

en helstatsordning ved kongeligt magtbud og i forsøget på gennem Rigsretten at ramme det konservative ministeriums medlemmer, hvorimod demokraterne i tronfølgesagen gik med de konservative. En modsætning af social art havde der været mellem landbopartiet (bondevennerne) og de af akademikerne ledede nationalliberale, der rummede byboere og embedsmænd. Den havde fået næring ved de nationalliberales utilbøjelighed til at gå med til en tvungen fæsteafløsning, hvorved de fulgtes med de konservative. Dagspressen, hvis tone havde dårlige traditioner fra Christian VIIIs tid, havde i »intelligenspartiets« tjeneste lagt sig efter en utiltalende hånlige overlegenhed overfor bønderne, der satte ondt blod; i det hele stod befolkningsgrupperne for en stor del fremmede overfor hinanden.

Der lader sig for de politiske partiers vedkommende trække en parallel med de forskellige retninger i folkekirken. Dette har Hans Jensen gjort i afhandlingen Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864 (Kirkehist. smlgr 6 r. IV 1942—44) s. 314: »Det var altsaa blevet Stillingen i Kirken ved denne Tid [sidst i 1860-erne], at man nu regnede med de tre »Retninger«, som herefter skulde blive de fastslaaede inden for dansk Kirke- og Menighedsliv, nogenlunde paa samme Maade som Højre og Venstre fra 1870 stod som de fastslaaede politiske Partier inden for Rigsdag og Vælgerbefolkning. [Her må dog bemærkes, at A. F. Krieger i sin dagbog til op i 70-erne betegner de nationalliberale som Centrum]. Der fremtræder noget afgjort parallelt ved den kirkelige og politiske Udvikling i de nærmeste Aar efter 1864: først en vis Usikkerhed i de forskellige Afskygningers indbyrdes Forhold, et Overgangsstadium, der saa følges af henholdsvis de faste Retninger og de faste Partidannelser. Det er ligesom en vis særlig Trang inden for det danske Folk, der fandt Udtryk i begge Henseender, og sin Styrke som »bevægende« Kraft viste Grundtvigianismen inden for baade Stat og Kirke. Det var den, der ikke blot havde været det egentlige igangsættende Element for de Grupperinger, der fandt Sted i Kirkelivet, men ogsaa gennem det grundtvigsk prægede »nationale Venstre« paa Rigsdagen blev en Hovedforudsætning for »det forenede Venstre«, der dannedes 1870 ved Sammenslutning mellem det »nationale Venstre« og de gamle bondevenlige Grupper, Tscherning og I. A. Hansens politiske Lærlinge, der ikke havde nogen Særstilling i religiøs Henseende. Baade Indre Mission og Grundtvigianisme var »demokratiske« i deres Oprindelse, kirkeligt »Venstre« i den Forstand, at de ligesom det politiske Venstre var knyttet til brede fremrykkende Befolkningslag og i deres Virksomhed særlig henvendte sig til dem. I øvrigt giver de tre Retninger, hvorom der er

Tale, et fælles Udtryk for den Ortodoksi, der ved 1864 helt har sejret over tidligere Rationalisme. Men den højkirkelige Retning, den, som den selv skulde komme til at kalde sig, »tredje Retning«, var, som Henrik Scharling engang meget træffende har sagt, »det kirkelige Højre«, den konservative Retning, der vilde modarbejde de kirkeopløsende Tendenser, som den mente at finde hos de andre.« Medens missionens folk som sådanne afholdt sig fra politik, s. 317, var det anderledes med grundtvigianerne ifølge deres begreb om »folkeånd« og »folkeliiv« som vendt mod samfundslivet. Denne retning måtte stille sig agtpågivende og velvilligt tjenende overfor den ånd af fremdrift og selvhævdelse, der kom til i sidste halvdel af det 19. århundrede stadig mere at gennemtrænge Danmarks bondestand, s. 323. Ejendomsprisernes opgang, grundet på Kornpriserne, kom gårdmændene men ikke husmændene til gode, men alligevel gik de første ind i en demokratisk radikal opposition ud fra følelsen af solidaritet med de ringere stillede landboere, og det var også nærmest dem, der påvirkedes af den »vækkende« højskole i kirkelig, folkelig og demokratisk retning. Det var en undtagelse, når Venstre på Langeland i 1880 bragte Edvard Brandes ind i Folketinget, skønt han tilhørte den af hans broder Georg i 1871 indledede fritænkernes retning, der stillede sig i modsætning til det for størsteparten af Venstre ene gyldige kirkelige syn, hvad Sofus Høgsbro gav stærkt udtryk for, s. 347 f. Højskoleforstander og skolelærer i Viby ved Århus, Lars Bjørnbak, ophavsmand til fyndordet Frem, Bondemand, frem! gav navn til en ny gruppe Venstremænd. Hans optræden (se Hans Jensens bog om ham, 1919) bekræfter den nøje forbindelse mellem højskolen og den demokratiske interesse. Klassehadet havde en særlig kraftig repræsentant i L. B.

Som allerede sagt havde den nye forfatning haft en hård fødsel tilblevet som den var under nødvendighedens tryk og tildels under frygt for kongelig oktroyering ud fra den betragtning, at Fællesforfatningen nu var borte. Det nationalliberale parti ramtes fra begge de andre partier af nag som krigsårsagen, og dette partis mænd måske mere end andre følte landets ulykke, dets afskrækkende lidenhed og ydre afmagt, som det f. eks. kommer til orde i A. F. Kriegers breve til nordmanden Dunker, Danske Magazin 7 r. VI. Men med alt klassehad og gensidigt nag skulde det forenklede parlamentariske apparat nu fyldestgøre samfundets behov ved det samarbejde mellem Tingene, der var forfatningens ide, og hvorledes var de parlamentariske traditioner i den henseende? De var ikke ubetinget gode for villigheden til at overholde rammerne. Ofte havde bølgerne gået højt og løssluppet mellem partierne eller

overfor Regeringen på Rigsdagen, i pressen eller blandt befolkningen, og undertiden havde Regeringen måttet tage kraftige greb i tøjlerne. Hvis man anerkender berettigelsen af Ørsteds forståelse af Slesvigforbeholdet i Grundloven, havde ingen Regering brudt sine retlige skranker. Men i Stændertiden havde det været et stående forhold, at der blev fremsendt petitioner til Kongen, der udtrykte ønsker om statsretlige ændringer, om Stænderforsamlingernes forening eller om indgriben overfor den slesvigske Stænderforsamling, uagtet Kongens kommissarius tilkendegav ulovligheden heraf, og på samme måde nægtede man at lade oplysning om mindretallets mening ledsage indsendte petitioner. Fra Rigsdagstiden var der det grundløse anlæg af Rigsretssag i 1855 og det senere Monradske lovforslag om ministres ansvar for ubevilgede udgifter, hvorved der bevidst var bortset fra anvendeligheden af regler om nødret eller uanmodet forretningsførelse, og hvorved Rigsdagen blev en despotisk faktor, se min Ørsted-biografi (1957) s. 279.

Indtil 28. maj 1870 sad grev Frijs' ministerium, der gennemførte Grundlovsrevisionen og derefter fuldførte adskillige betydningsfulde lovarbejder, hvoraf kan nævnes almindelig borgerlig straffelov af 10. februar 1866, lovene om hærens og søværnets ordning af 6. juli 1867 og 24. april 1868, om valgmenigheder af 15. maj 1868, om sagførervæsenet af 26. maj 1868, om værnepligt af 6. marts 1869 og om embeds- og bestillingsmænds lønningsforhold af 26. marts 1870. Særlig må nævnes lovene af 23. december 1865, 6. juli 1867 og 26. maj 1868 om valg af borgerrepræsentanter i København, om landkommunernes og om købstadkommunernes styrelse, der ved dem blev helt overensstemmende med den nye linje i Rigsdagsordningen. Til valgbarhedsbetingelsen ved Folketinget (25 år) knyttedes et beskatningskrav. Dette var i København for alle vælgere (normalt) kommuneskat af 200 rd. årligt, for sognerådene ved den »mindre del« (1 under halvdelen) blot at skyldig afgift var betalt, ved den større del at vælgeren hørte til den højstbeskattede femtedel; ved amtsrådene valgtes den større del af en valgmand fra hver kommune, den mindre af lige så mange højstbeskattede; købstædernes valgordning var analog med sognekommunernes.

Grev Frijs var træt af sin stilling og afløsningen blev et nyt godsejnerministerium, som den tidligere indenrigsminister Estrup dog af helbredshensyn ikke vilde lede eller sidde i. Den ikke betydelige grev Holstein-Holsteinborg blev chef og foruden ham var der tre godsejere, medens støttepartiet ikke blev forbundsfællen Venstre — lige før var Oktoberforeningen ophævet som et nu rodløst foretagende — men de nationalliberale: A. F. Krieger (justitsminister) og de af ham ønskede: Hall (kirke og undervisning) og Fenger (fi-

nanserne) og disse var de saglig betydeligste. Til denne livsytring fra Landstingets side svarede samlingen af »det forenede Venstre« med 49 medlemmer af 102 i Folketinget (flertallet nåede det 20. september 1872), og blandt dets programpunkter var en henvisning til »Folketingets grundlovmæssige Forret« (finanslovsbehandlingen), der gav det »Magt til at umuliggøre enhver Regjerings Bestaaen, som vil modsætte sig dets Bestræbelser,« og som regnedes efterhånden at ville føre til den parlamentariske regeringsform. Det var en betænkelig filosofi over magtens ret, men for øjeblikket fremtidsmusik.

Nellemanns indtræden i politik m. m. 1870.

Ved Landstingsvalget 1. oktober 1870 ser vi professor J. Nellemann blive valgt ind i Tinget fra Københavns 1. kreds og begynde en politikers gerning. I den samling af c. 80 venskabelige breve fra ham til Krieger, der findes i sidstnævntes privatarkiv i Rigsarkivet, er der ikke tale herom, men det kan være sket mundtligt, og jeg vil anse det for overvejende sandsynligt, at Krieger har været stærkt medvirkende til beslutningen. Det som må antages at have været Nellemanns bevæggrund til dette skridt, er nemlig hans interesse for retsplejens reform, denne sag han havde arbejdet så ihærdigt for i Proceskommissionen siden 1868. Krieger på sin side, der som en af sine første ministerhandlinger fik Nellemann udnævnt til ekstraordinær assessor i Højesteret, vilde have megen nytte af ham under en retsplejebat i Landstinget (i Folketinget havde han C. S. Klein). Nogen påvirkning kan nok antages at have været fornøden. 23 september 1870 noterer Krieger om valgmodet til valgets forberedelse, at næsten alle samledes om Nellemann, »der synes alt nu villig til at indtræde«. Efter sit kendskab til Kriegers fremadrivende energi kunde han regne med i de nærmeste år at komme til at arbejde med retsplejelovsforslag; det var derfor tiden for ham til at komme ind i det »overvejende og regulerende Ting«. Samlingen varede fra 3. oktober 1870 til 29. marts 1871 og forløb rolig. Krieger noterer Nellemanns debut 7. oktober overfor det af konseilspræsidenten forelagte lovforslag om regeringens førelse ved Kongens fraværelse etc. og at han tog ordet for, at Rigsdagen burde medvirke, hvis Kongen vil indsætte en rigsforstander ved en tiltrædende Konges umyndighed; han foreslog også betegnelsen rigsforstander, og han blev ordfører for udvalget. Det samme blev han for et forslag om forhyringskontrakter og om tillæg til indfødsretsloven, hvorimod han, som Krie-

ger omsorgsfuldt noterer 25. oktober, slap for at komme i udvalg om militærstraffeloven, uagtet han havde fremsat en del bemærkninger om den. Under 21. november og 17. januar noteres, at Nellemann har lempet sig i forhandling. Som taler holdt han sig ikke tilbage, men var altid indenfor sin naturlige kompetence og ængstelig for vidtløftighed, således ved forslag om forældelse af statsforskrivninger, om postvæsenet, om en pensionslov, jagtloven, §§ 95—97 i straffeloven, politiet udenfor København, undervisningen i de lærde skoler, overgang til fri ejendom af len, stamhuse og fideikommissgods og lønningslov for embeds- og bestillingsmænd. Ved et forslag om kultusministerielle lønninger udtalte han sig udførligt og skarpt mod et tilføjet forslag om eksamenskommissioner, som han betragtede med stor skepsis, sp. 2237; man mindes hans foran s. 34 omtalte polemik. Han var betænkelig ved tvedelingen i den lærde skole og den begrænsede latinlæsning for den ene linie; faget oldnordisk fandt han spredende, og mellem græsk og engelsk kunde han ønske valgfrihed, sp. 2989. En karakteristisk udtalelse er denne, sp. 2789: Det er i det hele min tro, at selvudvikling er det bedste her i livet, medens jeg kun sætter underordnet pris på al den dressur, der kommer udefra, dertil er der for lidt tilbage for eleverne.

Den næste samling, 1871—72 fra 2. oktober til 23. marts forløb også fredelig. Den domineredes for Nellemann af behandlingen af det af ham i Proceskommissionen udarbejdede forslag til lov om konkurs og om forandring i bestemmelserne om pant og eksekution. Krieger forelagde det straks med skyldig fremhævelse af Nellemanns indsats. Ministeren talte i Tinget 22 gange. Nellemann, der var ordfører for udvalget, 28, idet han begyndte med at fremhæve forslaget's ejendommelighed ved at give kreditorerne rådighed over bobestyrelsen, at anvende proklama uden præklusion og afkræftelse af indgåede retshandler. Mod det sidste var der nogen opposition ligesom mod den ønskede afskaffelse af underpant i løsøre udenfor visse erhvervsforhold, som dog i dette Ting gik igennem. Nellemann skriver 3. maj 1872 til Aubert: »En stor Ærgrelse var det for mig, at vi ikke fik Tilbagevirkningen efter 5—3—28 og 5—7—7 [til datoen for skøder og pantebreve, der tinglæses senere] feiet ud; det var en Svaghed af Krieger og giver et slet Exempel, at man viger paa saadanne Punkter og viger for de taabeligste Indvendinger og for de incompetente Personers Udtalelser.« De inkompetente, det var og blev Nellemanns dødsfjender. Begrebet herom var processuelt. Forslaget kom tilbage fra Folketinget med nogle ændringer, der kunde akcepteres, og således var da den første frugt modnet af kommissionens arbejde

og den eneste, Krieger kom til at plukke, idet han 1. juli måtte skifte om til den afgåede finansminister Fengers plads, efterfulgt for sit vedkommende af C. S. Klein. En stillet forespørgsel, om statskassen erkendte sit ansvar for betroede skiftemidler, gav Nellesmann lejlighed til at fremhæve, sp. 623 og 628, at spørgsmålet ikke kunde begrænses dertil, og at han ønskede det besvaret bekræftende. Iøvrigt omtalte han kun et punkt i mark- og vejfredslovudkastet (husbondens strafferetlige ansvar) og i et forslag om rådighed over fæstebondegods (lovens tilbagevirkning). I dette år kom altså også hans Vallø-Vemmetofte-betænkning, hvori han gjorde front mod Venstrepartiets usagkyndighed.

Den 5. maj 1872 forefaldt den bekendte begivenhed på Nørrefælle, at Københavns politi med assistance af husarer greb ind overfor et masse-møde (til understøttelse af en igang værende murerstrejke), der afholdtes i strid med politidirektør Crones forbud. Udgiverne af bladet Socialisten, der havde opfordret til at trodse forbudet, Louis Pio, H. Brix og P. Geleff, var blevet fængslet og idømtes 6. august 1873 ved Højesteret for dette forhold og deres hele agitation, der havde karakter af forberedelse af oprør, straffe på 5 og 3 år. Fra sin arrest fremsendte Pio 4. december en klage til Folketinget over Crone angående den generelle karakter af hans forbud og forskellige formentlige chikaner og et støttende andragende fra flere fremkom. Udvalget til prøvelse af andragender bad justitsminister Klein om oplysninger, fik svar, men ønskede mere, hvorpå Venstreføreren I. A. Hansen 20. marts 1873 fremdrog sagen i Tinget, og der debatteredes spørgsmålet et par dage vidt og bredt. Som Octavius Hansen, sp. 3377, bemærkede, mindede det om den gamle komedie Misforståelse på Misforståelse. Det endte med en dagsorden, der kun fastslog, at Crones forbud var rigtig gengivet i udvalgets foreløbige betænkning, og at ministeren havde udtalt kun at kunne meddele såre lidet og ikke at kunne gengive de betragtninger, der havde ført ham til at billige de påklagede handlinger. Bag de mange tomme ord fremlyser iveren efter at finde et anklagestof. Den afsagte straffedom og andre, der fremkaldtes af uroen blandt arbejderne, se nærmere min Højesteret fra Grundloven til Retsreformen (1951) s. 132 f., bidrog til at give Regeringen udseendet af ufolkelig.

Inden tæppet oprulles for det storpolitiske, skal Nellesmanns deltagelse i Landstingsarbejdet i 1872/73 omtales. Det vigtigste for ham var to emner af den stykkevise Retsreform, der var udgået fra Proceskommissionens værksted, nemlig forslagene til lov om skifte af dødsbo og fællesbo og til lov om udpantning m. v. Det første indbragtes 4. december af Klein med anerkendelse væsentlig

at skyldes Nellesmann. Han blev ordfører for udvalget, og 8. maj kunde det vedtagne forslag oversendes til Folketinget, men det var umiddelbart før samlingens slutning. Det andet mindre forslag kom over fra Folketinget, behandlede uden udvalg og vedtoges 22. marts; udarbejdelsen i kommissionen skyldtes F. C. Ricard. Ved forslaget om lov om børns og unge menneskers arbejde i fabrikker og værksteder, der blev lov 23. maj 1873, havde han kun korte bemærkninger til spørgsmålet om nødvendigheden af kontrakt. Derimod anvendte han et stort arbejde på forslaget til lov om det offentlige fattigvæsen, der på grundlag af kommissionsbehandling forelagdes 3. dec. og gik til Folketinget uden at nå videre; som ordfører talte han 28 gange. Ved Finanslovens behandling gjorde han en bemærkning om stipendier til studenterne.

I sammenhæng hermed skal omtales hans indtræden i forretningslivet ved at deltage i stiftelsen af Københavns Handelsbank. Den 18. april 1873 sås hans navn jævnsides med bankier D. B. Adlers under en meddelelse om åbningen af banken, hvis aktier med held var emitteret til kurs 110. I beretningen om banken af 1947 er han opført som en af dens 8 stiftere. Direktionen bestod af fhv. minister grev W. Sponneck, bankier A. E. Reimann og Martin Levy. At disse for at kunne indtræde opgav fremskudte stillinger, de to første som nationalbankdirektører sidstnævnte som statsgældsdirektør, var bevis på, med hvilke forventninger Adler havde formået at starte foretagendet. Dette fremtrådte som en overraskende konkurrence til C. F. Tietgens Privatbanken og var anlagt efter mere engelske bankprincipper. Nellesmann var formand for bestyrelsesrådet og i dette sad bl. a. Landstingsmedlem, godsejer til Skafögård og Kongsdal I. B. S. Estrup, der som før nævnt havde været indenrigsminister til 1869 hos grev Frijs og herigennem fik en nærmere relation til Nellesmann; også de to senere ministerkolleger Moltke-Bregentved og Skeel var med. Han blev i sin forøvrigt ulønnede stilling, der må have tiltalt hans praktiske sans, indtil 1896. Hans maleri ophængtes da i banken og hans 125 års dag i 1956 mindedes internt i denne.

Jeg hidsætter her et brev fra Nellesmann til Goos af 3. april 1899 (Rigsarkivet), der oplyser om partistillingen i Landstinget. »Da jeg i Efteråret 1870 kom ind i Landstinget, var Høire delt i to Grupper, den ene lille vel 10 à 12 bestaaende af Godsejere og et Par andre f. Ex. Fischer og Andræ, den anden større det saakaldte Mellemparti, som bestod af alle de andre som hørte til Høire, de nationalliberale og dem, der stode disse nær uden dog at høre til det gamle Parti f. Ex. mig selv dels de saakaldte Kammerraader : Proprietærene dels Borgmestrene, hvoraf der dengang var

mange — Tobiesen, Jessen, Kjær, Oxenbøll, Olrik (fra Helsingør) dels et Par Høirebønder f. Ex. Væver Lars Eriksen og Smed K. Petersen. I Bestyrelsen for denne Mellemgruppe var Ploug i min Tid Formand, og han forestod derfor som Dirigent vore Partimøder ligesom han ogsaa i Reglen optraadte som den, der i Salen talte paa Partiets Vegne, naar Erklæringer fra dette skulde afgives. I de enkelte Sagers Behandling deltog han ikke meget, da han ikke forstod sig synderlig på og ikke interesserede sig for det juridiske eller det landøkonomiske. Meest befattede han sig med de kirkelige Sager og med Universitetsspørgsmaal og det mere aandelige. Han talte ofte især naar almindelige Bemærkninger skulde gøres, men altid kort og fyndigt navnlig naar der skulde gives Venstre Svar paa deres bekjendte politiske Fordringer.

Senere, da Politiken mere og mere reducerede sig til den storpolitiske Strid mellem Høire og Venstre under Ministeriet Estrup, sloge de to Grupper sig sammen, Ploug blev ved at være i Bestyrelsen og jeg tror ogsaa, at han var Formand for den i alt Fald saalænge Haffner var Minister [til 1877].« I Kriegers Dagbøger findes under 16. marts 1874 betegnelsen Centrum brugt for Mellempartiet, og under 30. marts 1873 at Ussing og Nellesmann som hørende til dette skal konferere med »Høire«, åbenbart godsejerne i Tinget. I sin biografi af Nellesmann i Biogr. Leksikon 1. udg. fremhæver M. P. Friis ud fra sin sagkundskab, at Nellesmann var et mæglende element indenfor partiet. Det hedder ogsaa, at der gik ret længe, inden han kom ud af sin isolation.

*Kampen om finansloven indledes af Folketinget.
Matzens skrift 1873.*

Den storpolitiske brydning, hvortil Nellesmann hentyder i sit brev, tog sin begyndelse i 1873. Ligesom de homeriske helte indleder deres holmgang med djærve udtalelser, der måler modstanderen skæppen fuld, således krydsede Folketing og Landsting ord på det tidspunkt, ultimo marts, da finansloven burde have været færdig, men man måtte til at slide på en midlertidig bevillingslov fordi arbejdet ikke var fuldført som i forfatningen påregnet. Folketinget vedtog 31. marts en adresse til Kongen, hvori henvistes til dets for 3 år siden udtalte beredvillighed til samarbejde med Regeringen. Det var imidlertid, hed det videre, det konstitutionelle monarkis nødvendige krav, at Regeringen er i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgæede Ting, hvilket ogsaa mentes at være en betingelse for løsningen af det slesvigske spørgs-

mål, hvortil der var hentydet i Kongens tidligere udtalelse. Ministeriet arbejdede efter andre synsmåder, men lovgivningsarbejdet lammedes, det var spild af tid og arbejde og det havde vist sig, at det nuværende ministerium ikke havde fyldestgjort forventningerne. Det tilfaldt i Landstinget Nellesmann på 8 medlemmers vegne at foreslå en modadresse, hvori udtaltes at Tinget ikke havde fundet vanskelighed ved samvirken med Regeringen, men at man også fandt, at samlingernes udbytte ikke stod i passende forhold til tid og kræfter. Det ene Ting kunde ikke gøre krav på, at Regeringen udelukkende skulde søge støtte hos dettes flertal, det var imod Grundlovens ord og mening. »Deres Majestæt,« hed det videre, »har i bestandig stigende Grad vundet Folkets Tillid og Kjærlighed og i det vi gjøre os til Tolk for disse Følelser, tro vi med fuld Fortrøstning at kunne udtale, at det aldrig vil gjøre noget Skaar i det danske Folks Tillid og Kjærlighed til dets Konge, at Deres Majestæt for at betrygge en rolig Samfundsudvikling kraftig hæveder den frie Udøvelse af Deres utvivlsomme grundlovmæssige Rettigheder«. Der sluttedes med en udtalelse om alle danskes fælles håb for sønderjydernes sag. I debatten påpegede han, at Folketinget trådte både Kongen og Landstinget for nær og at forfatningens tanke var af repræsentationerne at kræve resignation. I en replik fremhævede han de særlige betingelser i England for parlamentarisme og »at Folketingets Flertal ikke indeslutter Kræfter, som ere i Stand til at bære dette System, eller er i Besiddelse af de Evner, som i mindste Maade kunne sammenlignes med, hvad det engelske Underhus i saa Henseende har at opvise«. Krieger skriver V s. 291, at forhandlingen var forsætlig mat og at især Estrup ængstelig hindrede enhver udtalelse, der gik ind paa sagernes kærne: den ulempe der fremkaldes ved Finansudvalgets dels vidtløftige dels forsætlig forhalende behandling af finansforslaget. Alene dette var naturligvis et misbrug af, at forelæggelsen skulde ske i dette Ting.

I sit svar til Folketinget beklagede Kongen dets miskendelse af den ved Grundloven givne forfatningsmæssige ordning, i svaret til Landstinget forsikrede han at ville lade de hver af Rigsdagens afdelinger tilkommende rettigheder ske fyldest. Venstres manifest til vælgerne af 6. april gentog dets forfatningsmæssige krav begrundet ved fortrinsretten med hensyn til finanslovens behandling og Tingets myndighed til at rejse Rigsretstiltale samt henvisning til andre konstitutionelle lande. Stillingen er klar, hed det, ministeriet bestrider Grundlovens ledende tanke. »Herom kan en Kamp ikke undgaas.« Handsken var da kastet: til Regeringen, Landstinget og Kongen.

Det var anden gang i Grundlovens historie, at der fremstillede sig et stort befolkningen skillende forfatningsproblem. Den første gang havde været, da Ørstedministeriet i 1853—54 hævdede sin ret til at tilvejebringe en helstatsordning alene ved kongelig magtfuldkommenhed og til i dette øjemed at beskære den konstitutionelle Grundlov for kongeriget. Kongen havde dengang givet efter for modstanden og opgivet at oktroyere fællesforfatningen. Kampen blev da kun kortvarig. Retsspørgsmålet blev ikke forelagt for Rigsretten og hverken parlamentarisk eller litterært var det blevet uddebatteret. Den sejrende opposition havde været blindt overtydet om sin berettigelse, når den i læren om, hvad der lå i det Junigrundloven vedhæftede kgl. Slesvigforbehold kun kunde se et stykke illegitimt enevælde, en djævel der burde uddrives af det konstitutionelle Himmerige. Tilløb til en statsretlig spaltning havde der også været under udarbejdelsen af den gennemsete Junigrundlov af 1866, da et parti vilde betragte Grundloven af 18. november 1863 som ude af verden ved Slesvigs bortamputation, medens et andet parti, det sejrende, holdt på dens og dermed Rigsrådets fortsatte beståen. Da Regeringen stillede sig på sidstnævnte standpunkt havde der imidlertid ikke været nogen mulighed for at hævde det andet. Rigsrådslandstinget med sin vælgercensus var derved blevet mønstret for det, der tilstræbtes for det nye Rigsdagslandsting. Ved fremdragen af den store jordbesiddelse forøgedes yderligere forskellen mellem dette og Folketinget med sin almindelige valgret.

I 1873 blev der lagt op til en ny forfatningskamp delvis mellem de samme befolkningsgrupper som 20 år tidligere, dog havde de nationalliberale skiftet plads og stod nu ved siden af de konservative. Gruppedelingen faldt derimod sammen med den i 1864—66 og stridsspørgsmålet kunde også ses som en gentagelse fra dengang. Når vælgermanifestet af 1873 krævede Regeringens overensstemmelse med Folketingets flertal og dermed skød Landstinget til side, begærede man nemlig at få den stilling, som man havde fået, hvis Junigrundloven automatisk var vokset ud til sin gamle størrelse. Man ønskede således Grundlovsomdannelsen ugjort, men hvorledes kunde dette blive til et retskrav? Ved den langvarige brydning, der havde fundet sted i 1864—66 med »gennemsynet« til resultat, var der ikke sket forandring i reglen om lovgivningsmagts tredeling. Manifestet vilde derimod en enhed, senere udtrykt i formlen »ingen over og ingen ved siden af Folketinget«. Ved den forcerede debat i Rigsforsamlingen af 1848—49 på kun godt 3 måneder, medens frihedsstemningen endnu var varm, havde man

skabt Rigsdagen uden nævneværdig forskel mellem dens to kamre og med almindelig valgrets magtfulde. Man var sprunget fra lagdelingen og censuskravet i stænderforsamlingerne til det brede demokrati. Mellemspillet med de to fællesforfatninger i 1855 og 1863 havde været en reaktion herimod og den havde nået toppen i 1866. Dette skulde altså gøres ugjort, man skulde i praksis lade som om Junigrundloven var vendt tilbage som gældende alle statens anliggender. Lad dette være et ønske og et ideal, men manifesteret vilde gøre det til et retskrav, der appellerede til retsbevidstheden og retsfølelsen. Det påtog sig dermed ansvaret for en folkelig begrebsforvirring af skæbnesvanger art. »Rimeligvis bryder det løs i Slutningen af Mts. og vi ville da faa det constitutionelle Spørgsmaal paa Tapetet om en foreløbig Finanslov,« skriver Nellesmann til Aubert 27. januar 1873, »Mulig følger deraf Rigsretsaction og andre Optøier.«

At det var et retskrav, vilde manifesteret udlede af to ordninger i Grundloven: Folketingets ret til at rejse Rigsretsanklage og dets første ret til behandling af finanslov og tillægsbevillingslov. Landstingets berettigelse til at levere dommere til Rigsretten jævnsides Højesteretsdommerne kunde måske omvendt ses som udtryk for en høj vurdering af dette Ting, men at det ikke samtidig kunde beskæftige sig med at rejse anklage var i og for sig en nærliggende tanke; iøvrigt kunde ogsaa Kongen anklage. Mere skin af realitet var der i den anden betragtning. Da tilværelsen af den årlige finanslov er betingelse for skatteopkrævning og statskasseudbetaling og da denne tilværelse er et produkt af tre stemmer, kan Folketinget til sit ja knytte vilkår, der føles som tryk på de andre faktorer og Folketinget kan lettere end det andet Ting, der i og for sig står i samme stilling, komme ind på dette ved simpelthen at lade være at gøre finanslovsforslaget færdigt. Når denne synsmåde kunde fænge hos ukyndige vælgere og ligeså ukyndige Rigsdagsmænd, var det en sammenblanding af forholdet ved frie, nye bevillinger på finansloven og de bundne, lovmæssigt eller kontraktmæssigt fastlagte, hvor der er pligt til at stemme ja og hvor uvedkommende vilkår ikke kan knyttes til dette ja.

Inden jeg går videre med at udrede den politiske situation i foråret 1873, foretages en mønstring over partierne, deres holdning og de ledende personligheder.

Det seneste i september 1872 foretagne valg til Folketinget havde ved en stærk tilvækst i Venstre bragt partiet op over flertallet med 58 pladser. Et par og tyve år var nu gået hen under parlamentarisk virksomhed — ikke medregnet stændertiden og Rigsforsamlingen

— og svære bind af Rigsdagstidender og Rigsrådstidender med tillæg vidnede om travl virken på Christiansborg, men også om megen forgæves tale uden blivende spor. Opbygningen af en helstat og livet i denne helstat havde på reformarbejdets bekostning lagt stort beslag på tid og kræfter ganske som administrationens diplomatiske kampe sydpå, inden man med den gennemsete Juni-grundlov var nået til vejs ende dermed på den sørgelige måde, at helstatens faktiske grundlag voldelig reves bort. Idet en mørk stemning derefter havde sænket sig over kongerigets befolkning og dens kårne mænd, sad mærkerne af de indre kampe tilbage i sindene som fremmedfølelse mellem grupperne og tildels ligefremt som had. Mange af dem, der i Frederik VII's urolige men dog forhåbningsfulde tid havde været med, var nu gledet ud, mange var dog også tilbage, men føringen var ved at gå over på nye hænder. Indenfor Folketingets Venstre måtte opmærksomheden samle sig om den 44-årige skoleforstander og bladudgiver Chresten P. Berg, søn af sognefogden i Fjaltring ved Lemvig og valgt 1865 i Kolding. Han var udgået fra Ranum seminarium med udmærkelse og havde lagt fremragende pædagogiske og organisatoriske evner for dagen under en virksomhed i Kolding, påvirket iøvrigt af Grundtvigs nationale og frihedskrav. På Bogø, den lille ø i Storstrømmen, var han senere sognerådsformand og grundede en realskole og en navigationsskole. På Rigsdagen studerede han jernflittigt, hvad han kunde få brug for, og fik ved hele sin færden en stigende indflydelse, så at han blev ordfører for finanslovsforslaget for 1872/73 og i 1872 deltog i at affatte Venstres program; i 1873 var han med til at stifte Morgenbladet i København. Under Grundlovsdebatten 1865—66 havde han udvist den moderation, som han måske senere fortrod, at slå følge med I. A. Hansen i hans kompromis med godsejerne. Altså en talentfuld og betydelig politisk kraft men med afgørende begrænsning i sin åndelige udrustning. Han kaldtes »Kongen på Bogø« men han vilde også være konge på Christiansborg og hans studium havde ikke gjort ham fortrolig med de elementære statsretlige regler for samvirken mellem lovgivningsmagtens faktorer. Han var afløseren af I. A. Hansen, født 1806 og opvokset under trange kår, også han i nogen grad under påvirkning af Grundtvigs ideer, forsåvidt dennes kamp mod rationalismens præster i 1826 var udgangspunkt for Hansens udtalte nag til embedsmændene. Han stiftede bladet *Almuevennen* og havde været med fra Rigsforsamlingens tid. I Venstre havde han været den dygtige og strænge fører for Bondevennerne, dog ønskede han ikke som Berg ministerstillingen. Havde han fået den i 1874 eller 1875, kunde afsløringen af hans årelange underslæb overfor Brand-

kassen for Holbæk m. fl. amter ¹⁾) og en kreaturforsikringsforening være blevet en forløber for Albertiskandalen i 1908; han døde 1877. Sofus Høgsbro, f. 1822 og Frede Bojsen, f. 1841 begge præstesønner og teologiske kandidater var grundtvigianere, Høgsbro dog ikke kirkeligt. De blev begge højskoleforstandere, Høgsbro i Rødding i Sønderjylland 1850—62, Bojsen i Rødkilde på Møn fra 1866. Bojsen var løjtnant og valgtes 1869 på Møn, Høgsbro valgtes 1862 i København og udgav Dansk Folketidende. De havde stor indflydelse men hørte til de mere eftergivende. To af de ældre var Balthazar Christensen, f. 1802 søn af en senere generalmajor, overretsprokurator i København og med en parlamentarisk fortid tilbage til Stænderne i Roskilde og Rigsforsamlingen, og H. Geert Winther, f. 1813 præstesøn og magister (Dr. phil.) på en afhandling om realskoler. Han var ligeledes med i Rigsforsamlingen og sluttede sig først nøje til Tscherning senere til Bjørnbak. Nævnes kan endvidere C. C. Alberti, f. 1814 overretsprokurator i København, der repræsenterede Sorø fra 1849 og som de sjællandske bønders tillidsmand stiftede Den sjællandske Bondestands Sparekasse, og Christopher Krabbe, f. 1833 der som godsejersøn og senere godsejer havde et andet præg end partifællerne. Han var dengang birkedommer på Fejø og valgt i Kalundborg 1864, i 1870 blev han Tingets formand.

På Landstingets side skal kun som repræsentant for de ældre nævnes finansministeren A. F. Krieger, f. 1817, hvis parlamentariske løbebane begyndte i Rigsforsamlingen og iøvrigt var forløbet i Folketinget 1849—52, i Rigsrådet 1857—66 (1864—66 i dets Landsting) fra 1863 i Rigsdagens Landsting desuden som indenrigsminister 1856—59, og blandt de yngre godsejere Jacob B. S. Estrup, f. 1825, der otte år tidligere var indtrådt i grev Frijs' ministerium, som han af helbredshensyn forlod 22. september 1869, medens ministeriet iøvrigt holdt ud til 28. maj 1870. Hans mægtige energi og arbejdskraft havde lagt sig for dagen dels i Grundlovsarbejdet, hvor han indledede det afgørende skridt til den ordening der gennemførtes, dels på hans faglige område ved tilendebringelse af en række love særlig om de kommunale forhold og om jernbaneanlæg, desuden om søfartsforhold, sandflugtsdæmning, vejvæsen og an-

¹⁾ Nellemann skrev 17. maj 1877 til Carl Ploug (vgl. bibl.): »Efter at I. A. Hansen igaar i giennem sin Familie havde faaet Underretning om den imod ham rettede Undersøgelse, har han idag selv ytret Ønske om, at Birkedommeren maatte blive hentet og derefter da han kom aflagt en fuldstændig aaben Tilstaaelse om i en længere Aarrække at have forbrugt Penge af Brandcassen og herved faaet en Underballance, som han opgav til at være omtrent 50.000 Kr. Alt andet, der cirkulerer om denne Sag, er Løgn.«

læget af Esbjerg havn. Han sad 1854—55 i Folketinget, i 1864 kom han ind i Rigsrådets Landsting og efter dets ophør i Rigsdagens Landsting. Som godsejer til Kongsdal i Holbæk amt og Skaføgård i Randers amt havde han vist sig som fremragende landmand og forstmand; hans teoretiske uddannelse var som landmåler og forstkyndig.

Finanslovsbehandlingen havde været alvorlig forsinket ved mødernes udsættelse i to måneder og der var 29. marts stadfæstet en midlertidig finanslov gældende til 30. juni 1873 med hjemmel til at afholde nødvendige løbende udgifter efter de hidtil gældende regler dog uden at overskride finanslovsforslagets hovedsummer og særskilte poster samt til at opkræve bestående skatter og afgifter. På dette tidspunkt 27. april 1873 skriver Nellemann til Aubert, at han har deltaget mere end ellers i det politiske liv på Rigsdagen. Han havde iøvrigt kort før omtalt sit arbejde som ordfører for den »vidtløftige og kjedsommelige lov« om fattigvæsenet. Nu siger han »men i det Hele taget er jeg træt og kjed af det politiske Kævl, hvori der er saa lidt Hjerne, saa meget Løgn og Perfidie og fremfor Alt saa fuldstændig Mangel paa god Tone«. Da finansloven 2. maj var nået gennem de tre behandlinger og forelå til samlet afstemning, lod ordføreren Berg, sp. 4663, den bombe springe at foreslå forslaget i sin helhed forkastet. Denne plan udviklede han veloplagt ved først at tale om de tre år, Folketinget nu havde været ude af stand til at få gennemført de reformer på kirke- og undervisningsvæsenets område, i valgretten, skatte-lovgivning og lensafløsning, som var dets stærke ønske, alt fordi det var blevet mødt med mistillid. Regeringen, sagde han videre, mødte med den lære, der ikke stemmede med Grundloven, at Folketinget kun er den ene ligeberettigede tredjedel af den lovgivende magt, men forholdet var det, at Grundloven gav dette Ting hovedindflydelsen på finanslovgivningen. Hvad angik den øvrige lovgivning, var det andet Ting formelt ligeberettiget men ikke i ordets dybere moralske forståelse. Han foreslog altså nu at gøre dette gældende ikke ved at fremdrage noget enkelt strids-spørgsmål men på en principiel måde ved at standse hele finansloven. Han afviser, at dette skulde stå på randen af det revolutionære, men ganske vist skal midlet kun bruges i særegne tilfælde. Regeringen kan jo prøve at opløse, da den midlertidige lov gælder til 30. juni, er der tid nok, provisorisk lov bliver der i hvert fald ikke tale om. Han anbefalede at gå til handling og så fortrøstningsfuldt derpå. Der blev talt meget den dag af medlemmerne og ministrene deriblandt med særlig vægt af Krieger, sp. 4688, der tolkede forfatningens ånd som en samvirken, men erkendte at en anden

regering måske kunde findes af større talent og større lykke. »Tro De, mine Herrer,« sluttede han, »at Dannelsen af en parlamentarisk Regjering bygget på Folkethingets Flertal er en saa simpel og let Sag, er et saa berettiget Krav, at dets Fyldestgørelse kan fremtvinges ved Finanslovens Forkastelse, saa forkast Finansloven!« Så gik man til afstemning, men ved den blev Bergs forslag, som han fastholdt, forkastet med 61 stemmer mod 39. Demonstrationen var slået fejl, finansloven udkom og Rigsdagen blev siddende til 21. maj.

I dagene inden hjemsendelsen trådte den 32-årige statsretsprofessor Henning Matzen frem på arenaen med sin artikelrække i Dagbladet 15.—19. maj: Grundloven og Parlamentarismen. Den udkom noget udvidet som Grundloven og Folkets Selvstyrelse, 70 sider, og 29.—31. december fremkom artiklerne Til gjensvar året efter ligeledes grundlag for en pjece på 59 sider. Spørgsmålet om at klare en konfliktsituation ved at udstede en foreløbig finanslov havde allerede tidligere været drøftet også af Berg og Universitetets officielle sagkundskab gav her Venstre støtte, idet den afdøde professor C. G. Holck i sin statsret med bestemthed havde forkastet lovligheden. Matzen havde imidlertid den modsatte opfattelse, som han, efter hvad Goos oplyser i Biografisk Leksikon, 1. udg., allerede i efteråret 1870 havde udtalt på forelæsning. Han kunde derfor ikke godt holde sig tilbage, men det fremtræder ikke som hovedpunktet for ham. Først s. 55 kommer han til »det brændende Spørgsmaal«. ¹⁾ I forvejen går en jævn og klar og noget bred juridisk og historisk udvikling, der tjener til at klargøre forskellen på danske og engelske forhold, derunder at den svage kongemagt og Underhusets enerådighed over de årlige bevillinger skabte den engelske monarks afhængige stilling, medens vi havde de tre lovgivningsfaktors ligestilling. Som det allerede i Rigsforsamlingen var bemærket af ordføreren, vilde finanslovsnægtelse være et revolutionært skridt. For at prøve at modvirke dette kunde der anvendes opløsning, men hovedsagen var, at Grundlovens § 25 muliggjorde for Kongen at erstatte den ordinære finanslov med en foreløbig. Holcks standpunkt II s. 121 er i hovedsagen dette, at Grundlovens § 49 udgør hindringen, når den siger, at forinden finansloven er *vedtagen*, må skatterne ej opkræves, thi »vedtagen« underforstår »af Rigsdagen«. Gaves en foreløbig finanslov, vilde ministrene have at stå til ansvar for Rigsretten, domstolene kunde

---

¹⁾ Grundlovens § 25 (smgn. nu § 23) lød således: I særdeles paatrængende Tilfælde kan Kongen, naar Rigsdagen ikke er samlet, udstede foreløbige Love, der dog ikke maa stride mod Grundloven, og altid bør forelægges den følgende Rigsdag

tilsidesætte den og udpantning for skatter vilde blive nægtet — lifflige toner i Venstres øre! Matzens svar hertil er, at »vedtagen« ganske vist i reglen forudsætter samvirken af flere led men også findes brugt om det ensidigt udstedte. Han siger altså at § 49 ikke kun tænker på og taler om det normale, at Rigsdagen har medvirket, og følgelig ikke tænker på at udelukke § 25. Han går — for at være så rummelig som mulig — ind på den tanke, at § 49 vil tage standpunkt til anvendeligheden af § 25, og hævder, at dens ord er dækkende også for sidstnævnte §. Han indskærper derpå, at finansloven skal indeholde det årlige overslag, og i nogle i en forsonlig tone holdt bemærkninger vender han tilbage til sin første udvikling. Den anden pjece viser, at han har modtaget mange og skarpe indsigelser, som han veloplagt imødegår. Han kommer også tilbage til ordet »vedtagen« og påpeger s. 52 brugen deraf i Grundlov 1849's indledning og andre steder. Ingen vilde kunne nægte, at han havde gjort sig megen umage for at retlede dem, der var villige til at modtage belæring, men saglige skrifter af denne art kan ikke vente studium hos modstanderne. Nellesmann, der i brev af 18. november 1873 til Aubert havde skrevet, at Matzens meget interessante skrift havde gjort ham bekendt i hele landet og pådraget ham Venstres had, skriver 23. februar 1874, at pjecerne unægtelig indeholder meget godt »men det turde dog være, at Sagens ubetingede Forsvarlighed ikke er saa givet endda«. Desværre redegør han ikke for sin tvivl, som han i hvert fald ikke har fastholdt. Kriegers dagbøger V s. 338 viser, at Matzen havde forelæst ham sine svarartikler lige før trykningen. Når det her bemærkes, at han med dygtighed hævder Regeringens ret til at udstede foreløbige finanslove, når Rigsdagen nægter et forud forelagt ordentligt finanslovsforslag og opløsning finder sted, må det betyde tilslutning og K. Berlin har ikke ret, når han i Biografisk Leksikon udtaler, at Krieger ved Matzens indtræden i Landstinget i 1879 tog afstand fra hans yderliggående Grundlovsfortolkninger med hensyn til provisoriske finanslove. Jeg kan heller ikke med Jens Himmelstrup: Den provisoriske Lovgivning i Danmark (1948) s. 72 f. anke over, at Matzen nøjes med at stille problemet logisk op og ikke taler om det »psykologisk-politiske problem«, liggende i Regeringens naturlige omsorg for at undgå den fatale situation, der bringer til at tale om at bruge § 25, noget forfatteren iøvrigt mener gælder »hele det ældre Slægtled omkring 1870«. Tænker man på Chr. Bergs udfordrende optræden, er Matzens forelæggelse af sagen meget moderat. Krieger havde som politisk tænker altid holdt døren åben for parlamentarismen men ganske vist som noget, Folketinget ikke tog men tjente sig op til. For Matzen var opgaven

overfor Holck den juridisk-dogmatiske, der først måtte klares. Hvad Venstre angår, havde førerne allerede på hjemsendelsesdagen fået hold på de menige medlemmer, der havde forpligtet sig til at nægte at behandle finansloven, ligegyldig hvordan den så ud, når man til efteråret stilledes overfor forslaget, Krieger V s. 304.

Så mødtes der i oktober 1873 til den nye samling, og anslaget mod finansloven skred planmæssig frem. Handlingen, som man 2. maj var veget tilbage for, blev nu virkelig fuldbyrdet i tillid til det solide flertal, der kunde trodse en opløsning, og i tillid til Holcks doktrin, at Regeringen manglede grundlovmæssige forsvarsmidler. Fra 53 medlemmer fremkom forslag til beslutning om at udtale en beklagelse af, at de forhold, der havde fremkaldt adressen af 31. marts, endnu bestod; man gentog dens udtalelser og forventede, at ministeriet vilde fjerne hindringen for overensstemmelse overfor Folketinget. Udtalelsen, der vedtoges af et tilsvarende antal mod 39, var ledsaget af en skrivelse til formanden, der forkyndte forkastelse af finanslovsforslagets overgang til anden behandling. Konseilspræsidenten erklærede, at Regeringen havde henstillet til Kongen, om han ønskede at søge et nyt ministerium, men at Kongen ønskede at beholde ministrene. Udførelsen af den varslede forkastelse vilde blive besvaret med Tingets opløsning. Under disse auspicer udspandt der sig en første behandling, der breder sig i Tidenden. Der taltes mange advarende ord, men der taltes ikke om at bruge Grundlovens § 25. Særlig indtrængende som en af Grundlovsfædrene talte finansministeren Krieger. Han ytrede, at man åbenbart ønskede en opløsning: »den Haandsrækning vil blive Dem givet, men, mine Herrer, erindre det vel, den gives Dem ikke i den engelske Parlamentarismes Aand. Kom tilbage, Flere eller Færre, men brug denne Mellemtid til at tage Reb i Sejlene.« Spiren i Grundloven til en mere parlamentarisk styrelse end den nærværende, udviklede han, vilde blive kvalt, hvis der atter skabtes en utålelig tilstand. 53 mod 45 stemmer nægtede overgang til anden behandling. Efter opløsning 18. oktober og nyvalg mistede flertallet et par stemmer. Finansloven forelagdes påny og gennemførtes normalt. Forinden indgaves en adresse af 22. december om minister-skifte (59 stemmer), der besvaredes afvisende 2. januar 1874.

Ministeriet Fønnesbech 1874—75.

Ved at beslutte sin finanslovsnægtelse uafhængigt af finanslovens indhold, som man ikke i forvejen havde gjort sig bekendt med, og gøre den til et rent middel for kravet om ministeriets afgang, havde Venstre stillet det parlamentariske krav op i sin ren-

hed, men i de samme dage rådslog Regeringens kraftigste medlem og kyndigste teoretiker, Krieger, med Universitetets unge repræsentant, Matzen, om grundlovmæssige foranstaltninger overfor et sligt revolutionært skridt, og at Nellesmann i Landstinget var enig med dem, er der ingen tvivl om. Derpå havde Folketingets flertal imidlertid atter stukket sværdet i skeden og optaget et omend trevent samarbejde.

Nellesmanns Landstingsdeltagelse heri var ikke omfattende, men for et emnes vedkommende dog betydningsfuld nok, idet loven om skifte af dødsbo og fællesbo nu blev færdig, oversendt fra Folketinget og i løbet af 5 dage ført gennem 3 behandlinger med nogle ændringer; den forbandtes med en lov om betaling for skifteforretninger, men de nåede først helt færdigt i næste samling. Et forslag til lov om lægevirksomhed af ueksaminerede personer var forelagt af ministeriet som afløsning af kvaksalveribestemmelserne. Under Nellesmanns ordførerskab omredigeredes det og fik et mindre omfang, det blev færdigt i Tinget men nåede ikke videre. Han havde her lejlighed til at ytre sin ringeagt for de usagkyndige fuskere, men han stiller sig anerkendende overfor, at ueksaminerede personer kan have helbredende evner. Medens han var kritisk overfor de foreslåede kontrolregler om bogføring m. v. kunde han anbefale, at der gaves specielle tilladelser på nærmere vilkår. Også for et forslag om bestyrelsen af færgevæsenet, der blev til Lov 21. marts 1874, var han ordfører; det drejede sig om henlæggelse af styrelsen fra Indenrigsministeriet til amtsrådene. Ved forslaget om forandring i reglerne om lovbestemte betalingsterminer gjorde han henstilling om tillige at ændre reglerne om løbedage, som det også skete ved loven af 28. februar 1874. Endnu kan kun nævnes en bemærkning ved finanslovsbehandlingen om at lade et forslag om løntillæg udgå for at bevare lovens renhed.

I 1874 14. juli blev der, efterat samlingen var sluttet 1. april 1874, skiftet over til ministeriet Fonnesbech, der var ensartet opbygget af godsejere og nationalliberale, medens Venstres seneste bedrifter mindre end nogensinde havde gjort partiet egnet til at komme med. Der havde været krise i nogen tid, og allerede 8. juni havde Krieger for sit vedkommende demissioneret, dagb. V s. 384, og som han skriver: »Efter min Bortgang fra Ministerraadet [20. juni] var der jo adskillig Sorg over, at man skulde gaae, men man maatte jo til det.« Fonnesbech med Rosenørn-Lehn og Klein gik over, men naturligvis ikke Krieger. (Forholdet var for ham et lignende, som da han i 1859 forlangte at gå af og derved fremkaldte det samlede ministerium Halls afgang. Efter mellemspillet med Rotwitt vilde han efter sit udsagn, dagb. II s. 148, ikke med igen, hvilket

var naturligt, selv om kammerherre Berling nu var forsvundet, og forklarer, at han ikke kom med, ganske afset fra, om andre ikke ønskede ham med, modsat Viggo Sjöqvist: Peter Vedel (1957 s. 103). Selv om Venstre blev holdt udenfor, kunde ministerskiftet nok opfattes som et resultat for partiet, og ikke mindst Krieger var inde på, at der for at føje kunde være grund til at prøve nye mænd. Under de forudgående finanslovsbehandlinger havde Landstinget også givet efter i ret store poster (et panserskib, lønningsforbedring), ligesom finansminister Fenger havde resigneret på en uoverensstemmelse, og fra grev Frijs' tid havde Venstre erindringen om at have tvunget ministeriet bort på et underordnet bevillingsspørgsmål, medens den virkelige grund vel var, at greven vilde hjem til sine godser fra tilværelsen i residensen. Det samme billede skulde træde frem med endnu skarpere træk efter knap et års forløb, da ministeriet Fonnesbech veg pladsen.

Nellemann udtaler sig 20. juli 1874 til Aubert om situationen. Han beklager ministeriet Fonnesbechs svaghed, men forhåbentlig vil Venstres udsigt til magten hæmmes ved yderligheder fra deres side, der atter vil øge modstanden mod dem. »Ministeriet Holstein burde være bleven paa sin Plads, og Krieger har et stort Ansvar ved at gaae paa den Maade, som han gik. Af Hall kunde man ikke vente Andet; hans hele politiske Færd har altid hvilet paa Principet après nous le déluge; men Krieger har dog med al sin Svaghed og Eftergivenhed overfor *personlige* Venner mere Samvittighed. Ministeriet Holsteins Forbliven vilde dog ikke have forværret Situationen men have bevaret res integra [sagen urørt].« Bedømmelsen svarer til nedenstående brev til Nellemann fra I. B. S. Estrup dateret 4/874 (privateje), der oplyser om den uklare situation ved ministerskiftet 14. juli og tillige om det ret fortrolige forhold mellem de to mænd allerede da.

»Hr. Professor Nellemann!

Tak for Deres venlige Brev!

De skriver, at De »trænger høiligen til at sættes à jour med Begivenhederne« da De har været 3 Uger i Udlandet fra 27. juni af. Jeg vilde med Fornøielse bidrage til at afhjælpe denne Trang, men desværre rækker min *sikre* Kundskab om Begivenhedernes Gang kun til henimod samme Tidspunkt 27. Juni, hvor Deres slipper og en hel Del af, hvad der er opført efter den Tid, er ligesaa gaadefuldt for mig som for Dem, nemlig den sande Grund til, at den saa længe fastholdte Reconstructionstanke blev opgivet netop som Alt var lagt til Rette til dens Gjennemførelse ved mit, Moltkes og Hafners Afslag.

Idet jeg forbeholder mig naar vi — næst Guds Hjælp om føie

Tid — mødes igjen at samtale med Dem saavel om Situationen midt i Juni som om den Situation Dannelsen af Minist. Fønnesbech har bragt tilstede, vil jeg allerede nu meddele Dem et Par Smaa-træk af, hvad jeg har erfaret og nogle Slutninger jeg deraf har ud-draget.

Jeg forlod Rigsdagen med det Haab at jeg kunde trække mig aldeles tilbage fra politisk Virksomhed — undgaa Gjenvalg osv. — og levede uforstyrret af politiske Anfægtelser, indtil jeg kom til Kbhvn. den 18de Mai for at afslutte Contracter om Randers—Grenaabanerne [denne privatbane åbnedes to år senere, se iøvrigt Kriegers dagbøger V s. 379].

Jeg var kun 36 Timer i Byen men blev dog opdaget af Grev Holstein som betroede mig 1) at Krieger bestemt fordrede at gaa af midt i Juni, 2) at det saa kunde blive vanskeligt for ham at holde Minist. samlet, ikke alene fordi Krieger ikke let kunde er-stattes, men ogsaa fordi han ikke vidste om Hall og Klein saa vilde blive, 3) at der saa i Tilfælde af Minist.s Afgang sandsynligvis vilde blive sendt Bud til Frijs og mig.

Vi talte en Del sammen om de forskellige Muligheder for at finde en brugbar Eftermand for Krieger — hvorved H. ligesom til-fældigt ytrede, »at naar jeg (Estrup) vilde tage Finansportefeullen, var man over alle Vanskeligheder,« og jeg tilføiede, at det sikkert var forgæves at henvende sig til Frijs (Helbred) og at jeg hverken følte mig forpligtet eller tilbøielig til at succedere, saa meget min-dre som det syntes mig meget tvivlsomt, om det vilde være gavn-ligt, at der nu dannedes et Høire-Minist. — at »Reserven rykkede frem« — i det jeg formeente, at det, der passede bedst for den øieblikkelige Situation var et Minist. af »skikkelige Folk«, dygtige Mænd uden stærk Partiform. Til Slutningen sagde jeg til Holstein: »hvad Minist. end beslutter i Anledning af Kriegers Afgang, saa indgiv endeligt ikke Deres Demission *førend* De er vis paa at kunne skaffe Kongen Eftermænd; thi ellers bliver det let til kun en ny Udgave af det som Minist. 2 Gange har budt os, — at sætte Portefeullerne til Kongens Disposition.« — Desværre fulgte Hol-stein ikke mit velmente Raad; paa min Reise til Kbhvn. i Terminen erfarede jeg Minist.s Demission, og næppe havde jeg naaet Ho-tellet, førend Holstein bragte mig Kongens Ordre til at møde 3 Timer efter.

Min Samtale med Kongen stadfæstede fuldstændigt Indtrykket af Samtalen med Holstein, at Reconstructions-Tanken (jeg kunde vel sige Ønsket) stod bag ved Opfordringen til at danne et nyt Ministerium. Kongen ønskede *meget* at en heel Decl — Klein, Ravn o. fl. — af de gamle M.e skulde træde ind i det nye Minist. som

foranledigede mig til den Bemærkning »at det altsaa var en Reconstruction under et nyt Navn *ikke* et nyt Ministerium, som der var Tale om«, og at hverken Kongen eller Minist. saa nogen Nødvendighed for et virkeligt Ministerskifte. Ligesom jeg havde en Fornemmelse af, at mit »Nei« paa ingen Maade var uvelkomment. At andre have havt et lignende Indtryk af Stemningen dengang Hafners Mission mislykkedes, vil jeg kun indskyde som Parenthes. Der er 2 Kjendsgjæringer som aldeles bestemt pegte paa at min Opfattelse er rigtig om 1) at det ingenlunde var Situationen i sin Heelhed ikke var nogen Rigsdagsnødvendighed som foranledigede Minist. til at forlange sin Afsked, men kun Tabet af Krieger, — og 2) at Reconstructionstanken fremdeles var levende. Den ene Kjendsgjærning er, at Kriegers Afskedsfordring gik 6 à 8 dage forud for Indgivelsen af Minist.s Demission, — den 2den Kjendsgjærning er den, at Kriegers Fordring snart blev opfyldt, hvorimod Minist.s Demission ikke blev modtaget, Afskeden ikke bevilliget, førend 4 à 5 Uger senere. Havde Kongen og Minist. seet nogen Nødvendighed for at Holstein gav Plads for et nyt Ministerium, maatte Minist. have paastaet og Kongen have indrømmet Afskeden — selvfølgelig med Paalæg om midlertidig at styre Forretningerne.

Altså: den uhyggelige Dødstanke kom først med Kriegers Afskedsfordring, og Livshaabet holdt sig længe friskt.

Hvad der nu i den 11. Time bevægede Holstein eller vel rettere Hall til at slaae sig tilbage i Tøiret, hvorved Situationen paa een Gang blev en heel anden — Fonnesbech som frelsende Fædrelandet for de forfærdelige Høgsbro, Berg, Krabbe — er mig langt fra klart; men saa meget er vist, at havde en saadan Mulighed kunnet forudses den 15. juni, vilde Sagerne have faaet en noget anden Vending. Grosserer Adler¹⁾ vilde vide for vist, at Hall nok vilde blive, naar Holstein kunde skaffe en Finansminister med politisk Anseelse nok til at erstatte Krieger. Det sidste Haab herom glippede med Monrad, og saa gik Holstein istykker. Jeg finder Historien godt componeret men mindre troværdig. Skulde det ikke være den fortørnede Neisiger, som har formaaet Hall til i sidste Øieblik at spænde Been for Minist. Holstein, som selvfølgelig ikke burde leve efter at dets virkelige Sjel havde forladt det. — For ikke alt for meget at trætte Deres Øine og Taalmodighed, vil jeg nu afbryde og slutte med at gjentage mit Ønske om snart at se Dem selv fra

Deres hengivne

I. B. S. Estrup.

---

¹⁾ Formentlig bankier D. B. Adler (Handelsbanken).

Det er umiskendeligt, at Estrup er ærgerlig over ministerskiftet og vender sig mod Krieger som den »fortørnede« ophavsmand. Da Krieger 8. juni overrakte Kongen sin afskedsbegæring, der dog først blev imødekommet fra den 20., havde han, dagb. V s. 384, ganske rigtig givet en politisk motivering men allerede da i det hele hævdet nødvendigheden af ministeriets afgang. Med hensyn til helbredshensyn havde han sagt til Kongen, at var personlige hensyn afgørende, vilde han allerede i efteråret 1871 være kommet med den. Dagbogen for 2. juni viser, at ministeriet nu var villigt til at gå, og Holstein lod til at vente tiltræden af Estrup, når Frijs ikke vilde. Af tidligere Kriegerske udtalelser kan anføres hans tilbageblik 2. april, hvor han for sin del erklærer ikke at være utilfreds med samlingen og med tilfredshed noterer, at Regeringen har vist, hvorledes man skal stille sig, hvis finansloven ikke vedtages, nemlig at bruge midlertidige finanslove, idet han indtil videre betvivler, at nægtelse af finansloven vil blive vovet, så at der fremtvinges en praktisk løsning af spørgsmålet om brug af en foreløbig lov. Ministeriet, siger han, bør sikkert nu træde tilbage. Mange har ondt ved at finde sig i den nuværende situation med dens nægtelser på finansloven (panserskibet, lønningerne) og standsning i lovgivningsværket. De mener, at Venstre vil vise sig medgørligt, når der kommer et nyt ministerium. »Jeg skjønner ikke rettere, end at det er nødvendigt, at der kommer til at foreligge et Erfaringsbevis for, hvorvidt de have Ret, som hengive sig til denne glade Tro.« Under 8. april refereres en samtale med Estrup, der mente, at raden endnu ikke var kommet til ham. Da finansloven nu var kommen, skulde man ikke tage ham, »hvis Navn var en Udfordring, men skikkelige taalmodige Folk, som holdt ud, indtil det gik op for Alle, at Folketingets midlertidige Tilbagevigen kun var en Finte.« Endelig havde Krieger 10. april i Statsrådet udviklet, at han ikke anså den offentlige mening for endnu moden til kamp på finanslovens differenspunkter. »Det maatte først blive klart, at intet Ministerium, der vilde hævde Grundlovens Hovedtanke, kunde arbejde med det forenede Venstre som Flertal i Folkething.« Af udtalelser inden skiftet kan endnu nævnes den af 19. maj, at Estrup efter hvad der fra flere sider siges, nu skal være beredt, og af 4. juli: »De Angreb, der i Pressen gøres paa Estrup, ere grundede — hans Tilbagevigen kan ikke andet end svække Landsthingsindflydelsen — men ere ikke kloge, da han efter sit lidenskabelige Temperament vil blive noget irriteret. Imidlertid have de dog havt den Virkning, at han har opgivet sit Forsæt ikke at modtage Gjenvalg.« 21. juli skrives, at Estrup, som vistnok har

troet, at det kun gjaldt en rekonstruktion af det demissionerende ministerium, måske nu vil fortryde sin tilbageholdenhed.

Estrups brev af 4. august 1874 bekræfter denne opfattelse, hvis rigtighed dagbogen afkræfter. Krieger havde dog også, dagb. V s. 383, en »særlig Opfordring« til at gå (som finansminister) liggende i »Toldsagens arvede Stilling og Estrups Modstand mod den.«

Overhovedet viser de talrige tilførsler til dagbogen om Estrup, at bogens forfatter er klar over Estrups fremtrædende stilling allerede under Grundlovsforhandlingerne og senere i Frijs' ministerium. 17. november 1867 siges det, at han allerede anser sig skikket til at være konseilspræsident, og overfor hans initiativ med jernbane-anlæg tages der noget forbehold. Men de tilhørte to adskilte klasser, Estrup var med hud og hår godsejeren, Krieger lige så afgjort den universitetsdannede embedsmand. 23. maj 1870 — 5 dage før ministeriet Holstein-Holsteinborg kom på benene — havde Estrup imidlertid foretaget gangen til Krieger: »Han fremhævede, at Kongen havde Frihed til at vælge sit Ministerium. Frijs kunde ikke læn- gere; han kunde ikke. Det Synspunkt, der var det ledende, var, at vi levede af en vis Grad af Agtelse og Velvillie i Europa; forspildtes den ved et Ministerium af Venstre, var det heelt usikkert, hvorlænge vi kunde bestaae. Derfor vilde han nu gjerne see en Overenskomst mellem Godseiere og de Doctrinære; naar den opnaaedes, kunde han finde sig i Meget, der ellers ikke behagede.« Den evropæiske baggrund, han her opstiller for en udelukkelse af Venstre fra regeringen, har sin store interesse, og han har næppe senere fraveget denne tanke. I de følgende 4 år havde Krieger snarest fundet ham for eftergivende overfor det andet Ting. Hvordan han selv så paa den rette holdning til den side, kommer klart frem i hans citerede udtalelser. Til belysning af forholdet mellem Estrup og Nellemann, der jo her har særlig interesse, kan anføres dagb. VI s. 18, hvor det 10. oktober 1874 siges: »Nellemann, som ellers former sine Meninger saa stærkt efter Estrup, troede paa, at vi snart fik et Venstreministerium. Ethvert Ministerskifte var en Seir for Venstre; naar det kom til Stykket, vilde Folk dog hellere vove et Mstm. Zytphen-Ad[e]ller-Krabbe end en foreløbig Finanslov o.s.v.« De forløbne år i Landstinget havde skabt kontakt mellem de to mænd; skønt professor forekom Nellemann, der ikke hørte til de gamle nationalliberale, måske godsejeren mindre doktrinær, han var desuden hans kollega i Handelsbanken, og hans oldefar havde ejet en hovedgård i Jylland; skulde Estrup engang have en justitsminister, kunde han ikke undvære en fremstående jurist, gerne med Nellemanns despekt for usagkyndigheden.

Her kan meddeles et andet lidt senere brev, efterat det nye ministerium var kommet i gang:

»Skaføgaard pr. Aulum 11/9 74

Jeg blev skuffet ved ikke at træffe Dem i Aarhus igaar saa meget mere som det var min lumske Hensigt at ville forsøge paa at bortføre Dem hertil. Resultatet af Mødet i den Jydske Handels og Landmandsbank [aflægger af Handelsbanken] er Dem formodentlig meddelt af Adler. Borgmester v. Smidten blev fornærmet over at falde igjennem ved Formandsvalget ligeoverfor Ingerslev, men deri kunne vi saa meget lettere finde os, som v. S. efter min Mening ingenlunde er nogen heldig Acquisition for Bankbestyrelsen.

Tak for Brev af 23. f. M. Der gaar aldrig Røg af en Brand uden at der har været Ild i den, og jeg holder mig trods alle officieuse Nægtelser og Omforklaringer forvissat om, at der har fundet Tilnærmelser Sted mellem Minstet. og de Forenede — ligesom jeg formoder at den *eneste* Grund til at Tilnærmelsen (saa vidt vides) ikke har ført til noget Resultat er Ministeriets uensartede Sammensætning. De Forenede kunne blive enige med enkelte Ministre men ikke med det samlede Ministerium.

Jeg anser det for sandsynligt, at Historierne mellem Ministrene og de Forenede ville fortsættes ind i Rigsdagssamlingen, og jeg er ganske enig med Dem i, at der under disse Omstændigheder er al Opfordring for Landstinget til at staae paa Vagt; men paa den anden Side anser jeg det rigtignok for givet, at Landstingets Holdning *fra først af* maa være venlig — ikke udfordrende — ligeoverfor det nye Mnstm., hvor liden Sympathi Thinget end i Virkeligheden nærer for det.

Der er meget angaaende baade Fortid og Fremtid som jeg gjerne vilde samtale med Dem om i Ro, naar vi igjen mødes. Til Kbhvn. kommer jeg næppe førend hen i October da jeg i Begyndelsen af Maaneden har Konfirmation — min ældste Datter — her.

Lev vel til vi sees!

Deres hengivne

I. B. S. Estrup.

Hr. Professor Nellesmann,

R. af D. Kbhvn.«

Estrups formodning om aftaler, og det ganske ejendommelige, skulde senere bekræfte sig.

Samlingen gik frem med små opgaver. Skifteloven, der tidligere var gennemgået, blev oversendt fra Folketinget uden ændringer af betydning og ligeledes kom fra nyt Forslaget om betaling for skifteafgifter. De færdiggjordes 25. maj og kunde stadfæstes 30. s. m.

som afslutning på det første afsnit af Retsreformen og nu kom den årslange standsning i dette lovgivningsværk. Et regeringsforslag om forbud mod salg af hemmelige lægemidler uden tilladelse gik igennem. Nellemann præciserede i en enkelt replik, at fordi han var tilhænger af forrige års forslag om kvaksalveri, behøvede han ikke at støtte dette forslag. Sagen endte med en motiveret dagsorden, der for tiden stillede det i bero. Han tog flere gange ordet under behandlingen af den senere lov af 15. maj 1875 om tilsyn med fremmede m. v. og udtalte sig sp. 1568 imod reglen i § 13, der efter to års stadigt ophold ubetinget afskærer fra udvisning af nogen på grund af særlige forhold. Ved et forslag om forhøjelse af invalideunderstøttelse, der kom fra Folketinget, nægtedes efter finansministerens ønske overgang til 2. behandling.

I november forefaldt en begivenhed, der var et nyt eksempel på Chr. Bergs ubeherskede opposition. En lærer i Kældernæs havde af ministeriet fået en tilrettevisning for en udæskende ytring om Kongen i en tale og derover protesterede Berg heftigt i Morgenbladet og i Tinget, hvor han lagde ud med en dagsorden, der skulde misbillige ministeriets adfærd. Der svarede med trusel om opløsning og da dagsordenen kom til afstemning, faldt så mange partifæller fra, at den ikke fik flertal. Derpå fik Berg, der selv var skolelærer, en tilrettevisning, der bragte ham til at opgive denne stilling og flytte til Hillerød til sit blad der.

Finanslovsbehandlingen gik denne gang trægt. Folketinget udnyttede sin stilling som første modtager af finansministerens forslag og lod Landstinget vente. Det blev nødvendigt at give en midlertidig finanslov gældende til 15. maj 1875. Først 22. marts kunde Landstinget begynde og Nellemann, der blev ordfører for det nedsatte udvalg, præciserede ved førstebehandlingen, at vel var der ikke tale om kamp, men Landstinget burde bestræbe sig for at udøve den indflydelse, hvortil det var berettiget. Han beklagede den lange tid, det andet Ting anvendte, hvilket vistnok skyldtes, at Landstinget havde vænnet sig til at nøjes med et minimum af 2—3 uger. Tinget burde vise det som dets faste vilje at øve denne indflydelse, selv om sessionen forlænges, og han glæder sig over tegn i denne retning, hvilket vilde udbrede en rigtigere opfattelse i befolkningen. Der måtte i gerning protesteres mod den opfattelse, at finanslovsbehandlingens reelle tyngdepunkt lå i Folketinget, men det er ikke meningen at ville storme frem. Iøvrigt talte han om Universitetets og Sorø Akademis midler, men et opmærksomt øre havde kunnet høre en ny tone i hans ord. Udvalgsbetænkningen af 17. april viste uoverensstemmelse med det andet Ting, 3. maj vendte forslaget tilbage fra dette og gik i fællesudvalg. Men

så skete der noget, der sikkert overraskede Nellemann, selv om han ved nærmere eftertanke har kunnet sætte det i forbindelse med Estrups brev af 11. september, noget der foranledigede ham til at afstå ordførerhvervet til W. J. Ussing. I fællesudvalget forelå skrivelse fra ministeriet om, at dette var villigt til at gå af, hvis overensstemmelse kunde opnås. En handel tilbødes altså, der vilde sætte Venstre istand til også at opføre ministeriet Fønnesbech blandt sine sejrstrofæer som fortrængt ved det dominerende Ting. Om dette så også vilde blive istand til at sætte sit stempel på den Regering, der skulde afløse, var naturligvis et andet spørgsmål. Af Nellemanns ord sp. 1583 ved enestebehandlingen 14. maj fremlyser temmelig tydelig hans foragt for Regeringen. Han præciserer, at han kun går med til det nu tilbudte resultat, der var ringere end det Regeringen oprindelig var gået ind for, fordi Regeringen altså nu vilde gå. Det drejede sig om at få tilskuddet til Universitetet forhøjet fra 100.000 kr. til 150.000 kr. og at få en vis lønningsforhøjelse også for højere lønnede (et spørgsmål, der i og for sig skulde holdes uden for finansloven). Men, som han sagde, når Regeringen gik, testamenterende Tinget disse spørgsmål, unddrog den Tinget al støtte til at fastholde kravene og man måtte da nøjes med at håbe, at en ny Regering vilde opretholde lønningskravet. I to breve til Aubert af 5. og 18. april 1875 udtaler Nellemann sig på denne tid om skandinaviske og derved også om indrepolitiske forhold. Han ser med sorg, hvorledes den skandinaviske idé taber terræn hver dag og det vil ikke fremme den, at svenskerne nu skal have Venstreministerium, »medens her Alt, hvad der er over Almuen, forener sig om at gjøre en Ende paa det Uvæsen«. Nellemann ynder ikke den nye konge i Sverige-Norge Oskar II. Han menes at ville søge at påvirke Christian IX til at forsone sig med Venstre og personlig at nære planer om en deling af Danmark med Prøjsen.

Handelen med ministeriet var altså »perfekt«: Fønnesbech havde fået sin finanslov, og han skulde gå; 19. maj demissionerede han. Nellemann stod foran sin skæbnetime måske uden at vide det, hvis han som før, foran s. 101, regnede med et Venstreministerium, men efter Estrups tidligere udtalelser om at rykke frem som reserve, måtte tidspunktet vel være kommet nærmere. Efter Kriegers dagbøger, der er den omtrent eneste og pålidelige kilde til oplysning om disse strømninger i Regeringsfarvandene, meddeler jeg, hvad derom kan oplyses. Men forinden vil jeg fra samme kilde hente nogle små bidrag frem til mulig karakteristik af Nellemann. Under 14. januar 1874 tales om Estrups ændringsforslag til lovforslaget om fremmedtilsyn, gående ud på indførelse af arbejdsbog for dem, der søger arbejde udenfor jurisdiktionen, som pligtmæssig

ikke blot som efter lovforslaget frivillig. Ved afstemningen om dette »overfor Arbejderbefolkningen glubske« forslag, hedder det, krøb N. i skjul og stemte ikke; dette altså som udslag af eftergivenhed overfor Estrup. Når man tænker på de mange løse arbejdere ved baneanlæggene, syntes forslaget ikke ubegrundet og Nellemann kan godt have været i væsentlig tvivl. Under dagene 7.—11. april s. å. drøftes svingende anskuelser i Landstinget om lønningstillæggenes placering på finansloven. Krieger finder, at Nellemann viser sig i en højst besynderlig belysning og finder hans hele uro karakteristisk. Han refererer Ussings ord om hans sædvanlige uro og frygt for at skulle bære et ansvar, som idelig bringer ham til at ville løbe bort fra den stilling, hvori han er. Dette er ikke uden interesse, se også dagen 10. maj, men der er næppe mulighed for at bedømme disse episoder selvstændigt. Ved omtale af hans adfærd i Proceskommissionen er den en gang (1. november 1873) betegnet således, at han tog et spørgsmål lidenskabeligt, en anden gang (6. maj 1874) at han blev arrig. Alt i alt bekræfter det et tidligere indtryk af ham som en mand med temperament. Der er nogen lighed, dog i svagere grad, mellem Kriegers forhold til Nellemann og til hans anden tidligere elev Peter Vedel, født 1823, som han først fik gjort til professor og derefter til diplomat og stedse samarbejdede med, se Viggo Sjøquist: Peter Vedel (1957). Han føler sig i nogen grad som hans mentor i Proceskommissionen og i Landstinget.

Ministeriet Estrup dannes og begynder 1875—76

Den 24. maj 1875 skriver Krieger, at han for sin del tror, at Estrup har haft sit råd færdigt inden Landstingets slutning (15. maj). De efterfølgende breve fra denne går ikke ud på, at han har nogen hel liste, men at han har truffet en eventuel aftale med Nellemann om at indtræde.

»Skaføgaard, d. 22/5 75«. Efter en anmodning om at møde for Estrup på generalforsamlingen i Københavns Handelsbank hedder det:

»Tak for Meddelelsen af 19de. Min Forventning om at man vilde unde sig Ro til efter Kongebesøget [det svenske kongepars besøg 25.—27. maj] synes at gaa i Opfyldelse og jeg anseer det for sandsynligt, at Ønsket om at gjøre saa faa og smaa Person- og System Forandringer som muligt vil stige i samme Forhold som man fjerner sig fra det fatale Finale paa Rigsdags-Kongen[?]. Man vil anstrænge sig for at finde farveløse behagelige Mænd, nødigt gaa til Høire

og i ethvert Tilfælde ugjærne banke paa min Dør. Jeg haaber altsaa at faa Fred, i det mindste en Stund endnu.

Deres hengivne
I. B. S. Estrup.

Hr. Professor Nulleman,
R. af Db. Kbhvn.«

»Skaføgaard 1/6 75.

Jeg takker for Deres tvende Breve af 28. og 30. f. M. som jeg modtog *samtidigt* igaar, da Landposten holder Sabath om Søndagen. Efter min Opfattelse af Stemninger og Tilstande ønsker man først og fremmest at beholde saa mange af de gode gamle Ministre som muligt (F og T [Fonnesbech og Tobiesen] selvfølgelig undtagne) og at sikre sig en ny Konseilspræsident à la Holstein-Holsteinborg. Først naar dette viser sig uopnaaeligt — eller rettere *foreløbigt* uopnaaeligt — gjør man et Forsøg til Høire; men ligesom jeg tidligere har udtalt, at man af flere Grunde nødigt gik til mig, ialt Fald ikke først til mig, saaledes kan jeg godt forstaa, at man har kunnet gaae Frijs forbi til Slut. —

Dette kunde jo formelt forsvares med at Frijs' tidligere godkjendte Helbreds-Forhindringer endnu ikke vare hævede; men den sande Grund vilde efter min Formodning dog være, at man vel nærer ubetinget Tillid til F. men at man allerede forrige Gang fandt ham noget trykkende og sandsynligviis vilde føle ham end mere besværende nu sammenlignet med de 2 umiddelbare Forgjængere.

Rigtigheden af F.s Referat synes mig altsaa i det Hele meget sandsynligt.

Jeg er, som De veed enig med Dem i at Høire ikke kan afvise en bestemt Opfordring til at træde til, uden at udsætte sig for væsentligt at tabe i Anseelse og Indflydelse, og jeg troer, at denne Opfattelse deles af de fleste af vore Venner. —

Derimod kunde Meningerne jo være meget delte om det overhovedet var ønskeligt, at der nu stilledes en bestemt Opfordring til Høire eller om det ikke var bedre at der gjordes et Forsøg endnu med Mellemmænd selvfølgelig under nationalliberal Ægide, førend Anførerne rykkede frem.

Det er ikke usandsynligt, at Mellemmændene helst vilde støtte sig til at de først efter et Afslag af Høire bragte det patriotiske Offer at tage Affaire, et Offer som burde skaffe dem Aflad for Fortids-Smaasynder og for mulige Fremtids-Svagheder.

At Høire altsaa maa være forsigtigt og at det navnligt maa vogte sig vel for at give undvigende Svar paa selve Opfordringen er en Selvfølge.

Tak for Deres venlige Hilsen! Jeg har nydt min Frihed i fulde Drag og med saa meget større Begjærlighed som jeg ikke har været ganske uden Frygt for at et Brev eller Telegram kunde gjøre en brat Ende paa min rolige Nydelse af Land- og Familielivets Glæder.

Med Høiagtelse Deres hengivne

I. B. S. Estrup.

Hr. Professor Nellesmann, Kbhvn.«

»Kbhvn. $\frac{5}{6}$ 75.

Jeg modtog Kl. 2 et Brev fra Kongen, hvori han anmoder mig om »efter nu at have talt med Justitsminister Klein« at foretage de fornødne Skridt til Dannelse af det nye Ministerium, hvorpaa jeg har svaret, at jeg skal bestræbe mig derfor og at jeg haaber senest den 10de at kunne forelægge hans Majestæt Resultatet af mine Bestræbelser. — I Henhold til den tidligere Aftale tillader jeg mig altsaa definitivt at anmode Dem om at give Møde her Onsdag den 9de Kl. 1.

Gehejmeraad Trap som jeg tilfældigvis traf sammen med lagde ikke Skjul paa, at Kongen havde meddelt ham Navnene paa de paatænkte nye Ministre m. m. Saavidt jeg har kunnet skjønne har Klein været holdt i Reserve som Nødhjælp (Fonnesbech Nr. 2) og han har altsaa ogsaa maattet holde sig selv for en *brugbar* Reserve.

Deres hengivne

I. B. S. Estrup.«

Kriegers beretning går under 4. juni ud på, at »Estrup forlanger af Kongen (efter at have talt med Nellesmann) ¹⁾ et Høiremstm.; ²⁾ heelt nyt Mstm.; ³⁾ en fælles Forsvarsminister. Listen var færdig. Kongen mente dog, at han først maatte tale med Klein.« Dette skulde kun vare en times tid men skete først næste dag, da Estrup fik Kongens Ja og rejste til Jylland. Frijs havde den 3. bedt sig fritaget af helbredshensyn og henvist til Estrup. »Naturligviis efter forudtruffet Aftale« tilføjer Krieger, hvilket måske forudsætter et noget større initiativ fra denne, end brevene giver udtryk for. Men beretningen om Estrups samtale med Nellesmann har han fra sidstnævnte og til den hentydes i brevet af 5. juni. Krieger skriver under 5. og 7. juni, at Klein var nedtrykt over, at Estrup ikke vilde have noget at gøre med ham, hvad Krieger finder naivt. Estrup havde endda overfor Kongen henvist Klein til at gå sammen med demokraterne, som han åbenbart gik ud fra, han under Fonnesbech havde nærmet sig på en utiltalende måde. Kongen skulde ifølge Klein (Kr. 10. juni) med henblik på den af Estrup ønskede

personlige fornyelse have udtalt håbet om, at det nye ministerium ikke vilde vare længe.

Nellemann, der tidligere havde forhandlet i Centrum, måtte nu anses indrulleret i Højre, men som det fremgår havde han ikke ophørt at stå på fortrolig fod med Krieger. På dennes lykønskning til udnævnelsen svarede han 20. juni: »Jeg takker Dem for Lykønskningsen men i Virkeligheden vilde en Condolence passe bedre til Situationen og min Stemning. Det er overordentlig nødigt, at jeg, i det mindste allerede nu, er gaaet dertil.« Han forbeholdt sig tilbagevenden i et år (overfor Universitetet) dagb. 19. juni. Nærmere udtaler han sig 20. juni 1875 til Aubert: »Selv om der ellers kunde have været Tale om at henvende sig til Venstre — hvad jeg ikke mener — vilde der i dette Øieblik ikke være nogen Rimelighed deri, thi det forenede Venstre var ikke Fleertal men tvertimod i høj Grad Mindretal i Folkethinget, der var overhovedet en saadan Opløsning i Partierne i dette Thing, at man slet ikke kunde paa-regne noget Fleertal der. I Landstinget var der derimod et stort og vel sammenhængende Fleertal med anerkjendte Førere, hvorved jeg især tænker paa Estrup. Om Kongen vilde følge en systematisk politisk berettiget Fremgangsmaade, eller han vilde følge personlige Tilbøjeligheder i at søge en ny Regjering, vidste man ikke. [I et tidligere brev er talt om Kongens umodenhed]. At han ikke ynder Estrup eller altsaa betragter ham som en stræng Formynder, kan Ingen være i Tvivl om. Paa den anden Side var den offentlige Mening kommen i Gevær og fordrede en principiel Optræden, i det man navnlig frygtede for en Gjentakelse af Begivenhederne ifjor. Under disse Omstændigheder følte vi, at Landstingets Høire vilde tabe altfor uhyre i politisk Indflydelse og Anseelse, ifald man nægtede at følge et eventuelt Kald eller maatte erklære sig ude af Stand til at danne Regering og saaledes gik det til, at vi, skjøndt vi alle maaske med een Undtagelse (Fischer) have gjort det yderst ugjerne, ere blevne pressede til Tjeneste.«

Af det foreliggende fremgår, at nogen glæde ved at gribe til de nye stillinger, den ene som konseilspræsident den anden som første gang minister, følte ingen af dem, i karakteristisk modsætning til C. S. Klein, formanden for Sø- og Handelsretten, der havde været justitsminister hos Holstein-Holsteinborg fra 1872 og derefter under Fonnesbech. Ved som minister for Island at ledsage Kongen derop til Tusindårsfesten 1874 havde han fået en tilknytning til denne, der nu viste sig ved skiftet. Estrup foretrak Nellemann, skønt også Klein havde vist sig »venstrefjendtlig« (Povl Engelstoft) — i visse retninger må man vistnok tilføje. Når Estrup jugerede hans fremtidige plads blandt demokraterne, har han ikke set fejl i,

at han ikke som Nellemann egnede sig til at tilslibes som Højremand. Både Estrup og Nellemann havde i forvejen fuldt op at gøre med anden virksomhed. Nellemann måtte forlade sin videnskab, hvor der vel særlig i retshistorie kunde være ventet en ydelse fra ham, og sin embedsbolig og virksomhed i Regensen. På den anden side vidner hans stilling i Handelsbanken om, at han følte relation til forretningslivet, og som justitsminister vilde han komme til at arbejde med legislative juridiske opgaver derunder også på gennemførelsen af Retsreformens hovedværker. Hans videnskabelige udrustning som processualist lagde det tilrette for ham at føre den statsretlige disput med oppositionen, der formede sit politiske magtkrav som et retskrav efter Grundloven.

Foruden de to nævnte, af hvem Estrup tog Finansministeriet, Nellemann Justitsministeriet og det islandske, kaldtes følgende til taburetterne: lensgreve F. G. J. Moltke (Udenrigsmin.), J. C. H. Fischer (Kirke- og Undervisningsvæsenet), E. V. R. Skeel (Indenrigsmin.), W. Haffner (Krigs- og Marinemin.). Af disse døde Moltke allerede 1875 og efterfulgtes af Baron O. D. Rosenørn-Lehn, der havde været udenrigsminister i de to foregående ministerier, medens Haffner havde været krigsminister 1869—72. Aldersfordelingen mellem ministrene var således: Nellemann 44 år, Estrup 50, Rosenørn 54, Skeel 57, Fischer 61, Haffner 65, talmæssigt udgjorde de ikke halvdelen af Regeringens nuværende personale.

Nellemanns lovgivningsprogram i den første samling var meget lille (denne var iøvrigt udsat i oktober og november). I Folketinget indbragte han et forslag om offentlig fred på Folkekirkens helligdage, der gennemførtes til loven af 7. april 1876, hvorimod et i Folketinget forelagt forslag om tillæg til Tyendeloven ikke nåede gennem Landstinget og et i Landstinget forelagt forslag om forligslovgivningen ikke blev færdigbehandlet der. Mod fremtiden pegede en forespørgsel 28. februar fra Fr. Bajer i Folketinget, om justitsministeren agtede at forberede et forslag om udvidelse af gift kvindes formuesrådighed. Emnet havde i august året før været drøftet på juristmødet i Stockholm med bidrag af professorerne Goos og Deuntzer. Nellemann måtte sp. 2013 svare, at han intet havde forberedt og heller ikke i næste samling kunde love noget, da spørgsmålet var vanskeligt og krævede egnede kræfter, men han erkendte dets betydning og ydede senere (sammen med Deuntzer) bidrag til løsningen. Skønt Nellemann ikke udtalte sig deri, må jeg på dette sted også omtale forslaget om overordentlige foranstaltninger til forsvarssagens fremme, da emnet fik fundamental betydning for ministeriet i de følgende år. Straks i denne første samling forelagde krigs- og marineminister Haffner i Folketinget

den plan, der resulterede i de to Tings modstående vedtagelser og Estrups afvisning af Folketingets. Idet der ialtfald foreløbig gaves afkald på at gøre København til en stor og tidsvarende fæstning, søgtes der til en række anskaffelser og byggeforetagender ved Københavns søbefæstning, Store Belt m. v. 33 millioner kr. til udbetaling i 6 år med det heles færdiggørelse senest 1. april 1883. Folketinget gik med til sådanne foranstaltninger til et beløb af 30 millioner kr., der skulde dækkes med gennemsnitlig 3 millioner om året og disse skulde tilvejebringes ved en i forvejen vedtaget lov om skat på indtægt og formue. Estrup erklærede 22. februar 1876 i Landstinget, at selvom enighed opnåedes om foranstaltningerne, kunde regeringen ikke gå ind på at gøre bevillingen afhængig af den uvedkommende lov om beskatning. Enighed om den i princippet nye formueskat opnåedes næppe, tilføjede han. Almindelige indtægtsskatter under overordentlige forhold var ikke ukendt, men her var ikke sådanne forhold. Denne udgift kunde uden ulempe tages af kassebeholdningen. Overfor Andræ hævdede han sp: 759, at det samme vilde gælde en udgift af 80 millioner, der var nævnt som uoverkommelig. Om selve foranstaltningerne udtalte han sig varmt.

Om Nellemann indeholder Kriegers dagbøger på dette sted nogle spredte oplysninger. Som bidrag til hans karakteristik refereres 15. oktober en udtalelse af den russiske gesandt baron A. v. Mohrenheim, »som har gransket Nellemann i Sommer«; han »kalder ham en fanatique à froid og frygter for, at Ministeriet skal berede Landet større Storme end det kan taale;« i dette udtryk kold fanatiker synes der at indgå rolig udtryksform og ytring af skarp foragt. Af udtalelser 21. og 28. november ses, at Nellemann ligesom i sin tid Krieger også som minister virkede med Proceskommissionens opgaver. Han havde opgivet at forelægge noget lovforslag om aktievæsenet, da emnet viste sig vanskeligere, end han havde ventet, og den siddende Sø- og Handelsretskommission havde måttet inddrages i arbejdet (28. november). Angående den politiske stilling skulde Nellemann have talt om ministeriets afgang, fordi Estrup ikke vilde gå med til indkomstskat (2. december) og han ventede en opløsning af den grund (6. januar 1876). En sådan kom der også. Estrup havde fremdraget Grundlovens ord om, at Rigsdagen uden Kongens samtykke ikke kan blive længere sammen end to måneder, og havde derfor 28. januar i Statsrådet ladet give en tilladelse for tiden til 29. marts. Denne dag opløstes Folketinget på forsvarsordningen med nyvalg og ny sammentræden fra 15. maj til 24. juni. Venstre var kommen igen med 74 mod 59 pladser og til afsked protesteredes der i en dagsorden imod, at Regeringen kun

søgte sin støtte i Landstinget, men finansloven var altså rettidig kommen i stand og denne gang uden salg af ministeriet.

To karakteristiske emner fra denne første samling kan endnu nævnes. Det ene var nedsættelsen af en kommission til undersøgelse af arbejderforhold i Danmark, hvis betænkning kom tre år senere og som altså viste et socialt Regeringsinitiativ ovenpå den tvang, der i de sidste år havde måttet udfoldes. Det andet var det af en gruppe Venstremænd fremsatte forslag til en ministeransvarlighedslov. Det førtes gennem Folketinget efter indbringelse 18. januar 1876, udarbejdet samtidig med overvejelserne om at rejse Rigsretstiltale for salg af Frederikskirkens ruin og for bekostningen ved det kgl. teaters opførelse. Det overgik til Landstinget, men uden omtale nægtedes der 2. marts overgang til anden behandling. Estrup havde sp. 955 og 979 afvist forhandling om dette emne som ikke stærkt påkrævet og som for tiden meget vanskeligt at komme til enighed om. Som forslaget findes i tillæg C s. 671 gør det et noget forvirret indtryk ved sin konkrete opremsning af overtrædelser, der dog drukner i generelle regler. Idet tillige almindelige meddelagtighedsregler påberåbes, lægges der ved beslutninger i stats- og ministerråd ansvar på at stemme for eller senere at tiltræde en vis beslutning (nærmere teknisk udformet) og endvidere på det forhold ikke at nedlægge indsigelse til protokollen eller på anden »tjenstlig« (skal formentlig være tjenlig) måde. Erstatningsansvar indtræder ved afholdelse af en udgift, der ikke har hjemmel i finansloven, og hvorvidt dette er tilfældet, afgøres af Rigsretten. Ministrene er solidarisk ansvarlige, hvis det ikke kan oplyses, hvem der har ansvaret. Alberti, der var ordfører, fremhævede, at man ikke gentog Monrads vidtgående regel fra i 1856, men betonede dog det ubetingede ansvar. Noget godt forhandlingsgrundlag vilde forslaget ikke have været.

To breve fra Nellesmann til Carl Ploug (kgl. bibl.) det ene af 15. marts 1875 altså kort før ministerudnævnelsen det andet af 24. september 1876 altså ikke længe senere hidsættes som illustrerende hans levende partiinteresse og hans ligefremme og kraftige udtryksmåde. I »Kjære Ploug. I Eftermiddag har jeg havt Besøg af Carstensen og Breinholt for at berette Udfaldet af Vrovlet i Formiddags. Efter hvad jeg fra Dem har hørt maa man antage, at der for Tiden er en saadan Gæring og Uro i en Gruppe, at en Splittelse er meget at befrygte. Jeg troer, at det vil være bedst, at Gemytterne faae Tid til at komme lidt i Ligevægt inden det private Møde og vil jeg derfor indstændigen tilraade, at det ikke afholdes imorgen men hellere opsættes til iovermorgen. Ellers bliver det vistnok kun til Strid og Kiv og tænk Dem hvilken Triumph for det

forenede Venstre, dersom Landsthingsflertallet ved indre Spliid gaaer i Stykker. Der maa derfor nu gaaes frem med største Forsigtighed.« II »Kjære Hr. Redacteur. Der staaer et høist uforskammet Stykke i Dagens Nyheder for i dag, som jeg maa anbefale Dem meget til en alvorlig offentlig Revselse. Naturligvis skal og maa Godseierne privatim tage Hr. Carstensen ordentlig for og betyde ham, at dersom han tillader sig sligt oftere, ophører enhver Understøttelse til ham men for den offentlige Menings Skyld synes Dag. Nyh. at fortjene og behøve en ordentlig Lussing.

Artiklen er jo fuldkommen i Socialdemokratens Toneart som om Dag. Nyh. vilde vække Mistro og Had til Regieringen hos Underofficersklassen og som om Reg. havde forsømt at giøre Noget, der med Rimelighed kunde giøres for Underofficererne. Dernæst har Artiklen helt igjennem den Uforskammedhed uden videre at forudsætte, at Haffner har udtalt sig om dem saaledes som Soc.Dem. har sagt, uagtet dette er bestemt dementeret og uagtet ethvert fornuftigt Menneske kan sige sig selv, at Haffner ikke har udtalt sig saaledes . . . Personlig fristes jeg til at tro paa hemmelige Grunde af intriguemæssig Character og jeg er ikke fri for en Mistanke om, at Hr. Scavenius begynder paa at speculere i at trænge Haffner ud for derved enten at sprænge Ministeriet i det Hele eller dog trænge sig selv ind. Mod Tendentser af den Art maa man være paa sin Post. Thi det at H. paa den Maade gik sin Vei — han er vist led og kjed nok af det Hele — vilde berede Regieringen store Forlegheder og maaskee være Begyndelsen til dens Opløsning, medens der — saavidt jeg seer — ikke fornuftigviis kan vindes nogetsomhelst derved i dette Øjeblik. Det vilde være en Volte, som *kun* tjente reent *personlige* Formaal.«

Fra samlingen 1876—77 er foruden fortsat behandling af forslag om forligslovgivningen og tillæg til tyendeloven kun at nævne den lille lov af 22. december om opfiskning af ankre m. v. Iøvrigt stod tiden i storpolitikens tegn. I de to Rigsretssager fattedes der tiltalebeslutning 5. februar 1877 og dommene faldt 13. juni og 4. oktober s. å. begge lydende på frifindelse. Men medens disse turneringer udspillede i Landstingssalen på Christiansborg, foregik der i Folketingssalen den brydning, der blev skelsættende ved at føre til den første provisoriske finanslov af 12. april 1877 med dens efterspil.

Den foreløbige finanslov 12. april 1877 m. m.

Til bedre overblik angiver jeg først sagens forløb. Den 31. marts 1877, da der skulde skiftes over til finanslov 1877—78, blev der

udgivet en af Tingene vedtaget midlertidig finanslov gældende til ikrafttrædelsen af den endelige dog længst til 15. april og givende hjemmel til at afholde nødvendige løbende udgifter efter hidtil gældende regler (indenfor hovedsummer og enkelte poster i forslaget) samt oppebære bestående skatter og afgifter. Enestebehandling af finansloven i de to Ting havde efterladt uoverensstemmelser om oprindelig 5 punkter, der udgjorde nyskabninger af Venstre i Folketinget (på den bundne del af loven), som Landstinget ikke vilde antage. Dette viste sig ved de fra fællesudvalget udgåede indstillinger, der havde efterladt 2 af de 5 uoverensstemmelser og som kun i Landstinget blev gjort til genstand for debat (uden ændring i tidligere standpunkt), medens debat i Folketinget blev afskåret ved at vedtage afslutning med påfølgende afstemning om forslaget. Efterat Rigsdagen derpå 4. april var hjemsendt, udsendtes 12. s. m. en foreløbig finanslov motiveret med, at de foranstaltninger måtte træffes, som det almindelige vel kræver til statslivets uforstyrrede fortsættelse og af indhold som den midlertidige med tillæg af udgifter, hvorom enighed var opnået. Ved mødet i oktober forelagdes — foruden nyt forslag for 1878—79 — den foreløbige finanslov i Folketinget, hvor den forkastedes 7. november, men samtidig fremkom privat forslag om en ny midlertidig, hvorom enighed opnåedes 8. november med gyldighed til 31. december, tilbagevirkende og af indhold som før med tillæg af allerede påbegyndte arbejder og foranstaltninger vedrørende overordentlige af Folketinget vedtagne forslag. 20. december forlængedes den til 31. marts n. å.

Det fænomen, finansprovisoriet, der så længe havde været en benægtet eller bekræftet mulighed, havde altså vist sit ansigt og med nogle almindelige ord må påpeges dets natur og berettigelse. Statens indtægter og udgifter er i hovedsagen årlig tilbagevendende med hjemmel i lov eller kontrakt. Finansiell oversigt kræver da opstilling ved årets begyndelse af samtlige forudselige indtægter og udgifter i et overslag, for at statens rette status kan erfares. Denne opstilling må endvidere foretages af de myndigheder, der har rådigheden over indtægter og udgifter, altså lovgivningsmagten, ikke som en ny beslutning men til sikkerhed for, at den er rigtig. Lovsformen betyder for så vidt ikke stiftelse af pligt til ind- og udbetaling men vedkendelse af en i forvejen bestående pligt dertil. Ved denne bundne del af finansloven er der pligt for enhver af dens tre faktorer til at deltage i vedkendelsen. Og til denne må der ikke knyttes uvedkommende, af de andre deltagere ikke tiltrådte vilkår. Den borgerlige lovgivning anviser i retsstaten magtmidler overfor retsnægtelser og magtmisbrug også i udøvelsen af

en formel kompetence. Hvis en af de øverste magtfaktorer svigter sin pligt, må de andre efter sagens natur hævde den orden, der blev sat tilside. Vel sandt at retsnægtelsen eller overgrebet kan udjævnnes ved at give efter for kravet, men i det sunde retsliv kan der ikke gives anvisning på i den »smidige forhandlingsviljes« navn at lade uretten have frit spil. Spørgsmålet om berettigelsen til at anvende foreløbige finanslove overfor retstridig nægtelse af at deltage i vedkendelsen af de bundne poster eller ved at forbinde vedkendelsen med nye og uantagelige vilkår er derfor kun et spørgsmål om reaktionens form. For at undgå forfatningens destruktion må der findes midler til reaktion. Og nu forefandt der Grundlovens § 25 om foreløbige love, når Rigsdagen var hjemsendt. Man kunde bruge denne form på det nær, at en senere forkastelse ikke måtte få adgang til at skabe retsløshed i resten af finansåret og derfor måtte ignoreres.

I disse år, da så megen ophidselse og så meget had kom til udtryk — hvilket det må blive den almindelige histories sag at berette om — kunde man også se de førende skikkelser fra Junigrundlovens første tid trukket frem som forbilleder, folk som Orla Lehmann og A. F. Tscherning. Stormløbet i 1870-erne mod at erobre parlamentarismen var nemlig en gentagelse af, hvad vor forfatningshistories gudbenådede fuseraster var gået ind for i 1848 og den nærmeste tid derefter. Det var et hæmningsløst krav om frihed d. v. s. magt til at styre uden megen bekymring om ansvaret. Dog var der den forskel, at tidsforholdene og den viljeløse Konge i første omgang havde givet en overvættets medbør, medens den gennemsete Junigrundlov havde lagt alt ganske anderledes tilrette, og Kongen var i besiddelse af større selvstændighed. Allerede da det endnu manglede et par pladser i flertallet, havde det forenede Venstre i 1870 rejst parlamentarismens fane. At Christian IX ikke var tilsinds at give afkald på sin ret efter Grundlovens § 13 til ligesom sin forgænger frit at udnævne og afskedige sine ministre i stedet for at være bunden til at hente dem ud af Folketingets flertal, kunde man være forvisset om. Det national-liberale partis mænd havde under Londonforhandlingerne ikke støttet hans forhåbninger om at bevare Holsten-Lauenborg for sig i en personalunion, nogle af dets medlemmer havde dyrket skandinaviske planer der forudsatte hans fjernelse, en ledende redaktør af partiet (C. St. A. Bille) havde uden at pådrage sig ansvar bestridt hans tronret efter hertugdømmernes tab. Adgangen til at samle sine ministre, der tillige var hans personlige gæster, havde han endnu tilbage, men parlamentarismens anerkendelse vilde henvise ham til demokraterne og afskære ham fra den type af mænd —

lensbesiddere, godsejere, overordnede embedsmænd og professorer — som traditionelt krævedes af stillingens anseelse og som garanti for dygtighed til at administrere indadtil og optræde overfor udlandet.

Mellem førende Venstremænd fremstod i disse år cand. jur. Viggo Hørup, skolelærersøn fra Nordsjælland, født 1841, ubetinget en særpræget skikkelse og i årene fremefter stadig et splidens tegn indenfor partiet, samtidig med at hans talentfulde agitation skaffede det tilgang. Hans faguddannelse bragte ham hvervet som anklager i de to Rigsretssager. Ellers kunde det ikke siges, at han særlig ofrede sig for partiets juridiske opgaver. Reformen overskyggedes for ham af kampen for parlamentarismen personificeret i kravet om Estrups afgang. Iøvrigt vilde han erstatte den national-liberale åndsretning med den »europæiske« alias Brandesianismen, medens det øvrige Venstre var forankret i Grundtvigianismen. Med Holstein (Ledreborg) og Monrad var han begavelsen men ikke besindigheden i partiet og Chr. Berg den folkelige kraft.

Min nærmere udredning af hændelsesforløbet omkring den første foreløbige finanslov går kun ud på at trække den juridiske linie op og at belyse Nellemanns rolle herved. Derfor er det tilstrækkeligt at påpege, at de fem såkaldte »konstitutionelle« punkter, der var de to parter imellem (overføring til finansloven af de kirkelige stiftsmidler og de vestindiske øers bidrag, optagelse af dyrtidstillæg til folkeskolelærere, nægtelse af tilskud til det kgl. teater og halvering af Kronborg amtstues lønninger) hørte til kategorien bundne bevillinger, der af hver af de tre lovgivningsfaktorer kunde kræves opretholdt som tidligere. Af fællesudvalgets betænkning af 28. marts, tillæg B s. 1242, ses, at der i et underudvalg som vilkår for enighed foresloges, at ministeriet gik af, og dette gentoges med tilslutning fra den ene side i selve udvalget. Det var altså en gentagelse af metoden overfor ministeriet Fønnesbech og havde til forudsætning, at ministeriet særdeles gerne så en mindelig ordening. Da indstillingerne fra fællesudvalget Påskelørdag 31. marts kom til afstemning i Folketinget, indfandt Estrup sig og begærede ordet, medens formanden Christopher Krabbe var ifærd med at oplæse navnene på 15 medlemmer, der — vistnok abnormt, da forhandlingerne ikke var begyndt — havde krævet afslutning. Krabbe røgtede nu for at blive færdig før det andet Ting sit hverv på den måde, at han fortsatte med at tage afstemning over begæringen og da den var bekræftende, stod Estrup foran en lukket dør, skønt Grundlovens § 59 hjemlede ham ret til, så ofte han vilde, at forlange ordet (naturligvis med iagttagelse af forretningsordenen). Det er oplyst, at Estrup vilde have bragt på bane at tage et nyt midlertidigt

finanslovsforslag for, såfremt den ordinære finanslov strandede i fællesudvalget. Dels fordi udsigten til at komme til overenskomst syntes afskåret ved Krabbes adfærd jfr. forestillingen til Kongen om den foreløbige lov, dels fordi åbningen af et nyt tovtrækkeri kunde føre til tab af det, der var nået ved visse samstemmende bevillinger, Kriegers dagb. VI s. 222, opgav man denne langmodighed og noget efter kom den foreløbige lov af 12. april.

Ministeriet sørgede for, at dets forfatningsmæssige opfattelse kom til almindelig kundskab ved at aftrykke forestillingen til lovstykket af 12. april i Ministerialtidende 1877 B s. 327 f. Først påpeges opkomsten af læren om Folketingsparlamentarismen og der mindes om demonstrationerne i 1873. Man havde denne gang søgt at gøre finansloven ubrugelig for at fremtvinge ministeriets afgang. Ganske vist var der under behandlingen i fællesudvalget gjort indrømmelser (af de oprindelige 5 punkter blev kun 2 [Kronborg amtstue og stiftsmidlernes inddragelse under finansloven] tilbage). Men som udtrykkeligt vilkår for helt at bringe den i orden var fordringen om ministeriets afgang vedtaget af udvalgets mindretal, hvis indstilling var tiltrådt af Folketinget, hvor ministeriet havde været afskåret fra at komme til orde. Der var herefter ikke udsigt til at komme til nogen overenskomst. Folketingets optræden var principiel og overfor den var ingen tilbagegang mulig, da den vilde blive opfattet som bevis på, at læren om Folketingets overvægt var uimodsigelig eller ialtfald uimodståelig, hvorved Kongen vilde blive afskåret fra at støtte sig på et flertal i Landstinget eller andre kombinationer. Det var Kongens pligt at tilbagevise alle forsøg af denne art og det vilde være pligtstridigt, om ministeriet fremsatte ønske om at befri sig for sit tilvisse ikke tillokkende hverv. At gå til opløsning kunde ikke hjælpe og en vælgerfremgang for oppositionen vilde ikke ændre ministeriets syn på denne sag. At hævde, at Grundlovens § 25 ikke kan anvendes i dette tilfælde, vilde være at hævde, at forfatningen var sprængt, når normal finanslov ikke blev tilvejebragt ved finansårets begyndelse. Man vilde for tiden begrænse indholdet til løbende udgifter og dem, der havde været enighed om, men tvivlede ikke om Kongens ret til at gå videre.

Nellemann, der havde redigeret dette, lod det ikke blive derved, men, idet han med sine 46 år kamuflerede sig som »en gammel jurist«, indrykkede han 14. juli artiklen Den foreløbige Bevillingslov af 12te April 1877 i Berlingske Tidende (også som særtryk). Som naturligt var i disse Rigsretssagernes dage fastslår han, at dommen om lovligheden var hos Rigsretten, hvis udtalelse måske helst burde afventes. »Men naar der fra Modpartiets Side indtages en saa udfordrende Holdning, som Venstre har indtaget, naar

Bønder og Degne og Folke- og Friskolelærere og andre incompetente Personer vove paa Veie og Stræder at prædike den proviso-
riske Finanslovs Grundlovstridighed som en given Ting, turde det
dog være paa Tide, at den uforfalskede Grundlovs Venner lade
høre fra sig baade for at nedlægge en alvorlig Protest overfor
Modstanderne og for at oplyse Vennerne. Dette og kun dette er
Motivet til, at Forfatteren af efterfølgende Linier har grebet sin
længe hvilende Pen.« (Man mindes, at sidste gang et ministerium
beskyldtes for at bryde Grundloven, i 1854, betød det afskedigelse
af embedsmænd og en regn af sagsanlæg). At tilfældet ikke er
nævnt i Grundloven og forsåvidt er udenfor den, betyder ikke, at
det strider imod den. Hvis nu Folketinget var tyngdepunktet i
forfatningen, Landstinget kun en modererende faktor og Kongen en
form, måtte der naturlig findes et yderste middel for Folketinget
til at sikre dets overvægt, uden at det kunde neutraliseres ved en
foreløbig finanslov. Men forholdet er anderledes. Landstinget er
selvstændigt og ligeberettiget og Kongen står på samme måde
endog overfor to enige Ting. Når Holck forkaster adgang til fore-
løbig finanslovgivning, undskyldes det noget ved, at han kun tæn-
ker på konflikt med hele Rigsdagen, hvor Kongen normalt må give
efter. Medfører uenighed mellem Tingene, at ingen finanslov kom-
mer i stand, forebygger den foreløbige lov forfatningens spræng-
ning, indtil lidenskaberne er kommen til ro. Gør de det ikke, kan
sprængning blive resultatet. Men selv bortset fra professor Matzens
sprogliche påvisninger må § 49 åbne plads for § 25 ifølge en ind-
skrænkende fortolkning. At § 25 ikke må stride mod Grundloven,
betyder kun, at den ikke må røre ved selve Grundlovsforskrifterne.
Så kan det siges, at Regeringen burde have fået tilvejebragt en ny
midlertidig bevillingslov, hvilket måtte betyde en til oktober gæl-
dende og med så fyldigt indhold, at det var forsvarligt at modtage
den, altså lydende på mere end »nødvendige løbende udgifter«;
kun en sådan vilde også Landstinget gå med til. Der er aldeles
ingen grund til at tro, at der var villighed hertil fra Venstres side.
I fællesudvalget blev der talt om ministeriets afgang som vilkår
for imødekommen. Og i sidste øjeblik ved afstemningen 31. marts?
»Kunde der tænkes noget mere raat og plumpt Afslag, nogen mere
brutal Afvisning af enhver nærmere Forklaring fra nogen af Si-
derne end Folkethingets Optræden den Dag? Der blev ikke alene
ikke antydning det Mindste om, at man var villig til at gaae ind paa
en brugelig midlertidig Bevillingslov, naar Finansloven faldt, hvad
man vidste, den vilde, men al Forhandling blev nægtet...«

Det vil være stedet her i tilslutning til det officielle standpunkt,
der på så anerkendelsesværdig måde blev offentliggjort til almin-

delig overvejelse, at færdiggøre, hvad der allerede foran s. 89, 93, 113 er antydnet. Herved er der en god hjælp i dr. Jens Himmelstrups tidligere nævnte bog (citeret som J. H.), men det vil være hensigtsmæssigt at begrænse betragtningen til begivenhederne 1873 og 1877.

Lad os tænke os, at et af de daværende to Ting ved sygdom mellem medlemmerne og smittefrygt var blevet beslutningsudygtigt på et tidspunkt, da man stod foran udgivelsen af den årlige finanslov. Vilde det da ikke være det naturlige at bruge § 25, altså i dette påtrængende tilfælde under Rigsdagens fraværelse at udsende finansloven som foreløbig med henvisning til det udarbejdede overslag for så, når smitsoten til efteråret forhåbentlig var overstået, at få den godkendt? Man vilde derved have holdt sig så tæt op ad det normale som muligt. Men dette hævder J. H. s. 267 ff. i tilslutning til Holcks gamle lære vilde bryde ordene i § 49, at forinden finansloven er vedtagen, må skatterne ej opkræves. »Vedtagen« skal i lovsproget forudsætte en samvirken mellem *to led* som Konge og Rigsdag (det omfatter dog også en intern samvirken i en forsamling eller et kollegium). Imidlertid har Matzen fundet frem tilfælde, hvor »vedtagen« brugtes om Kongens antagelse af en lov, og hvad mere er, selve § 49 giver eksempel på en mere rummelig sprogbrug, der som anført er fuldkommen normal: Der står nemlig ikke »forinden finanslovsforslaget« er vedtaget men »forinden finansloven er vedtagen«. Det er kun ved at underforstå en relation til Kongen som forelæggende loven, at »vedtagen« i § 49 kommer til at sigte på Rigsdagen og denne relation kommer kun frem, når det nøjagtige udtryk vilde være »finanslovsforslag«. Er det nøjagtige udtryk det brugte »finansloven«, hentyder »vedtagen« til den afsluttede interne relation mellem de tre lovfaktorer, hvis resultat er finansloven, det betyder altså tilbleven eller færdig. Idet § 49 taler om den normale finanslov, er der således ikke noget eksklusivt over den i forhold til § 25. En analogi må stå åben, hvis der er lighed og hvis man ikke med Matzen vil sige, at lov rummer foreløbig lov. Fra den side ser jeg derfor ingen vanskelighed.

Den betragtning hos Holck, der ligger bagved, og som også synes at have fundet genklang hos J. H., er opfattelsen af bevillingsmyndigheden som en »hovedhjørnesten« i forfatningen. Og det må anerkendes, at hvis de enkelte lovfaktorer havde det i deres magt som noget naturligt hvert år at bremse skatteopkrævningen med et veto, kommer der til at ligge vægt på, at Rigsdagen er med i finanslovgivningen. Udtalelser hos J. H. s. 259 og s. 78 note 49 om skattebevillingsret synes at indeholde tilnærmelser til denne op-

fattelse, som der dog intet øjeblik kan være tale om at anlægge hos os. Den s. 259 citerede ordførertale af 1849, at opkrævning af skatter efter bestående skattelovgivning ikke skulde være tilladt uden udtrykkelig votering af Rigsdagen, vilde kun have vægt, hvis den havde sigte på § 25; som normal regel er den udtalt i § 49. Tanken om en årlig materiel skattebevilling tog samme Krieger afgjort afstand fra i sin ironiske udtalelse om forestillingen om skatterne som enårige potteplanter, der kun ved et mirakel vågner op ved årets udgang, og Rigsforsamlingen erklærede, at vægning ved deltagelse i den årlige finanslov var et revolutionært skridt. Matzen har ikke behøvet at ty til den tyske forfatter Labands skarpsindighed (hvad J. H. heller ikke s. 219 ff hævder) for at komme til sondringen mellem bundne og frie bevillinger. Denne sondring var indlysende for enhver, om så må siges, velopdragen lovgiver, der ikke vilde bruge sin stilling som et middel til at skaffe sig ulovlig magt. Undersøger man den positive grund til reglen i § 49, bortfalder helt anledningen til at tænke på Rigsdagen, men der bliver positiv anledning til at tænke på den færdige finanslov. Formålet er nemlig at fremtvinge, at loven med dens overslag bliver rettidigt færdig, manglende indgang af skatterne er garantien herfor. Dette udelukker ikke, at der også kunde være tænkt på det tilfælde, at finansloven i et enkelt år eftergav skattebeløbet.

Forfatningens ordning med tokammer uden opmandsinstitution betød, at status quo gjaldt, indtil enighed forelå om en fornyelse; den enkelte faktor kunde ikke skabe nyt eller ophæve gammelt. At budgetnægtelsen i 1873 var retstridig, antager J. H. s. 264 f.

Da Matzen skrev i Dagbladet i 1873, havde han til formål at fælde Holcks negative holdning overfor begrebet foreløbig finanslov, men han leverede ikke en fuldstændig gennemgang. Det blev der heller ikke brug for. Efterat oppositionen højtidelig havde aflivet det grundlovstridige fænomen, skabte den samme dag dens parlamentariske afløser i en midlertidig lov. Fortsat obstruktion blev der ikke tale om.

Den foreløbige finanslov af 12. april 1877 hjemlede som anført udover nødvendige løbende udgifter efter hidtilgældende regler også de udgifter derudover, hvorom enighed var opnået. J. H. s. 288 bemærker at dette ligger udenfor det nødretlige, som han på dette sted beskæftiger sig med, hvilket er ubestrideligt, men det var naturligt at tage det som et gennemført brudstykke af en normal finanslov; forkastelse af den foreløbige måtte betyde, at dens fald skulde drage tilbagetagelse af samtykket med sig.

I Lars Dinesens privatarkiv i Rigsarkivet findes et betydeligt antal breve til ham fra Nellesmann udvisende meget fortrolige for-

handlinger mellem dem. Dinesen var Folketingsmand og blev 1880 statsrevisor ved valg af Landstingets Højre. Han var partiets ekspert som taktiker og organisator og jævnsides med Matzen dets største agitator. Som det første nummer findes en betænkning, der er mærket sept. 77 men efter et senere brev er ældre end 24. juni 1877 og som har skullet tjene til orientering for Dinesen og gennem ham for Folketingets Højre. Efter at have bemærket, at han ikke tror, at det forenede Venstre går i stykker til oktober i det mindste ikke straks opstiller han to muligheder 1) at »den provisoriske« straks tages for og forkastes, 2) at man lader den ligge og genoptager behandlingen af den almindelige finanslov for 1877—78. I første fald må der opløses og provisoriet fornyes. At forkaste men dog ikke rejse anklage kan Nellesmann med sin juridiske indstilling ikke tænke sig: »At undlade Rigsretsaktion er for Venstre uholdbart. Enhver maa indsee, at en saadan Optræden er at kuld-kaste Forfatningen og stille sig paa Revolutionens Standpunkt, thi den gaar ud paa at gjøre Folkethingets Egenvillie til det afgørende i Staten og til Dommer over Forfatningens Grundsætninger særlig om Grændserne for Kongens og Landstingets Myndighed. Men at Folkethinget gjør sig skyldig i ligefrem revolutionair Optræden, naar det tiltager sig Afgjørelse af Spørgsmaalet om Kongens og Landstingets Ret efter Forfatningen er klart. Derfor troer jeg, at det fra Højres Standpunkt vil være heldigt, om det f. V. vilde gjøre den Dumhed, og man skal derfor ikke bestræbe sig for at raade den fra det. Vælger Folkethinget baade at anlægge Rigsrets-sag og at nægte den prov. Finanslov, kan hertil ikke siges noget.« Det var fremtidig en anke, at Venstre ikke brugte Rigsretten men nøjedes med deres private verbale konstatering af, at der var begaaet Grundlovsbrud; et vist indtryk også på Rigsretten vilde en omgående henvendelse til den have gjort, Nellesmann fortsætter: »Med Hensyn til Muligheden Nr. 2 vil jeg henlede Opmærksomheden paa, at den medfører en stor Fordel for Højre medens det i andre Henseender vil være bedre for os, om det f. V. vælger Muligheden Nr. 1. Det er, at naar der skal forhandles om selve Finansloven for 77—78 og intrigueres for at danne Coalitioner imod Ministeriet, saa vil efter al Sandsynlighed de to Maaneder gaac hen, som Rigsdagen har Ret til at være sammen. Det stiller Regjeringen meget friere, idet man saa ikke er tvungen til at opløse men kan slutte Rigsdagen d. 1. December, sætte den prov. Finanslov i Kraft og indkalde Rigsdagen i Marts for at give Bevilling for næste Finansaar. Vil Folkethinget ikke det, kan man atter ligesom iaar slutte uden at opløse, give prov. Finanslov igjen og saaledes videre. Det Tryk, som hviler paa Regjeringen, naar den skal

gaae løs med den ene Opløsning efter den anden, uden Hensyn til Udfaldet, er da borte.

Vælger Folkethinget Fremgangsmaade Nr. 2, vil man naturligvis gjentage hele den samme Forestilling som sidst. Rimeligvis skal da Finansloven f. 77—78 igjen i Fællesudvalg og de sædvanlige Intriguer for at friste og lokke Højre til Frafald skulle gjentages. Lykkes det, er Alting tabt og en umaadelig Skade anrettet. For det Første vil Venstre da i det Væsentlige have sejret, idet det vil have ført Beviiset for, at Folketh. kan fordrive et Ministerium, naar man blot gaaer tilstrækkelig yderligt i sit Angreb og dertilmed vil det uden Rigsretsdom have godtgjort, at et Ministerium, som vover at udgive en provisorisk Finanslov, derved underskriver sin egen Dødsdom. Dernæst vil Højre fuldstændig være opløst og i lange Tider ude af Stand til at gjøre Modstand. Thi en saadan Historie vil efterlade en Tvedragt, et Had og en Splittelse i Højre, som vil ødelægge os aldeles. At Landstingets *Majoritet* skulde række Haanden til paa det Grundlag at snigløbe Ministeriet, er aldeles utænkeligt, de enkelte Medlemmer (vist ikke over 10) i Landsth. og Folketh., som gik med til den Historie og lavede Ministerium paa det, vilde blive Gjenstand for Had og Foragt i det mindste i Landstinget og fra første Øjeblik af være i Minoritet der. At de ikke vilde blive taalt af Folkethinget en eneste Dag, efter at Landstinget havde vendt dem Ryggen, er klart. De vilde kun kunne holde sig ved aldeles at kaste sig i Armene paa det f. V. At dette Parti vilde benytte sig af denne dets Magt og snart fremtvinge delviise eller hele Ændringer i et saadant Ministerium, hvorved det gik over til at blive et rent Ministerium er ligesaa indlysende. Endelig vilde foruden den politiske Forvirring stor *moralisk* Ulykke foraarsages. Thi et Forræderi, en Flugt fra Fanerne hævner sig altid. Og man fik ikke i lange Tider et anstændigt Højreministerium mere. Alle vilde føle sig afskrækkede ved det givne slette Exempel og Højres bedste Mænd, som ikke leve af Politik og derfor ikke ere bundne til den, vilde mismodige trække sig tilbage fra den politiske Arena. Højres Anseelse udadtil, al Tillid indadtil, al Enighed og Sammenhold i Partiet vilde være tabt. Jeg seer heller ikke, hvilken fornuftig Grund der skulde være for Højre til at splittes og forsage. I Mts. i det sidste Fællesudvalg kan jeg forstaa, at en og anden kunde i sit stille Sind være Tvivl, om Ministeriet vilde vove at give den provisoriske Finanslov og om en saadan ikke vilde volde en saa stærk Bevægelse i Landet, at man ikke vilde være Herre over den, men al Frygt i denne Henseende er hævet ved Begivenhedernes Gang. Venstre vil tilbyde sin Medgørlighed til at faa Finansloven i Orden paa den Betingelse, at Ministeriet gaaer. Højre

skal svare hertil: vi have ikke forandret vort Standpunkt siden sidst og hvad det angaaer at faae Tingene i Orden, saa generer den provisoriske Tilstand ikke os, eftersom vi have Tillid til Regeringen; kan I (Venstre) finde Eder i dens Vedvaren, saa kunne vi ogsaa. Alt dette er saa indlysende, at jeg anseer det for givet, at Enhver vil see det og see det klarere, jo mere Situationen rykker ham paa Livet. Jeg troer derfor, at Højre holder sammen. Saa kommer efter min Mening Ildprøven for det f. V., saa naaes det Punct, hvor Partiet vil være i Fare for at splittes. Thi at lade Finansloven falde igjen paa de samme Spørgsmaal, som sidst, Spørgsmaal som man selv har erklæret for Smaasager og efterat man i 2 Maaneder eller længere har siddet og forhandlet, det vil blive meget vanskeligt for det f. V. Det forekommer mig sandsynligst, at Førerne ikke ville faae de Menige med hertil. Men skeer det alligevel, saa er Stillingen en saadan, at Regeringen har sit Valg mellem at opløse eller at slutte, og Bestemmelse herom kan tages efter den hele Situation og Stemning til den Tid.« Sluttelig berøres i korthed andre muligheder. Den besværgende tone, der går igennem udviklingen, tyder paa en vis spænding angående medlemmernes holdning, men ikke på personlig tvivlrådighed. 24. juni 1877 skriver han, at Højre ikke må lade Venstre få det indtryk, at det har noget imod provisoriets forlængelse, men at det har den tillid til Regeringen, at den ikke vil benytte det til at kaste forfatningen eller den almindelige valgret men vil holde tilbagevenden til normale tilstande åben, så snart Folketinget selv vil. I betænkningen havde han også nævnt, at Kongen kunde æske Rigsretsafgørelse over ministeriet. Hvis en enkelt opløsning er nok til at bringe Folketinget til fornuft, kan dette noget underlige og for mange stødende skridt undlades. Ellers bør det anvendes, da det vil indvirke på valget og nægtelsen af at bøje sig for dommen vil afgive en ny basis for opløsning.

Nellemann havde straks i Landstinget fundet sit særlige felt som den personlige forhandlings mand navnlig ogsaa mellem gods-ejere og Centrum. Krigers dagbog vidner om, at han ofte fik sine oplysninger hos Nellemann, der holdt sig orienteret ogsaa om det andet Ting, hvor han netop havde Dinesen til hjemmelsmand. Som minister fortsatte han dermed og supplerede derved ministeriets chef, der ikke havde denne egenskab. Den citerede udførlige betænkning viser, at han, der kun sjældent talte til forsamlinger, under private former ogsaa kunde optræde agiterende.

I det foregående har Matzen og Nellemann haft ordet som tilhængere af den nye Højrepolitik. Nu ser vi ogsaa Goos vise sine politiske farver, men — indtil videre — stikker de af mod kolle-

gernes. Foran s. 16 så vi Krieger — den fælles mentor for dem alle tre — gøre bemærkning om Goos' radikalisme. Det var i 1875. Året efter noterer dagbogen 21. april, at Goos har afvist et tilbud fra Venstre om at støtte hans valg, hvis han vilde stille sig, efterat Scharling [professoren, Højremand] var kastet. 6. februar 1877 noteres: »Goos spørger, om han skal modtage et Tilbud om at stille sig i Frederiksens Valg [kreds] paa et *uafhængigt* provisoriske Finanslove forkastende Program. Jeg fraraader ham det.« Af det pågældende brev ses, at tilbudet var kommet fra venstreføreren F. Bojsen (kredsen var Frederiksens i Maribo amt, i min Kriegerbiografi s. 248 urigtig læst som Frederikshavn). Der forlangtes ikke tilslutning til det forenede Venstre, kun at han erklærede ikke at anse en provisorisk finanslov stemmende med forfatningen, hvad han »fra et retligt Synspunkt var enig i«, ligesom han vilde anse anvendelsen deraf til at komme ud af krisen som sørgelig og højst skæbnesvanger. Om sig selv sagde han, at han vel vanskelig nogensinde kunde tænke at blive valgt i en Højre valgkreds. »Mit Standpunkt er i almindelig europæisk Forstand et Venstre Standpunkt (venstre Centrum eller noget lignende), og jeg vilde aldrig kunne give f. Ex. en københavnsk Valgkreds de Garantier, der kræves for et specifikt Højrestandpunkt.« Han havde dog ikke stillet sig mod Scharling. Efter sin overbevisning, som han var gammel nok til at antage rodfæstet, kunde han altså acceptere vilkåret, men der var jo også modgrunde: om han i det hele havde lyst og om han ikke vilde tabe sympati ved at vælges med Venstrestemmer. Hovedspørgsmålet måtte dog være, om han kunde gøre nytte og om Højre skulde foretrække at få en Venstremand valgt. Goos opgav efter Kriegers råd tanken og præciserede straks efter sit standpunkt: han tror ikke, at Højre vurderer Venstre tilstrækkelig som magt og »naar jeg indrømmer, at en Nødssituation kan berettigede til at regere uden Finanslov, — jeg kalder en Finanslov, der ikke er vedtaget af den lovgivende Magts sædvanlige Faktorer, ingen Finanslov — saa kan jeg dog ikke erkjende, at man i at bedømme, om der er en Nødssituation, *retligt* kan optage den Præmis: et lovligt indenfor Forfatningen tilblevet politisk Parti er umuligt til Regjeringen. Det er det gamle Forsvar for ethvert Statscoup, f. Ex. det af 2. Decbr. 1851. Det viser, at dette er ingen retlig Betragtning, men at man er inde paa den moralske Berettigelse eller Kald til at »redde sit Fædreland *mod* Loven« . . . Af disse Grunde tror jeg ikke, at de lovlig kan komme ud af den nuværende Krise uden ved en Kombination af samme Art som Betragtningens Nr. 1 (Venstres Betydning som Magtfaktor) førte mig til.« I et senere brev udtaler han tanken om et Venstreministerium og Krieger som en af de få, der kunde forsøge dette.

Når Goos dog anerkender berettigelsen til at regere »uden finanslov«, er det måske tvivlsomt, om F. Bojsen vilde være tilfreds med, at han tog afstand fra foreløbige finanslove. Han synes at mene, at Estrup ikke lovligt kunde vægre sig ved at vige pladsen for Venstre. Hvad Krieger angår, havde han ikke de Venstre-tendenser, Goos tillagde ham, og han har næppe troet, at Goos havde stof i sig til at stå som en ener i den politiske malstrøm. Det tør antages, at årets begivenheder og erfaringen om, hvorledes Krieger stillede sig til dem, i væsentlig grad har givet Goos retning mod Højre. Om hans demokratiske sympatier er hans begejstring for brugen af nævninger et vidnesbyrd foruden hans ungdoms sværmeri for Stuart Mill. Lige op til februar 1877, da Bojsen friede til ham, havde man set Venstre vokse og ministerierne vige tilbage. Først i april blev det klart, at der imidlertid i Estrups bevidsthed var sparet op til en afgørende reaktion og at ministeriet stod rede til eventuelt at tage imod en ny rigsretlig tiltale fra Folketinget ved cand. jur. Hørup som anklager. Det for en stor del forvrængende hulspejl af samtiden, som nu foreligger i »Hørup i Skrift og Tale«, var han i færd med at udarbejde, men den tidligere kollegas faste sprog og logikken i hans harmfulde udviklinger måtte gøre det af med Goos' indvending, der ikke angik det centrale, om normalt finanslovsarbejde måtte fortrænges af den parlamentariske fordring.

Når Krieger under 23. september 1877 nævner, at Goos med ham og Højremanden Rimestad drøftede virkningen af forkastelse af et atter forelagt finansforslag 1877—78, tyder dette på, at Goos måske allerede på dette tidspunkt havde fundet sin senere plads. De var enige med Nellesmann om, at forkastelsen vilde have virkning på den foreløbige lov, og dermed mentes Estrup at være vundet for denne anskuelse, VI s. 242. Af enkeltheder ved den foreløbige lovs ophør kan iøvrigt nævnes, at Nellesmann forelæste Krieger udkast til forestillingen om lovens udstedelse, dagb. VI s. 225, at han (på anden hånd) angives at have tænkt sig, at ministeriet skulde rejse Rigsretssag om lovens lovlighed, VI s. 239 se foran, en tanke, Krieger betegnede som et fortvivlet eksperiment, og som Nellesmann dårlig kan tænkes at have regnet med uden efter ministerskifte, VI s. 272, og at Nellesmann 26. oktober forelagde Krieger en plan om en ny provisorisk finanslov, hvis en ny midlertidig lov ikke straks vedtoges. I et brev af 9. november 1877 takker Nellesmann Krieger for dagen igår og skriver: »Uden Deres bestemte Optræden er jeg bange for, at Landstinget havde prostitueret sig. Nu blev det heldigvis Folkethinget.« Krieger havde fået gennemført et ændringsforslag, der markerede Landstingets selvstændig-

hed. I et brev af 11. november 1877 (Kgl. bibl.) fremhævede Nellemann dette overfor redaktør Topsøe. Det hele var en til det yderste anstrengt prestigekamp.

I den bevægelse mod provisoriet, der gik over landet, kunde biskop D. G. Monrad, der for tiden var uden Rigsdagsmandat, ikke undlade at angribe Regeringen. Et tegn på, hvor alvorligt dette blev taget, er at Kongen -- forgæves -- tilskrev ham om at holde sig tilbage. Efter Nellemanns opfordring måtte Matzen skrive indlæg mod Monrad i Lolland-Falsters Stiftstidende, hvor han angaves at ville svare, Kriegers dagb. VI s. 262 f., 277, 279. Noget svar fremkom dog ikke, da Matzen i 5 lange artikler, 14.—22. november gennemgik Monrads politiske breve nr. 9—13, der på en løs og svævende måde beskæftigede sig med emnet. Han bestred ingenlunde berettigelsen til at udgive provisoriske finanslove men vilde mene, at man i foråret skulde have forhandlet videre efter 15. april på grundlag af en forlængelse af den midlertidige lov, og at man ikke skulde have ventet så længe som til oktober med at forelægge loven til stadfæstelse. Det var ikke vanskeligt at imødegå dette, særlig efterat det var oplyst, at Estrup netop den berømte 31. marts havde forberedt sig på fortsatte forhandlinger. Matzen gør det med stor tålmodighed og venlighed mod højærværdigheden, der i sin efter en pause på 1½ år genoptagne politiseren strør om sig med formaninger og forslag bl. a. om, at Estrup nu skulde trække sig tilbage. Han begyndte med præludier over begrebet svimmelhed og kom senere ind på begrebet parlamentarisme men stadig uden faste linier, så at en imødegåelse egentlig ikke syntes påkrævet. Matzen gør det på en underholdende og behændig måde. Den sidste artikel anslår en mere kold tone ved at spørge, hvad meningen egentlig er med brevene. Sagerne skal være det overordnede, personerne det underordnede, slutter han med den vending, han gjorde til sit valgspog. Når det sker, vil det blive Folketingets tid, og den håber vi på. Efter Matzens følger en artikelrække til D. G. Monrad af provst L. Koch, så formålet at vække opmærksomhed var ialtfald nået, Matzens artikler var uden navn eller mærke.

Den juridiske og politiske moral af provisoriet af 1877 måtte være, at Venstres fastholden lige indtil begyndelsen af det nye finansår af et krav om to ændringer, henhørende til finanslovens bundne del betød en umulighed af istandbringelsen og at den faldt Venstre til last. Da der var forhandlet tilstrækkeligt og ikke udsigt til at opnå den pligtmæssige eftergiven, måtte finansloven da gives som foreløbig, så at forhandlingen senere skulde genoptages. Skatterne kunde nu efter § 49 opkræves, fordi finansloven var »vedtagen« ikke af Rigsdagen, hvad der ikke står i §en, men af den

finanslovgivende myndighed, hvad ſen går ud på, i dette tilfælde på den foreløbige måde, som erfaringen viste i efteråret bragte en endelig ordning i lave. Rigsdagen hjemsendtes i denne anledning (men havde vel iøvrigt været tilstrækkeligt længe inde) og det er en naturlig fordring, at den foreløbige lovs udstedelse forudsætter Rigsdagens fraværelse, fordi det bør være vitterligt, at Rigsdagen ikke har medvirket og at den efterfølgende endelige vedtagelse altså endnu er tilbage. Det er derfor ikke ubetinget udenfor forudsætningerne, at fraværelsen med hensigt fremkaldes. Regeringens standpunkt kunde Nellesmann siges at give udtryk for, når han 10. maj 1877 skrev til Aubert, at tiden i det hele havde været tilfredsstillende »for os, idet det har vist sig, at vi i en endnu højere Grad, end vi havde turdet haabe, har hele den oplyste offentlige Mening paa vor Side« og 23. marts 1878 at vinterens felttog har overgaaet hans dristigste forventninger.¹⁾

Det bevægede år afsatte dønninger i foråret 1878 ved en spaltning i Venstre mellem moderate og radikale; finansloven kom normalt i næste samling. Der ytrede på denne tid både i Venstre og i dele af Højre ønske om Estrups afgang for et eller andet blandingsministerium. Estrup, der på Christian IXs fødselsdag 8. april 1878 hædredes med Elefantordenen, rørte ikke på sig i den anledning, Th. Thaulows bog om Estrup (1940) s. 149. Krieger kunde 8. oktober 1877 overrække Kongen Proceskommissionens arbejder og den videre fremme gik nu over på Nellesmann som justitsminister; han arbejdede stadig med på Retsencyklopædien, Kr. dagb. VI s. 250 og 283 og forskellige breve viser, at han var meget virksom for foretagendets fremme.

Freden mellem Rusland og Tyrkiet i marts 1878 havde trængt Tyrkiet stærkt tilbage og der opstod i nogle måneder indtil Berlinerkonferencen i juli en vis spænding mellem de europæiske stormagter Rusland, Tyskland og England, under hvilken spørgsmålet om neutralitetens ordning trængte sig på. Selv grev Holstein erkendte under disse forhold værdien af Regeringens rolige faste hånd, Folketingstidende sp. 464. Vore ældre regler, der stammede

---

¹⁾ Af et brev af 6. juli 1877 fra Nellesmann til Carl Ploug (vgl. bibl.) kan anføres: »Udenrigsm. som igaar var hos Kongen sammen med K. Oscar fortalte mig, at denne sidste i de varmeste Udtryk til ham havde udtalt sin Tilslutning til og Sympathi for Ministeriet og sin Mening at intet andet var at gjøre og Haabet om Høires Udholdenhed i Kampen. Jeg har ellers ikke været sikker paa ham [se foran s. 104]. En anden Mærkelighed er, at Kongen fortalte mig for nogle Dage siden, at Arvid Posse havde skrevet ham til, at han vilde have gjort det samme som Estrup, hvis han havde været Ministerpræsident her.«

fra Krimkrigen 1853, holdt vore havne åbne for de krigsførende magters orlogs- og handelsskibe og dem var Sverige-Norge villig til at tilslutte sig. Efterladte akter i Danske Magazin 7 R II og hos Thaulow s. 152 oplyser, at Estrup af hensyn til Tyskland var ængstelig ved denne liberalitet med hensyn til havnene, der særlig var i engelsk interesse og han var i den henseende i modsætning til Udenrigsministeriets folk (Rosenørn og P. Vedel). Det viser sig, at han i særlig grad har forhandlet med Nellemann, der først fik ham med til strængere regler, men i nogen grad til Estrups mishag skiftede standpunkt i retning af Vedel, idet han betonedede, at hvis Tyskland — som man tænkte sig — senere trådte ind på russisk side, kunde reglerne ændres efter de forandrede forhold, i hvilken henseende Udenrigsministeriet måtte bære ansvaret for sit skøn, Kr. dagb. VII 17 og 23. Man var nået til fælles nordiske neutralitetsregler bestående i de ældre med nogen skærpelse men der blev ikke brug derfor. Under sin brevveksling med Nellemann betonedede Estrup meget stærkt landets interesse i at overbevise Tyskland om ikke at ville stille sig i et fjendtligt forhold til det; formodentligt har han i tilbøjeligheden hertil set en fare for landets selvstændighed, smgn. et senere omtalt brev fra ham af 22. april 1905.

Når man læser Holstein Ledreborgs storpolitiske betragtninger i den tale, der i oktober 1878 åbnede finanslovsbehandlingen i Folkethinget sp. 49, hvori han med indtrængende ord stemplede den foreløbige finanslov som grundlovstridig, udbredte sig over svækkelsen af den monarkiske følelse i landet og betonedede befolkningens evne og redebønhed til at gå til »kamp«, altså oprør, idet han dog omhyggelig reserverer Rigsdagen mod at være anstifter herved, har man momenter til forståelse både af Venstres optræden i denne samling og af Regeringens iltre handlemåde, når den 10. december opløste Tinget, lod afholde valg 3. januar 1879, denne gang med fremgang for Højre, og påny indkaldte til 31. s. m. Netop fra disse dage har vi i Nellemanns brev af 26. december 1878 til arkitekten, etatsråd F. Meldahl (der tænkte på men opgav at stille sig til Rigsdagen) en udtalelse (Rigsarkivet), der fortjener at citeres som karakteristisk for ham. Det er ganske vist ikke på den måde, det har været skik at karakterisere Venstreførerne i biografierne, men man kan ikke undre sig over den: »Om Deres politiske Sindelag tvivler jeg ikke. Skulde De henhøre til dem, der endnu troe paa Muligheden af at komme ud af det med Venstre med det Gode vil et kortvarigt Ophold i Folkethinget og nærmere Bekjendtskab med denne jammerlige Forsamling snart omvende Dem. Saaledes er det gaaet mig selv. Jeg gav mig i Færd med det politiske Væsen i god og oprigtig Tro til, at Fornuften dog maatte være den stærkeste

Part og at de Herrer ikke vare saa slemme, som de afmaledes, men jeg maa sige, at min Overbeviisning inden 3 Maaneders Rigsdagsliv var bleven en anden. Vort Venstreparti er en Samling af politiske Intriguanter af den laveste Sort der ved slet og samvittighedsløs Agitation have bragt det derhen, at de ikke engang selv kunne eller tør byde Befolkningen sund politisk Føde. Dette Skjær af Falskhed og Løgn, som hviler over Forsamlingen og som ligger paa Bunden af alt, hvad der siges og gøres saavel mod Høire som mod de Herrer indbyrdes har for mig gjort Folkethinget til en saa modbydelig Forsamling — aldeles afset fra dets grandiose Udygtighed og Uvidenhed — at jeg, saafremt jeg ikke som Minister er tvungen dertil aldrig for nogen Pris frivillig vilde sætte mine Fødder der. Efter min Mening er det Daarskab af enhver Mand, der kan opfylde sin aandelige Tilværelse med et virkeligt Ideliv — som De kan — at spille sine bedste Aar i den Trædemølle. Der kan ikke være Tale om, at Nogen kan udrette noget der; hele Spørgsmaalet er kun om man vil figurere med i dette indholdsløse Intriguespil eller staae isoleret som de faa virkelig dygtige Mænd gjøre; hvad enten man vælger det ene eller det andet, har man kun det Udbytte at have spildt sin Tid. Det er min Erfaring. Naar man ikke ved sin Fortid eller sin Stilling er moralsk bunden dertil, saaledes at det er en Æressag ikke at svigte, anseer jeg Deltagelse i det politiske Liv for den sletteste Anvendelse af Tiden for enhver Mand, der *kan* anvende den paa en fyldig Maade i virkelige Interessers Tjeneste. Jeg ønsker Dem Lykke, hvis De stiller Dem, men jeg raader Dem derfra.«

Samme dag, Holsteins tale holdtes, havde en negeropstand på St. Croix lagt en mængde bygninger øde og på guvernørens anmodning forelagde Estrup som finansminister forslag om et lån til St. Croix på 1.200.000 kr. Venstre indtog en afvisende holdning under ligefrem henvisning til den nuværende ministerielle administration af øerne og indtrængende henstillinger var forgæves. Straks efter forkastelsen kom opløsningen efter dette »iøjnefaldende bevis« på, at forhandlingerne ikke med nytte kunde fortsættes.¹⁾ For Justitsministeriets vedkommende kan kun nævnes

---

¹⁾ Samtidig var der noget udenrigspolitisk røre ved prinsesse Thyras for-mæling med hertugen af Cumberland, der hørte til de mod Præsen oppo-nerende Welfer i Hannover. 6. januar 1879 skrev Nellemann, se Kriegers dagb. VII s. 82, anonymt en spidsartikel i Dagbladet: Welferne i Danmark med en skarp og fast protest særlig i hoffets interesse mod berlinske skrive-rier. Ved en senere lejlighed mistænkte han derimod urigtigt af Holstein overfor Estrup for at være forfatteren »Z« (højesteretsadvokat A. Hinden-burg), der anbefalede provisorier i Berlingske Tidende, se 1885—86 sp. 184.

nogle få love, der gennemførtes: lovene af 24. maj 1879 om behandlingen af offentlige politisager i København og om sagsføreres salær og godtgørelse for udlæg i offentlige og beneficerede sager. Forslaget om gift kvindes rådighed over selverhverv drøftedes påny og spørgsmålet om erstatning til kriminelt tiltalte, der frifandtes, blev rejst. Nellemann indtog en velvillig holdning til begge. Overfor det påny fremførte forslag om en ministeransvarlighedslov skiftede Estrup forsåvidt standpunkt, som han nu var villig til at drøfte det for at gøre klart, at nogen overenskomst for tiden ikke kunde ventes; det nåede til 1. behandling i Folketinget.

Matzens og Goos' indtræden i Rigsdagen 1879—80

Om næste års lovgivningsvirksomhed på Nellemanns område er der foruden loven af 7. maj om gift kvindes rådighed kun at anføre forslagene om veksellov og om veksel-sager og vekselprotester, der blev til lovene af 7. og 28. maj 1880, men de kunde hilses som de første frugter af nordisk samarbejde, idet der efter et svensk initiativ af 1876 havde været arbejdet af tre skandinaviske komiteer på hver tre medlemmer, mellem hvilke Matzen havde været. Året var iøvrigt ikke fattigt på lovresultater. På dette sted tildrager det sig opmærksomhed, at denne professor nu trådte ind mellem de aktive politikere og det, skønt ikke minister, som en meget aktiv deltager på den højre side. Matzen kom ind i Landstinget ved suppleringsvalg efter professor A. Aagesens tidlige død og tre dage efter, 20. november 1879, stod han som sagkyndig talsmand for et forslag om ligevægt mellem Universitetets indtægter og udgifter, der iøvrigt ikke gik igennem. Han ankede over, at Universitetet henvistes til at opspise sin kapital.

Matzen havde længe ønsket at gøre springet til Rigsdagen, hvorom Kriegers dagbøger oplyser. 19. april 1874 hedder det, at han er meget utålmodig efter at blive Landstingsmand, men pillen bliver dog mindre sur, når W. A. Carstensen, søofficeren, antages. Krieger mener, at han har bedre af at vente. Med sine 34 år har han gjort et noget ungdommeligt indtryk. Under 1., 8. og 11. april 1876 omtales hans chance til Folketinget i 6. kreds, men han mødte modstand. 15. januar 1879 siges det, at han var enig i professor Aagesens kandidatur til Landstinget, som han menes selv¹⁾ at have

---

¹⁾ Ifølge breve af 13. og 14. januar 1879 til C. Ploug (kgl. bibl.) havde Nellemann en lang samtale med Aagesen, »der ikke afviste Tanken om at gaa ind i Landstinget«, men udbad sig en kort betænkningstid og dagen efter erklærede sig villig.

fremkaldt. Men ligesom Holcks tidlige død havde banet ham vej til professoratet, gjorde Aagesens død det allerede samme efterår til Landstinget. Tidligere er omtalt, at Matzen forelæste Krieger sine artikler fra 1873 om foreløbige finanslove. 9. januar 1877 læste han for ham sin anmeldelse af Aschehougs norske statsret og sikkert har han ved den og måske andre lejligheder modtaget vejledning hos ham. Tilførsler i marts 1879 (3., 4. og 6.) bl. a. om Universitetsfesten viser hans forbindelse med Krieger. Spørgsmålet var dengang, om festen skulde være europæisk eller som reaktion på ophævelsen 11. oktober 1878 af Pragfredens § 5 kun dansk-akademisk. Nellemann havde »lidenskabeligt bearbejdet Aagesen og (skriftligt) Goos for den europæiske Indbydelse«. Lærerforsamlingen, hvortil afgørelsen var gået over, viste imidlertid flertal for det modsatte, men både Aagesen, Goos, Deuntzer og Matzen opponerede. Krieger ser sagen fra en særlig — nationalliberal karakteristisk — synsvinkel, når han ytrer lettelse over at »slippe for at forestille Hørup og Berg for det samlede Europa som Repræsentationens Blomst.«

Nu mødte altså den knap 39-årige professor, der nylig var hædret med æresdoktorgraden. Han »debuterede«, skriver Krieger, »vel høitidelig-glad«. Han glemte nemlig ikke at anføre, at han havde den ære at følge efter Aagesen, der havde arbejdet meget med »Universitetsligevægtsloven«. Han gjorde straks indtryk af at være en taler, hvis blod rullede rask i årerne,¹⁾ og han tog fat på flere emner således udførligt om gift kvindes selverhverv, sagførervæsenet og veksellovene. Han fik sp. 409 lejlighed til at sige om fortolkningen af Grundlovens § 49, at den ikke udtaler, at finansloven skal være vedtagen af Rigsdagen men af den finanslovgivende myndighed og hvem vil erklære sprogbrugen »vedtagen«

---

¹⁾ Dette indtryk bekræftes af et brev fra ham til redaktør Vilh. Topsøe ved Dagbladet af 1. marts 1880 (kgl. bibl.): »Kjære Redaktør. Vi havde i Dag privat Møde om Finansloven og besluttede med knusende Majoritet at nedsætte et Udvalg paa 15 Medlemmer. Der var en saa generel Misfornøjelse med Ministeriet, at Landstinget, hvis det erklærer at ville gaa, vistnok siger: Godt, gaa saa i Guds Navn. Da jeg f. Ex. gjorde gældende, at vi ikke uden at blive til Grin kunde blive ved med at lade Universitetsformuen opspises, afbød Kammerherre Neergaard mig med det høje Udraab: Nej det er ydmygende, Carlsen talte og stemte ligeledes for Udvalg. Krieger, N. Petersen, Breinholt Carstensen alle var imod Ministeriet, kun Haffner og Juel forsvarede det. Nellemann sendte mig midt under Mødet medfølgende Brev. Jeg er aldeles vis paa, at Regjeringen hverken ved ud eller ind. Dens Rolle er udspillet. Abeat [lad den forsvinde]; Støt os nu med en Leder. Jeg gik til Mødet meget forknytt, men efterat have mærket den almindelige Stemning, som der viste sig at herske, er jeg frygtelig oppe. Jeg skal se at komme op i Morgen.«

uansvarlig her? Med sine friske øjne undrede han sig sp. 411 over »de mærkelige maanedlige Kvasifinanslove« (de midlertidige), der i 1877—78 havde dækket hele året. Krieger har ham i kikkerten. 30. januar 1880 noterer han, at han »slog sig løs« i skibsafgiftssagen, og 21. februar, at Nellemann har advaret ham om ikke at pådrage sig uvilje ved den opposition, hvormed han truede. Nogle synes allerede at betragte ham som fredsførstyrer. At han vilde blive et uroelement, skulde ikke mindst Krieger komme til at mærke. Han optrådte sp. 620 ved 1. behandlingen af det forslag om sagførervæsenets ordning, som Nellemann havde fremlagt i Proceskommissionens affattelse og som supplerede frinæringsordningen efter lov 26. maj 1868 med organisatoriske bestemmelser om sagførerråd og sagførerkredse, og han vakte vistnok forbløffelse hos forslagens ophavsmand ved at tage ordet for et princip om sagførerbegrænsning og for medvirken af domstolene ved kontrollen. Han kom da heller ikke med i det udvalg, hvis betænkning blev slutpunktet på denne samlings behandling.

Sagen var, at medens Nellemann i de første år ialtfald i det ydre havde været helt på linie med Krieger som Centrumsmand, men derefter som minister påvirkedes i Højreretning, havde Matzen modtaget sin første politiske påvirkning i Augustforeningen, der gjorde front mod nationalliberale og Grundtvigianere. Denne forening var stiftet i August 1864 af mænd fra helstatspartiet; nationalbankdirektør C. Liebenberg, der dog døde 1865, var den meget aktive leder. Programmet var at styrke båndet mellem Kongen og folket og indskærpe kongedømmets betydning, at støtte bestræbelsen for at bevare den frie og selvstændige statstilværelses udvikling i mådeholden og frisindet retning, at udbrede uhildede begreber om landets indre og ydre forhold og vekselvirkningen mellem disse og mod at pressen lader partianskuelser fremtræde som folkets vilje. Retningen var altså royalistisk-konservativ. Man vendte sig mod den altfor snævre nationale retning, idet man historisk set billigede de Ørstedeske helstatsideer, bebrejdede de nationalliberale deres uheldige styrelse under krigen, deres uretfærdige behandling af hæren og deres tilbøjelighed til at behandle Kongen som en betydningsløs størrelse. Foreningen, der gik fuldstændigt ind for Grundlovens omdannelse i 1866, nåede snart c. 2000 medlemmer over hele landet og holdt op 30. marts 1869. Dens arkiv 1864—65 i Rigsarkivet viser Matzens navn på en medlemsfortegnelse af 22. oktober 1864, medens en bilagt medlemsliste for »Martsforeningen« har navnene Aagesen, Goos og Krieger men ikke Nellemann. Den havde sit organ i Dansk Rigstidende, der udkom fra 26. september 1865 til 30. september 1867 og afløstes af

Den Conservative til 1869. Bladet er i stort format og synes skrevet i rolig tone, en fyldig rubrik i det er overskrevet Hertugdømmerne. Om Matzen har Goos i sin nekrolog i Tidsskrift for Retsvidenskab 1910 anført, at hans danskhed som Angelbo var blevet ham bevidst netop som hengivenhed for Kongen. Våbenbrødrenes devise: Gud, Konge og Fædreland sluttede han sig til og modstanden mod ham som Rigsdagskandidat havde været som »Augustiner«. De følgende år udviklede ham som politisk taler, hvorved det måtte få betydning, at han var havnet i det ministerielt sindede Landsting, hvor oppositionen ikke udfoldede sine egentlige talekræfter. Matzen med sin robuste kraft, sin slagfærdighed og sin uforstyrrelighed kunde ellers have taget kampen op med folk som Berg, Holstein og Hørup. Nu henvistes han til selv adstadig at udfolde sig i det adstadige Landsting, og det blev udenfor Rigsdagen i agitationen hos vælgerne, at han fik den anden side frem.¹⁾

Det tilfaldt derimod Goos, den tredje af de politiserende professorer og vel den mere teoretiserende af dem, på denne tid at træde ind i Folketinget ved et suppleringsvalg i september 1880; han gjorde det efter gentagne opfordringer (Nellemann). Han var valgt som konservativ i Københavns 5. kreds, og de hindringer, han nogle år forinden havde tænkt sig for et sådant valg, havde altså ikke været tilstede. I et brev til Aubert af 27. september 1880 kommenteres det således af Nellemann: »Goos har ladet sig overtale og maaske tænkt sig, at hans Candidatur vilde blive nogenlunde vel modtaget af den talrige Arbejderbefolkning i Kredsen. Heri har han bedraget sig. Men jeg tvivler ikke paa, at han kan blive valgt uden de Slyngler. Hans Væren i Folkethinget er mig meget kjærkommen, da Retsreformen skal for i denne Samling og hvis han bliver valgt, vil det for mig være en afgjørende Grund til at forelægge Sagen først i Folkethinget.« Han havde sin debut 26. november, sp. 512, med et indlæg angående Edvard Brandes' edsaflæggelse efter hans samtidige indvalg. Formanden Krabbe havde på grund af hans udtalte ukonfessionelle standpunkt tøvet med at ekspedere underskrivelsen af den sædvanlige konfessionelle formular (»så sandt hjælpe mig Gud og hans hellige ord«). Der var derpå stillet forslag om at erklære dette uberettiget, men det forkastedes. Goos, der overfor Brandes udtalte, at også tilhængere af kristendommen kunde kaldes sandhedssøgere, lagde vel en

¹⁾ Han angrebes senere ofte for i samlingen 1885—86 at have stemt for at afknappe bevillingen til folkehøjskolerne med 25.000 kr., sp. 517, hvad han dog ikke var ene om. Han mente, at højskolens ånd stod bag riffelrummelen, og han savnede kontrol med skolerne. Faktisk var det, at Sofus Høgsbro arbejdede på at identificere Venstremænd og Grundtvigianere (højskolefolk).

hovedvægt på religionsfriheden, men udviklede, at der var visse vanskeligheder både ved at opretholde formlen, overladende den sværgende om han kan lægge noget deri (Brandes' standpunkt), og at kræve ændrede formler. Han synes at regne med, at Formanden havde villet henskyde afgørelsen under en »rette vedkommende« (Tinget?), hvilket efter tilfældets særlige art måtte være berettiget, og kun derom skulde der stemmes. Men Brandes havde afskåret noget sådant ved at underskrive og dette mødte ingen reaktion. Man kunde af Goos' liberale tendenser have ventet en mere resolut fortolkning af kravet om edsaflæggelse, en fortolkning der ikke afskar den ikke-troende fra at blive Rigsdagsmand og derfor ikke opfordrede ham til at foregive tro uden at nære den. Hertil vilde kræves den opfattelse, at eden efter sagens natur kun kan og skal appellere til det positivt religiøse, hvor dettes psykologiske grundlag findes. Mangler det, kan dog den nedarvede kirkelige formular anvendes og have sædvanlig juridisk betydning, idet det er klart, at den i sit religiøse indhold tillige rummer et etisk, hvortil der da appelleres og hvormed der da grundlovsmæssigt må nøjes. Da tilfældet Edv. Brandes (ligesom naturligvis talrige anonyme tilfælde) ordnedes efter disse linier, vilde det have været befriende, om en juridisk autoritet som Goos havde kunnet gå ind for denne løsning i stedet for, at justitsminister Nellesmann med sin juridiske autoritet blev ene om at påtrykke den anvendte ordning stemplet Grundlovstridighed. Dette blev nemlig tilfældet ved behandlingen af to private forslag, der fremkaldtes af lejligheden. Berg, Busk og Hørup foreslog for Rigsdagsmænd denne formular: »Ved alt, hvad mig helligt og kært er, lover og sværger jeg at holde rigets Grundlov«, og Bojsen m. fl. foreslog formularen »Jeg sværger« for personer, der ikke hørte til et kristeligt eller jødisk trossamfund eller ikke delte tro med det samfund, han tilhørte. Til det første erklærede Nellesmann sp. 1328, at Grundlovens § 55 kræver aflagt ed på Grundloven, men ed forudsætter begrebsmæssig en religiøs sanktion og regner med en specifik højere garanti vel ikke en bestemt konfession men troen på en personlig Gud. Dette har Grundloven formentligt bevidst krævet. Til en gyldig ed kræves altså dette bestemte psykologiske indhold, hvis mangel betyder, at ed slet ikke kan aflægges. Nellesmann ser uden at blinke den konsekvens i øjnene, at visse fritænkere trods Grundlovsprincippet om trosbekendelsens irrelevans som rettighedshindring ikke kunde blive Rigsdagsmænd, før man havde fået Grundloven ændret, og ikke føres som vidner, tiltræde embeder osv., før lovbestemmelserne om de her foreskrevne eder var lavet om. Spørgsmålet om man skal indføre erklæringer på ære og samvittighed, forekommer ham

meget tvivlsomt, sp. 1411; de socialistisk-nihilistiske partier lader måske hånt om begreber som samvittighed o. l., og som han fremhæver sp. 1414 drejer det sig ikke blot om de dannede men om de naive og brutale. I hvert fald vilde han sp. 1451 anse det for vanvidt helt at forlade de konfessionelle eder. Nellesmanns udtalelser er særdeles klare og faste og Goos foreholdt ham altså ikke muligheden af en begrænsende fortolkning. Han afholdt sig fra enhver udtalelse og kom heller ikke med i det udvalg, hvortil begge forslag henvistes, men hvori de standsede.

På dette sted kan anføres det oplysende foredrag, Nellesmann i brev af 8. marts 1880 holder for Aubert med henblik på det da i det norske Storting foreliggende forslag om at give statsråderne adgang til møde i dette. Den danske ministerielle holdning er grundet på moden overvejelse og støttes ved afskrækkende erfaringer om tidligere ministre. »Man skal ikke lade sig forlede til Mundhuggeri med D'Hrr. eller til at staa Skoleret for dem. Man maa indrette sin Holdning efter Situationen. Er Oppositionen i Overvægt og er den ubillig og fjendsk, skal man være kort og afvisende, ikke disputere med de Karle men sige dem sin Mening kort og bestemt og dermed basta, ikke indlade sig paa at forsvare sine Handlinger men kun minde om, at de Herrer ikke ere Enedommere, henvise dem til Rigsretten etc. Naar Oppositionen som sædvanlig med stor Suffisance fremsætter sine modstaaende Opfattelser som de ene rigtige, svarer man med uforstyrret Ro, at hver handler efter sin Overbevisning, ligesom de Herrer handle efter deres, saaledes maa de undskylde, at Regieringen handler efter sin. Kort sagt man maa paa enhver Maade lade dem føle, at man ikke vil lade sig drage ind i den Slags dialektiske Kampe, hvor man ligesom sætter sig selv paa Anklagebænken; man maa tale til dem som Auctoritet til Auctoritet ikke som en Forvalter eller Fuldmægtig, der forsvare sig overfor sin Herre. Der udfordres hertil Selvbeherskelse og en vis Disciplin indenfor Regieringen selv, da alle dens Medlemmer maa optræde paa samme Maade.

En anden vigtig Ting er det, at man ikke maa lade den Anskuelse komme op eller i alt Fald for sit eget Vedk. ikke anerkjende den Anskuelse, at det er et Nederlag for Regieringen, at Love ikke føres igjennem eller Bevillinger ikke opnaaes. Tvertimod maa man ved enhver Leilighed hævde, at hver bærer sit Ansvar, Rigsdagen sit Regieringen sit, og at Regieringen ikke bærer Ansvar for Rigsdagens Handlinger. Har Regieringen forelagt en Lov eller foreslaet en Bevilling, saa har den gjort sin Pligt; vil Rigsdagen nægte eller trække Sagen i Langdrag, er den selv ansvarlig herfor overfor Folket, og Regieringen fralægger sig enhver Lod og Del i de skade-

lige følger heraf. Intet driller dem mere end en konsekvent Gjen-nemførelse af denne Betragtning; thi en af Systemets Yndlings-paastande er jo netop den, at Reg. skal *kunne* sætte sine Planer igjennem i Rigsdagen eller m. a. O. det Vanvid, at Reg. skal bære Ansvar for en Rigsdags dumme og drengagtige Optræden. Be-tingelse for, at en saadan Holdning kan gennemføres, er naturlig-vis, at man har den bedre Del af Pressen og den høiere Intelligens i Landet paa sin Side; men det have I jo i Norge som her. Er det kun Tilfældet, lader Sagen sig meget vel gjøre. Men det er af aller-største Vigtighed at indslaa den rigtige Tone fra Begyndelsen af. Hos os er der Fortids Feil og Unoder at rette og det gjør Tingen vanskeligere . . . Naturligvis kan og bør man remittere, naar For-samlingen er medgjørilig og ordentlig som Tilfældet nu for Tiden er her hos os men dog ikke anderledes end at det maa staa dem klart, at Uforskammethed strax vil blive mødt med den stramme Holdning.« Han udvikler derpå at den mundtlige forhandling har store fordele ved de nære og intime berøringer i salen og tilføjer: »Det er min Anskuelse, at man meget godt kan holde den engelske Parlamentarisme ude, uagtet der finder Møde i Rigsdagen og mundtlig Forhandling med den Sted, men man maa passe paa«.

De frugter, Rigsdagssamlingen 1880—81 bar på finanslovgivnin-gens område, var kun ufuldbårne og afspejler et tovtrækkeri mel-lem de to Ting, som Estrup overlod indbyrdes at komme tilrette. 1. april 1881 gaves en til 31. maj gældende midlertidig finanslov af det sædvanlige karrige indhold, 31. maj forlængedes den til 30. juni og på denne dag forlængedes den, indtil finansloven for 1881—82 blev given, hvilket ikke skete. Samtidig anvendtes der to gange opløsning af Folketinget, den 7. maj 1881 motiveredes den ved manglende vilje eller evne til at tilendebringe sagerne og den 5. juli med ønsket om at få finansiel overensstemmelse tilveje-bragt. Begge opløsninger medførte tilbagegang for Højre. For finansåret 1880—81 gaves den 20. maj 1882 en tillægsbevillingslov og s. d. en for det følgende finansår.

Hvad den almindelige lovgivning angår, kunde der derimod tales om en højkonjunktur, forsåvidt som det kæmpemæssige lovværk Retsreformen nu så dagens lys men naturligvis uden straks at kunne fuldende løbet gennem Rigsdagen. 17. december 1880 fore-lagde Nellesmann i Folketinget forslagene om Domsmagtens ord-ning, den offentlige Anklagemyndighed, Politimyndigheden og Sag-førervæsenet, om borgerlig Retspleje, Strafferetspleje, Retsafgifter, Udgifter til Strafferetsplejen og Lønninger til Retsvæsenets Em-beds- og Bestillingsmænd. Han gjorde i korthed rede for, at Grund-lovens principper var anvendt ved Rigsretten, Sø- og Handels-

retten i København og behandlingen af offentlige politisager sammesteds, at forslag om strafferetsplejen med nævninger havde været forelagt 1862, 1864 og 1867 og at en særlig kommission om retsafgifterne og udgifterne til strafferetsplejen havde været nedsat 1878. Konkursloven, Skifteloven og Udpantningsloven var tidligere resultater af Proceskommissionens arbejde 1868—77. Han nævnte en passant de foreslåede 6 landsretter, 58 underretter og Højesteret som en rent juridisk instans og med hensyn til det nye element nævningerne pegede han på Grundlovens krav derom. De udtalelser, der fremkom, måtte betegnes som velvillige og Nellemann replicerede angående de enkelte forslag i ret udførlige udviklinger, se sp. 2303, 2067, 2206, 2360, 2346, 2356. 7. februar 1881 nedsattes et udvalg på 15 medlemmer angående den borgerlige retspleje, hvortil også de øvrige forslag henvistes. Klein og Goos var medlemmer. Særlig må nævnes Goos' indlæg sp. 2117 og 2225, der åbnede forhandlingen om strafferetsplejen, der, som det kunde ventes, fremkaldte de fleste udtalelser. Angående nævningerne indrømmede han, at rejste indvendinger havde taget nogle af støtterne for institutionen bort, og ligeledes at de politiske motiver for den, liggende i folkeligheden, var ret væsentlige, men han hævdede med eftertryk, at den også havde rent processuel berettigelse ved den lægmandsmæssige skønsvirksomheds store værdi. Disse udtalelser fandt bifald hos flere, men den næste taler den senere generalauditor Steffensen, der iøvrigt sympatiserede med Retsreformen, fandt det sin beklagelige pligt at tage forbehold overfor indførelsen af nævninger, som han mente burde udsættes, indtil erfaringerne andetsteds havde afklaret sig. Også om domsmagtens ordning m. v. udtalte Goos sig udførligt, sp. 2291. Han udtalte sig for Grundlovmæssigheden af Rigsdagsdiæternes beregning til et dagligt beløb for den tid, valget var gældende, sp. 5647, og beskæftigede sig sp. 3198 med et forslag om ny straffelov for krigsmagten, der længe havde stået på og omsider fremførtes ved privat foranstaltning, lov 7. maj 1881. På undervisningsvæsenets område talte han om forslaget om ligevægt mellem Universitetets indtægt og udgift og om et udvalg til omordning af det højere undervisningsvæsen. Af Matzens bidrag kan nævnes hans interesse for straffelov for krigsmagten sp. 923. Gennemgangen af forslaget om indfødsrets meddelelse bragte ham til sp. 196 med stor varme og med tilslutning af ministeren at tage ordet for, at Indfødsrettens »gyldne ord« om landets brød for landets børn blev iagttaget af administrationen også med hensyn til de små bestillinger. I det hele går der en personlig tone gennem hans udtalelser således med hensyn til lærlinge-forholdets ordning, et af visnepolitikens ofre.

Visnepolitik, nejteori, Goos og Dagbladet. Matzen mod Krieger.

Men da Rigsdagen påny samledes i efteråret 1881 og til at begynde med havde fået sine møder udsat i 2 måneder, hvorpå man skulde i gang med finanslovsforslaget for 1882—83, viste det sig, at der ikke var håb om at fortsætte arbejdet med tilvejebringelse af Retsreformen, dette største legislative foretagende på den almindelige lovgivnings område siden Junigrundloven og blomsten af den nationalliberale retskultur. Oppositionen besværede sig over, at man lod det have sit forblivende ved den midlertidige finanslov af 30. juni 1881 og fremholdt det som forfatningsmæssigt ukorrekt, som om det ikke kunde være nok at tage den gamle kamp op i den samtidige forhandling om finansloven for 1882—83. Til denne brøde kom den store brøde ikke at ville fravige taburetterne, efterat de vilkårlig fremkaldte Folketingsvalg havde vist, at pilen pegede bort fra ministeriets personer. Så forkyndte da Chr. Berg igen 6. december 1881 brugen af et magtmiddel, ligesom han i 1873 havde nedlagt arbejdet på finansloven og partiet i 1877 og senere havde vægret sig ved eller været trevent til at bringe en lovskikket finanslov tilveje. Nu skulde arbejdet systematisk nedlægges på den almindelige lovgivnings område, det skulde »visne«, indtil ministeriet veg, sp. 119. En gruppe af arbejdere kan på egen bekostning nedlægge deres arbejder for at opnå visse forbedrede vilkår. En sådan strike er en reel fremgangsmåde. Her var der derimod tale om at nægte deltagelse i det lovgivningsarbejde på økonomisk og kulturelt område, der i et moderne samfund år for år må tages op på skiftende hold, for at samfundet kan gå fremad eller blot undgå tilbagegang. Den frie forfatning havde taget denne opgave fra den enevældige konge og hans embedsmænd og overladt den til folke-repræsentanterne, men kunde disse gøre brugen af kompetencen til et middel for opnåelse af partimæssig politisk magt? Og hvis det viste sig, at Regeringen holdt stand, kunde det så blive uden følger, at slige midler var blevet forsøgt? Det kunde synes, at netop Retsreformens store lovværk har givet inspirationen til denne både ødelæggende og selvruinerende taktik. Hverken Berg, Hørup, Bojsen, Høgsbro eller Holstein havde ønsket at ytre sig ved førstebehandlingen, hvilket tyder på indre kulde overfor dem, der bar arbejdet frem, men ikke stemmede med, at just retsbevidsthedens fremme i folket skulde være det første og sidste for disse fem Venstreførere. Den personlig bestemte afstandtagen udtalte iøvrigt Berg uden forbehold, da lovkomplekset næste år igen blev indbragt og uden nogen saglig 1. behandling henvist til et udvalg på 15.

Samlingen 1881—82 fremviste ikke lovresultater af større betyd-

ning, men finansloven for 1882—83 lykkedes det med møje at få bragt tilveje omend først 12. maj efter midlertidige love på 1 og 1/2 måned. I tillæg til A. D. Jørgensens breve (ved Harald Jørgensen 1939) findes detaillere om forligsforhandlinger, hvori Krieger spillede en hovedrolle men dog ikke kom til at spille den rolle, nogle havde tiltænkt ham, at stifte nyt ministerium. Det udenom Estrup sluttede forlig »majforliget«, ansås som et nederlag for ham, men påvirkede ikke hans holdning. Her kan anføres et brev af 1. marts 1882 fra Nellemann til Krieger (Rigsarkivet): »Det er min Mening, at Landstinget maa give meget betydeligt efter naar Folkethinget blot vil vise nogen Eftergivenhed, saaledes at en Overenskomst kan blive afsluttet, der ikke er en blot og bar Underkastelse for Landstinget. Herom er Uenigheden vist heller ikke stor. Selv Matzen mener vel i Grunden det samme, men Meningsforskellen dreier sig vel kun om, hvorvidt man allerede nu skal sige, hvor langt man vil gaae ned. I dette Punct indseer jeg meget godt, at der kan anføres Grunde for ligesaa vel som Grunde *imod*.

Ogsaa mig er det i høieste Grad magtpaaliggende og beroligende at være i Overensstemmelse med Dem og jeg haaber sikkert, at det vil blive Tilfældet. Derfor vil det være mig kjært at samtale jevnlig med Dem om Situationen efterhaanden som Sagen skrider frem.« Det fortjener opmærksomhed, at ingen af de tre stridspunkter (dyrtidstillæg til embedsmænd, dækning af Universitetets underskud, et panserskib) hørte til Nellemanns ressort, samt at der antydes en nuance i Matzens holdning i retning af større støjhed.

Ligesom det af Berg ved enestebehandlingen af finansloven 2. maj 1873 stillede (men af Folketinget forkastede) forslag om at sige nej til finanslovens vedtagelse havde fremkaldt fremsættelsen af Matzens betydningsfulde teoretiske lære om den grundlovsmæssige ret til at bruge foreløbige finanslove, således fremkaldte den med majforliget 1882 endende finansdebat teoretiske udviklinger om Tingenes indbyrdes retsforhold, når de var uenige om bevillinger. Den udenfor aktiv politik stående tidligere novemberminister og mangeårige parlamentariker fhv. professor I. N. Madvig udsendte i sommeren 1882 Bemærkninger om Landstingets og Folkethingets indbyrdes Stilling ved Behandlingen af Finansloven med særligt Hensyn til den sidst sluttede Rigsdagssamling og efterat en anonym forfatter i Berlingske Tidende for 5. og 6. september, der formentlig med rette antages at have været Nellemann, var gået stærkt imod ham, skrev han omgående Endnu et Par Ord om Landstingets og Folkethingets forenede Bevillingsret eller om den saakaldte *Nei-Theori*. Biskop D. G. Monrad, der i sommeren 1882

påny indvalgte i Folketinget, skrev på denne tid i sit politiske brev nr. 19 om Den stille Magt, som han satte i relation til nejretten, opfattet ganske formelt, og dyrkede senere med forkærlighed denne tanke. Det almindelige forhold efter Grundloven af 1866, at tre faktorer skulde samstemme til et positivt lovgivningsresultat, fik ved finansloven sin særlige karakter derved, at finanslovens bundne og frie del er en enhed. Nødvendigheden af samstemmen om den bundne del fremtvinger, at uoverensstemmelser om den frie del ikke— som ved et almindeligt lovforslag — må blive stående med sin negative følge for vedtagelsen, at denne udebliver, da dette vilde sprænge også den bundne del, der *ikke må* sprænges. Altså er under den sluttelige afstemning om indstillinger fra fællesudvalget eftergivenhed (tilbagekaldelse) hos talsmanden for en positiv fri bevilling en nødvendighed ifølge statsretlig pligt. Madvig bifalder derfor Højres eftergivenhed i 1882, men han er ikke blind for, at nejretten kan udøves hensynsløst, og beklager Grundlovens indretning i så henseende. Med henblik på anvendelse af foreløbig lov udtaler han s. 17: »Jeg kan, for at tale reent ud, tænke mig Tilfælde, hvor Nægtelsen eller en urimelig Nedsættelse af en efter Formen, i det Ringeste med Hensyn til Beløbet, fri Bevilling i Virkeligheden vilde indeholde en saadan Forfalskning og Misbrug af Forfatningen, at man maatte sætte Statens Vel over den formelle Ret. Men foruden, at kun den dybeste Erkjendelse af Nødvendigheden kunde bringe samvittighedsfulde Mænd til med Bevidsthed at gjøre et saadant Skridt, vilde det endda blive at overveie, om der virkelig fandtes Kræfter og Midler til at gennemføre hvad der derefter blev nødvendigt; uden saadan Sikkerhed blev Ansvarsbyrden endnu tungere.« Hans formål er at fremføre en række formaninger, idet artikler i Dagbladet må antages særlig at have irriteret ham. Han henviser med visse forbehold parterne til at handle sig frem gennem compensationer. Hans svarbemærkninger til artiklerne i Berlingske Tidende savner ikke berettigelse. Disse artikler bæres af en harmfuld stemning og stempler pjecen som »urigtig fra det juridiske Synspunkt og ikke blot unyttig men skadelig og forkastelig fra det politiske og hvad enten man seer Sagen fra Høires eller fra Venstres Side.« Nellesmann vil have fat i baggrunden for de nægtelser fra Venstres side, som så ofte havde tvunget Højre ned. Derfor udvikler han, at der ikke er tale om en akademisk diskussion med saglige begrundelser. Lidenskaberne, bagtankerne og de personlige animositeter spiller en sådan rolle, »at Resultatet sandelig ikke ærligt og redeligt bestemmes af Argumenterne men omvendt Argumenterne laves efter de Resultater man vil opnaa.« Både i 1877, da det blev optaget i fællesudvalgets

protokol, og i 1882, hvor man lod det forstå, var der ikke noget ivejen for at blive enige, hvis ministeriet kunde væltes. Hans udvikling løber ud på, at redningen måtte søges i at skabe en ny afgørelsesmåde, så at partimagten ikke blev det afgørende. Dette falder ganske sammen med, hvad Goos skrev til Krieger, se næste side. Noget stort politisk opgør kunde ikke tages op på dette sted, men Nellemann havde sikkert ret i, at Madvigs (og endnu mere Monrads) doceren af nejretten virkede demoraliserende på oppositionens holdning, idet den opfattedes som godkendelse af den ansvarsløse brug af en formel ret. Hertil kommer jeg tilbage. Man var klar over, at Berg havde forløbet sig i 1873, men i nejretten mente man at have fundet en uindtagelig skanse og den lærdom uddrog man af de to gamle politikeres tale.

Goos havde i forbindelse med sin indtræden i Folketinget foretaget det videre skridt at gå ind i dagbladsjournalistikken. Det drejede sig om det af C. St. A. Bille i 1851 stiftede og af ham selv redigerede Dagbladet, hvis indflydelse som nationalliberalt organ havde været overordentlig. Efter i 1872 at være købt af et konsortium var det blevet talentfuldt redigeret af V. Topsøe i Højre-retning til hans død i 1881 og overgik derefter til et nyt konsortium fra 1. april 1882. Der syntes da at tegne sig et ret stort perspektiv i retning af politisk indflydelse ved at gå ind vel ikke som redaktør men som udgiver af Dagbladet. Men man forstår godt, at Krieger, som det fremgår af Goos' brev til ham af 22. september 1881, hvori han giver ham meddelelsen, havde rådet fra (Nellemann havde dog udtalt sig tilrådende). Den tone af skarphed, sarkasme og partipræget bornerthed, som der var tradition for ved bladet, var slet ikke Goos' fra Universitetet kendte og heller ikke den, han anslog som Folketingsmand, men i påkommende tilfælde vilde det være vanskeligt at holde afstand fra den måde, bladet blev skrevet på. Redaktør blev den tidligere redaktionssekretær P. V. Grove, krigskorrespondent 1864, og cand. jur. M. P. Friis, senere justitsministeriel embedsmand, blev redaktionssekretær. Virksomheden kunde let blive meget tidslugende overfor vigtigere opgaver. Naturligvis havde den velhavende pebersvend Krieger ret, men Goos måtte også regne med den økonomiske faktor, da han som far til en børneflokk, der voksede til 10, hvoraf 8 døtre, — alle indtrådte senere i ægtstanden — havde store forsørgerpligter (Goos mange døtre var et moment der i sin tid blev slået på, når der taltes om den erhvervsmæssige side af de arbejder og stillinger, han påtog sig). Et antal af 50 andelshavere overtog bladet og Goos stod som formand for kontrolkomiteen, der iøvrigt udgjordes af højesteretsadvokat Klubien og journalist Godske Nielsen. For

medvirken ved bladets redaktionelle eller politiske ledelse kunde der tillægges Goos honorar. Papirerne i privatarkivet oplyser intet om dets størrelse udover, at han i 1885 for at lette foretagendet gav afkald på 1000 kr. deraf.

Efter et par års forløb gav bladet nemlig underskud og der udfoldedes bestræbelser for at afstive det ved udfærdigelse af nye andelsbeviser eller tilvejebringelse af tilskud. Gælden var i 1890 c. 13000 kr. og abonnementet kun 3000 eksemplarer. Forhandlinger førtes med overretsassessor T. Hindenburg om overtagelse af et nyt konsortium og gennem Nellesmann søgtes det at interessere godsejere herfor særlig indenrigsminister Ingerslev. Sine relationer gennem Goos til Universitetet røber generalforsamlingerne ved regelmæssig at være afholdt i auditorium nr. 3. Der mødte iøvrigt ikke mange og under kritiske forhold var Klubien udstyret med mange fuldmagter. Med amtmand Bille havde man en kontrovers, da han 18. september 1889 påtalte, at den ekstraordinære generalforsamling trods hans forud givne meddelelse faldt på dagen for hans amtsrådsmøde og hans »Stilling til Dagbladet var dog ikke en almindelig Parthavers«. Klubien skriver til Goos, at Bille jo hverken vilde eller kunde skaffe de fornødne kontanter, han havde i sin tid taget sin rigelige del i den overvættets vurdering af Dagbladet den gang og kun beholdt minimum for en interessent. Hans interesse for bladet havde nok nærmest bestået i at omtale det ilde og bag dets ryg søge at få det gjort »liberalt«. Enden på de besværlige forhandlinger blev i 1891, at Nationaltidendes ejer, etatsråd Ferslev, erhvervede bladet ligesom han erhvervede Dagens Nyheder. Af Groves afskedsbreve fremgår det, at Goos i stort omfang har taget del i redaktionen; kun efter valgene i 1884 havde der været en dissens mellem dem, hvis art han ikke oplyser, men han anerkender Goos' ret dengang som overhovedet hans velvilje og liberalitet. Derimod havde der været gnidninger mellem Grove og Godske Nielsen. Matzen, der iøvrigt står som halv parthaver i Goos' andelsbevis, ses ikke at være medinddraget i Dagbladets forhold. Goos' navn havde hele tiden været anført på bladet »på udgivernes vegne«.

Han var gennem denne Dagbladsvirksomhed Højremand med hud og hår. Som han tidligere havde indtaget en mæglende holdning, gik hans interesse dog vedblivende i retning af at udligne modsætninger snarere end at øge Regeringens modstandskraft. Et eksempel herpå er hans henvendelse 5. april 1882 til Krieger for at høre hans mening om et forslag fra en »meget anset mand«, der for tiden overvejedes af nogle få. Til endelig afgørelse af tvist om finansloven mellem de to Ting skulde af hvert af dem uden anven-

delse af forholdstal vælges tre voldgiftsmænd samt tre mænd til eventuel benyttelse som opmand. Nåede voldgiftsmændene ikke til enighed, skulde afgørelse træffes af en opmand, udtaget blandt de seks ved lodtrækning under medvirken af Tingenes formænd. Øverste afgørelse kunde også tænkes truffen af voldgiftens formand, der kunde være udtaget ved lodtrækning, eller formændene for Tingene kunde være medlemmer af voldgiften og lodtrækning straks bestemme en af dem til formand. Dette forslag mentes at anbefale sig ved ikke at opfordre til parlamentarismens ministerstormeri. Men fordi Venstre efter forslaget ikke vilde være sikker på at få sin »barberede puddel« godkendt, ses det ikke, hvorfor det skulde opgives at gøre forsøget og omvendt skulde Regeringen give afkald på andre midler til at få en forsvarlig finanslov gennemført.

Da jeg foran s. 76 har meddelt træk af den nationaløkonomiske stilling op i 1870-erne, skal her kun lige mindes om den ændring, den efterhånden undergik og som havde sin betydning for den rådende politiske stemning i landet. Efter kornprisernes fald fra 1880 regnes i landbruget de følgende 20 år for dårlige tider. De nødvendiggjorde overgangen til animalsk produktion, der fremkaldte andelsbevægelsen, hvormed brugsforeningerne fulgte. Socialt betød det en stærk demokratisk sammenslutning. I håndværk og industri gik det efter et tilbageslag 1876—79 atter frem og i de følgende 20 år vekslede gode og dårlige tider i perioder på 3—4 år.

Denne landbrugsmæssige nedgangstid er måske lidt af forklaringen på det politiske foran s. 137 berørte fænomen, som hører til disse år, nemlig Visnepolitikken, for hvilken der her må gøres nærmere rede. Som nævnt havde Chr. Berg 6. december 1881 i sin finanslovtale givet anvisning på, at ministeriet, der ikke tog hensyn til sine valgnederlag, skulde se alt visne i sine hænder. Herved indvarsledes eller måske snarere forstærkedes den systematiske brug af »nejretten« med det formål at fordrive ministeriet. I 1885 har M. P. Friis, daværende redaktionssekretær ved Dagbladet og på sin videre løbebane departementschef, statsminister og overformynder taget sig for i bogen Visnepolitikken og Provisoriet at levere en oversigt over de pågældende lovforslag. I sin stilling kunde han følge dette mylr af kendsgerninger og spare eftertiden for en sammenstilling, som i hvert fald de venstresindede historikere ikke vilde føle stærk tilskyndelse til. For at vise mangesidigheden henfører han emnerne under følgende rubrikker: borgernes liv og sundhed, arbejderbefolkningens kår, enkelte hovednæringsveje, kongehusets rettigheder, borgernes politiske rettigheder, samfærdselsvæsenet, videnskab og kunst, undervisningsvæsenet, rets-

plejen, embedsmænds kår, forskellige anliggender og landets forsvar.

Som et stort eksempel er allerede nævnt Retsreformens standsning ved dens anden forelæggelse og Nellesmann måtte i det hele på flere måder skatte til »begravelsesvæsenet«. Som mindre eksempler indenfor retsvæsenet anføres passiv holdning overfor stærkt påkrævede forslag om jurisdiktionsændringer i Københavns amt og Horsens, om nye regler for henrettelses udførelse og forøgelse af assessorernes antal; jævnsides hermed gik gennemgående ligestyldighed overfor embedsstandens økonomiske kår. Under den første af ovennævnte grupper kan anføres forslag om tilsyn med salg af levnedsmidler, tilsyn med danske handelsskibes sødygtighed og udrustning, om undersøgelse af ulykkestilfælde på søen, kontrol med gift, bygningsvæsen og epidemier. En frugt af Arbejderkommissionen af 1875 var et forslag om alderdomsforsørgelse; dette omdannedes to gange efter de rejste indvendinger men undroges derefter vilkårligt videre fremme. Om forslag til tyendelovens udvikling og om lærlingeforholdet gælder det samme. Et forslag om pligtkørsel på landet i sygdomstilfælde blev uden kommentar henlagt. Friis påviser, hvorledes et stort forslag om fiskeriets ordening søgtes bragt i acceptabel stand gennem flere omdannelser men derpå mødte gentagen fuldkommen afvisning. En stor af Landstinget tiltrådt forbrugsbeskatningsreform og en spansk handels- og skibsfartstraktat, forslag om frilager i København, et handelskammer og tilslutning til en skandinavisk revision af varemærkeordningen gik det på samme måde. Genopførelsen af Christiansborg slot standsedes og til murværkets beskyttelse mod forfald vilde man ikke bidrage. Et forslag til forandret inddeling af Folketingsvalgkredsene afvistes. På jernbanevæsenets område kommer samme træk igen. Lovforslaget om at tilvejebringe lighed mellem Universitetets indtægter og udgifter er tidligere nævnt; det mødte stadig passiv modstand skønt kun udtryk for et anerkendt princip og det begravedes i 1883—84. På undervisningsområdet gentog det samme sig. Sidst men ikke mindst i denne række eksempler må omtales udgifter til forsvaret dels til forskellige militærforanstaltninger dels til de faste værn. I samlingerne fra 1882 var fremlagt en plan til befæstning omkring hovedstaden til lands og tilvands, et forsvar for de vigtigste havne på Sjælland og af snævringen ved Lillebælt, et befæstningsanlæg på Helgenæs, en udvidelse af flådens materiel og et støttepunkt ved Agersø Sund for en samlet bekostning af 72 millioner på 10 år. Det i 1884—85 fremlagte forslag havde reduceret befæstningsanlægene til en bekost-

ning af af c. 40¹/₂ million og et forslag om bevilling til flåden til henvend 9 millioner alt på 7 år. Landstinget havde gjort forskellige ændringer heri. Folketinget, der i tidligere år havde modtaget sagen med velvilje, fremmede den overhovedet ikke. Se herved også Thaulow: Estrup s. 174 ff.

I oktober 1883 var der gjort den forandring i den tekniske fremgangsmåde ved sabotagen, at der ikke længere nedsattes særlige udvalg for de pågældende forslag, hvori behandlingen så standsede, men oprettedes et fælles udvalg på 9 medlemmer, der straks ved 1. behandlingen kunde modtage forslaget til henlægning, hvilket brugtes ved 30 forslag. 19. november 1884 gjorde man det fremskridt, der fandt anvendelse i 13 tilfælde, at man straks ved en dagsorden annullerede forslaget henvisende til, at det efter valget af 25. juni med forøget styrke måtte fastholdes, at forhandling med dette ministerium om reformer var ørkesløs. I et brev til den yngre Schweigaard af 7. juni 1882 (Universitetsbiblioteket i Oslo) havde Nellesmann skrevet: »Strikepolitikken kan ikke opretholdes ret længe og efter al Rimelighed vil den ikke blive fortsat i næste Samling, men deraf følger ikke at jo Chikanepolitikken kan florere. Skulde man indbilde sig, at man kunde drive mig bort ved at spænde Ben for sager, gjør Venstre det naturligtvis.«

Det følger af den ved visnepolitikken skabte situation, at der ikke er meget Rigsdagsarbejde at berette om i de to samlinger 1882—83 og 1883—84. I Folketinget fremsatte Goos i den første sp. 314 under finanslovsbehandlingen nogle forsigtigt-famlende udtalelser om Holsteins erklæring om, at der indtil »anerkendelsen af Folketingets fulde ret« ikke vilde blive arbejdet på nogen lov. Mere energisk virkede Matzen i Landstinget. 15. marts fik han ved en dagsorden, der motiveredes med mangelfuld forberedelse, standset fortsat behandling af D. G. Monrads fra Folketinget overgåede forslag om personlig kommuneskat. Andre Monradske lovforslag forlod ikke Folketinget, og der var derfor ikke tale om visnepolitik fra Landstingets side. Efter forslag af vedkommende udvalg, hvis formand var Matzen, udsattes et forslag om told- og skibsafgifter, indtil det andet Ting havde færdiggjort det dermed sammenhængende forslag om brændevinsafgift og ølskat. Sp. 1132 afviste han i debatten om en modadresse mod Folketingets mistillidsadresse, at man havde drevet visnepolitik og påkaldte fordrageligheden. I den følgende samling tog Goos sp. 908 ordet under den af Høgsbro og N. I. Larsen stillede forespørgsel, hvorvidt Kultusministeren havde kunnet forlige oprettelsen af det kirkelige råd af 8. oktober 1883 med Grundloven. Tingets svar var nej, Goos hævdede berettigelsen, da emnet efter sin natur er administrativt, i virkelig-

heden kun nedsættelse af en kommission og Grundlovsbudet om ordningen af Kirkens forfatning ved lov ikke betyder fordring om anvendelse af lov ved alle kirkelige anliggender men løfte om en samlet ordning. Matzen var ophavsmand til et interessant forslag om at forkaste Regeringens forslag om en midlertidig finanslov, hvilket vedtoges 29. marts, hvorpå finansloven rettidigt udstedtes. Grunden var ikke, at den midlertidige lov således var overflødig, men den principielle, at man ikke længere vilde anvende den hidtil brugte formular »nødvendige løbende udgifter efter de hidtil gældende regler«. Da man nemlig i 1881—82 hele året havde levet på midlertidige love, uden at en ordinær finanslov kom til og dækkede den midlertidiges periode, havde der ved statsrevisorernes behandling, der nu var kommen til påkendelse, vist sig en gennemgribende meningsforskel, naturligvis politisk påvirket idet Folketinget var knebent Landstinget rummeligt. Hertil kom det forkastelige i, når der ikke var særlige grunde, at behøve forlænget arbejdstid.

Matzen havde utvivlsomt erhvervet sig en indflydelsesrig stilling i Landstinget og til belysning deraf tjente allerede hans sammenstød med Krieger 22. marts 1882, hvortil jeg derfor med et par ord må vende tilbage. Under den finanslovsbehandling, der endte med Folketingets sejr i majforliget, foran s. 138 kritiserede Krieger sp. 733 med spydigheder om Prangerpolitik, Bussemandspolitik og Prokuratorpolitik, at Regeringen ikke ved at stille ændringsforslag selv udfoldede bestræbelser for forlig men lod Tingene derom ud fra den af Matzen hævdede opfattelse, at det var deres pligt at komme overens, idet Regeringen ellers måtte udfylde det tomme rum mellem deres standpunkter. Han advarede mod afvisningspolitik og gav anvisning på en defensiv holdning, idet han mindede om det nylig af Monrad i en politisk pjece brugte udtryk om »den stille magt«. Matzen replicerede næste dag tildels undskyldende, at han talte tungt og bredt og uden Kriegers herredømme over sproget. Han vilde betone pligten for Tingene til at skaffe finansloven og udtrykket prokuratorpolitik vilde skade ham. Med agitatorens behændighed fik han så pludselig en sammenstilling gjort mellem Krieger og Monrad som to mænd, der nu igen samtidig søgte at gribe ind i en politisk betydningsfuld situation, men hvor dybt han end bøjede sig for Krieger osv., havde »han ikke en ubetinget Fidus til hans Evne til som politisk Leder at magte en politisk Situation i et betydningsfuldt Øjeblik« og denne udtalelse tog bifald i salen. Krieger svarede roligt, at han ikke var ømskindet, og at han, selv om det var ilde hørt, vilde advare de to partier, der som lokomotiver på samme spor var ved at fare mod

hinanden. Da han gik ud fra, at Matzen havde sigtet til hans optræden i London i 1864 — (og kun på den måde blev der mening i sammenstillingen med Monrad) — sagde Matzen, at han sigtede til hans ordførerskab for Novemberforfatningen i 1863. Der er måske større grund, end jeg i min Kriegerbiografi s. 233 har antaget til at gå ud fra rigtigheden af dette svar på Kriegers spørgsmål. Som gammelt medlem af Augustforeningen var Matzen kritisk overfor de nationalliberale med hensyn til krigen 1864, men bifaldets undergrund var nok de verserende rygter om, at Krieger i forbindelse med forliget kunde komme til at danne ny Regering, og her var Matzen Estrups mand, der også nok kunde have grund til at komme med en tilkendegivelse. Når det i nogle ved trykningen s. 146 af A. D. Jørgensens En redegørelse tilbageholdte manuskriptlinier er bemærket, at Matzen ved denne lejlighed viste en påfaldende utaknemmelighed, da Krieger ikke blot havde været ham en god støtte i mange andre forhold men også særlig havde fået ham ind i Landstinget, synes hans optræden mig mere saglig end personlig betonet. Men ganske vist ophørte han at komme til Krieger. Han var ikke bidragyder til festskriftet til ham i 1887, ved hans jordefærd i 1893 mødte han som rector magnificus med alle dekaner.

Hvad Goos angår, kan på dette sted for samtidighedens skyld omtales hans forhold til Højres Arbejder- og Vælgerforening og dens stifter og første formand, manufakturhandler Emil Ryssel, der af al magt støttede hans kandidatur til Folketinget i 1880. Herom skriver Jul. Schovelin i Blade af Højres Historie (1931), og han fremsætter s. 100 f ud fra sit kendskab nogle karakteriserende udtalelser om Goos, der læses med interesse: »En mærkelig Mand, denne Goos, paa een Gang saa aaben overfor sine Medmennesker og dog med et helt tillukket Indre. Ind til dette gik der ovenikøbet kun Løndøre, om overhovedet nogen har haft Nøglen hertil, skal jeg ikke kunne sige — men de, der uden at staa ham allernærmest kendte ham godt og maaske endog af og til kunde tro et enkelt Øjeblik, at nu kendte de ham da ud og ind, opdagede tidligere eller senere, at der i hans Sjæl var et inderst højtliggende Rum, som var ganske stængt for Yderverdenen. Det hang vel sammen med, at han i sin videnskabelige Forskning tidt og mangen Gang bevægede sig i Højder, hvor Luften var saa tynd, at der kun kunde aandes i Abstraktioner — han kunde stundom aandeligt talt have Hovedet oppe i Skyerne, og naar det saa med et toges i Hverdagslivets Tjeneste, kunde der et Par Minutter være noget drømmende og distræt over ham, saa han først maatte besinde sig paa, at nu

maatte han indstille sig til det dagligdags Samvær med Dagens almindelige Mennesker.

Men sammen med denne storstilede Evne til at hæve sin Aand op i den rene Tankes Sfære laa helt uformidlet i hans Hjerne en Trang til at tage en Haand i med, hvor det kun gjaldt om Døgnets praktiske Gøremaal — som nu f. Eks. det politiske Hverdagsarbejde. Og her aabenbarede han da en vis Sans for det nyttige, snusfornuftige, fordelagtige, en vis naiv Hang til at tage for sig af Livets Retter — men vel at mærke stadig saaledes, at alt sligt vedblev at være det dybt underordnede, det i sig selv ligegyldige, som han i Grunden ikke skænkede nogen Tanke. Thi *Tanker* skulde man ikke spille, dertil havde han altfor rigelig Brug for hver eneste en histoppe, hvor han egentlig færdedes.

Han boede paa »Tankens Slot« men derfor kunde Slotsherren godt af og til stige ned i det jordiske (i »Tiefland«) og viste sig da som en jævn og godmodig Mand, hvis store Hjælpsomhed vandt ham megen Taknemmelighed (selv glemte han aldrig en Velgerning eller en Vennetjeneste). Han var da om man vil, en svag Mand, som den er svag, i hvem Hjærtet, det gode Hjærte idelig taler med, kunde derfor endog, naar det gjaldt hans kære, vise sig ret nærsom — som en bekymret Fader for en talrig Børneflokk.«

Ryssel fandt særlig social forståelse hos Goos, s. 109, og den af ham startede forening kaldet Fremad, der skulde være arbejder- og vælgerforening for 5. kreds, var ikke egentlig tænkt partimæssig afgrænset men på det stiftende møde 6. oktober 1881 på Lille Ravnsborg i Nørrebrogade, der efter Schovelins dramatiske beskrivelse foregik under et frygteligt uvejr og derfor kun besøgte af få, fik Goos gennemført betegnelsen Høires Arbejder- og Vælgerforening, hvilket nok var udslag af hans praktiske sans. Men det var kun rimeligt, at han fik denne indflydelse, da det faktisk var hans energiske valgkamp, der havde inspireret Ryssel. Han havde storpolitisk stillet sig paa et rent Højrestandpunkt, taget afstand fra Brandes' irreligiøsitet og var gået ind for reformer til det sociale spørgsmåls løsning. Foreningens område var København og Frederiksberg. Matzen var kredsformand i 3. kreds 1883—91, Goos det samme samt i forretningsudvalget 1895—96.

I denne egenskab fik Matzen tilknytning til bladet Avisen, der oprettedes sidst i 1883 med Frederik Hansen som redaktør. I subscriptionsindbydelsen nævnes intet om bladets politiske holdning, men den fremgår af, at bestilling modtoges på Arbejder- og Vælgerforeningens kontor, og bladet kunde vel nok betegnes som

Matzens organ (Erik Henrichsen). I hvilket omfang han selv har skrevet i det, kan ikke ses. Ifølge H. Wulff Den danske Rigsdag (1882) havde han i tidligere år været en skattet og ret ivrig medarbejder af pressen. Ved prisbillighed (2 kr. kvartalet), en genre-mæssig illustration på forsiden, en versificeret ugerevy af Sophus Neumann og et olietryk til årsabonnenterne henvendte bladet sig til et bredere publikum.

25. juni 1884 afholdtes ordinært Folketingsvalg, hvis udfald blev skæbnesvangert for Goos, der faldt i 5. kreds overfor socialdemokraten skræder P. Holm, der kom ind i Tinget som en af de to første socialdemokrater. Goos var i agitationen i månedsviis ude for en strid modvind. Socialdemokraten foreholdt ham 27. april, 15. og 16. maj at have været medarbejder ved brødrene Brandes' tidskrift og 1877 at have medunderskrevet en adresse til fordel for G. Brandes. I sin almindelige retslære og sit skrift om universiteter skulde han have hyldet anskuelse, som bladet i alt fald anså for uforenelige med den af ham indtagne lønnede stilling som kirkeværge. Han skulde have foretrukket republik for kongedømme og hyldet frisindede sociale reformer. Endvidere betegnedes han som en i høj grad forsømmelig embedsmand særlig med hensyn til at få sine forelæsninger frem i trykt form. Det er tidligere berørt, hvor mange år der gik hen forinden. Goos hørte vistnok til de forfattere, der tøver med at give arbejder fra sig i fuldt gennemarbejdet stand, og noget lukrativt foretagende har det ikke været for ham. Men at tilstanden har været utilfredsstillende for studenterne, der måtte slås om de få kollegiehæfter, er ikke tvivlsomt. Det påstås, at han af studenterne havde fået forskud på betaling for trykning af Retslæren men været uefterrettelig med leveringen. Ligeledes at han hvert halvår anmeldte forelæsninger, der delvis ikke blev holdt, fordi hans skriftlige grundlag ikke var blevet færdigt.

Endelig var der affæren med understøttelse til Den nye Socialist. I Dansk Socialdemokratis Historie 1871—1921 ved E. Wiinblad og Alsing Andersen (1921) 1. del (Wiinblad) s. 96 læses i forbindelse med valgdagen følgende: »Højremanden Professor Goos var P. Holms Modkandidat; men Professoren var ingen ærlig Modstander. Han søgte at splitte Arbejderne ved at lade lejede Banditter tilføje de socialdemokratiske Kandidaters Privatliv i et Blad, der kaldte sig »Den nye Socialist«. Det udgaves af den fra Pios Tid kendte Baronesse Liljencrantz og foregav at hylde revolutionære Anskuelse. Goos var Medudgiver af »Dagbladet« og Værge ved Frue Kirke, men hemmeligt samlede han Penge ind til »Den nye Socialist«. Komplottet opdagedes derved, at hans Breve ved en

Fejltagelse blev sendt ogsaa til liberale Kapitalister. Goos' Brøde blev en Pind til Højres Ligkiste.« Eftersøgningen af denne begivenhed, der forbigås i Alfred Bindslevs værk Konservatismens Historie i Danmark 1848 til 1936 (1936—37) men ikke — dog mindre nøjagtigt — i Det danske Folks Historie VIII (1929) s. 126 (P. Munch), vanskeliggjordes ved, at Socialdemokraten så lidt som andre blade berørte den i valgreferaterne. Det fornødne findes i Den nye Socialist. Denne lille avis, der udgaves af Vilh. Rasmussen med C. Holst som ansvarshavende redaktør, ophørte 29. juni 1884 og skulde afløses af bladet Stats-Socialisten, rettet mod bevægelsens »falske ledere«. I modsætning til Socialdemokratens »Venstre-Politik« med dens visnepolitik hævder bladet det rene socialistiske program og påstår, at fagforeningernes myndighed tilintetgøres ved det socialdemokratiske forbunds overgreb. Der ønskes reformer gennemført ved statens hjælp. Skræder Holm angribes for at have ruineret arbejderens produktionsforening til fordel for sin egen forretning. I det forestående valg er man ikke imod, at Estrup lider nederlag, men imod, at Københavns arbejdere skal føres af folk som Holm og Hørdum, der betegnes som nulliteter; man vil dog ikke splitte stemmerne ved valget, men nogle vil måske holde sig hjemme. Pianofortearbejder V. T. Holsts valg anbefales (han bekræftede senere sit socialdemokratiske sindelag ved mange straffedomme). Den 21. juni refererer bladet udførligt og sikkert nøjagtigt Goos' redegørelse på et vælgermøde i kredsen: En kreds af arbejdere havde henvendt sig til ham og anmodet ham om at interessere sig for at afskaffe entreprisystemet ved arbejder, der udførtes for statskassen, og i forbindelse dermed havde de anmodet om et bidrag til at klare økonomiske vanskeligheder for bladet, for hvis program de gjorde rede. At de var socialister, kunde Goos ikke betragte som afgørende. Som Folketingsmand for en kreds, hvor en så stor mængde socialistisk sindede arbejdere havde hjemme, kunde han ikke stille sig på det standpunkt at sky socialister som pestbefængte. Dette vilde være opgivelse af et program, hvorpå han havde stillet sig. Hvad kunde han personlig vente af sin optræden? Han fandt, at Socialismen burde bekæmpes på en praktisk måde, det var ikke nok at gøre det teoretisk eller at kue med straffe, hvis lovene blev overtrådt. Målet var at bringe bort fra socialismens drømme. Det havde oprørt ham at følge den nuværende ledelse af den socialdemokratiske bevægelse, der skreg op om den uret, der blev tilføjet, men modvirkede forbedring som ved forslaget om en billig alderdomsunderstøttelse. Derfor havde han skaffet dem et ganske vist ringe bidrag, idet han tilkendegav, at det ikke var nogen alliance, at han ikke vilde blande sig i deres anliggender

og intet forlangte. Den rejste bevægelse tog han derfor med den største ro. Mødet var meget stormende og Goos måtte have politibeskyttelse. Af Morgenbladet (C. Berg og F. Bojsen) ses, at Goos på et vælgermøde i Suhmsgade 17. juni blev spurgt af Herman Bings stiller overretssagfører Cantor, om han havde samlet penge ind til Den nye Socialist. Han svarede afvisende, at han ikke havde noget at gøre med dette blad, han havde støttet nogle arbejdere men han benægtede ikke indsamlingen og fremhævede, at bladet virkede for en billig alderdomsforsørgelse. Cantor udskammede ham for at støtte et »petroleums-blad« (revolutionært blad). På et følgende møde i Nørre Allegade 19. juni leverede Goos en lignende redegørelse som nys omtalt. Morgenbladet behandlede 21. juni forholdet redaktionelt og bemærkede, at frk. Lilienkrantz nu havde navngivet sig som ejer. Goos støttedes bravt af Avisen, der 18. juni udførlig havde refereret Cantors forespørgsel og dagen efter bragte en ledende artikel derom med angreb på Cantor og hans blad Dagens Nyheder; en cand. jur. tog sig af lærebogsklagerne. Den 20. meddeltes det udførlige manuskript til Goos' redegørelse; han havde iøvrigt også udtalt sig i Berlingske Tidende. Efter tumulterne 19. juni aflyste Goos i bladet et møde i Ryesgades skole 21. juni.

Da Den nye Socialist ved at modtage den omtalte understøttelse ikke svigtede forpligtelser overfor sine læsere og ikke forrødte sin egen sag, forekommer det mig ikke, at man kan betegne Goos' handling som ufin. Wiinblads fremstilling af den er fordrejet. Med koldere forsigtighed vilde Goos have holdt fingrene borte fra bladet, da mistænkeliggørelse lå nær. Faktisk har hans rygte lidt derunder, hvorfor det glæder mig nu at kunne stille sagen i et rigtigere lys.

Endnu kan tilføjes, at Holstein Ledreborg i sin finanslovstale i efteråret 1884, hvori han som tema havde udset sig kritik af ministeriets manglende evne til at administrere, også beskæftigede sig med Goos' udnævnelse til overinspektør ved fængselsvæsenet, som han fandt betænkelig, da Goos ved at understøtte et anarkistblad havde røbet anskuelser, der var særlig farlige overfor den klasse mennesker, han derved vilde komme i berøring med, sp. 26 ff.

Goos var altså ude af aktiv politik, men kun en overgang; den 16. december 1885 udnævntes han af Kongen til Landstingsmand og i dette Ting samledes da alle tre professorer. For Goos' vedkommende var den tid forbi, da han søgte politisk vejledning hos Krieger. Ved hans lykønskning til dennes 70-års dag i 1887 havde det været en mislyd, at Dagbladet havde udtalt, at hans eneste stræben var at give Venstre en håndsrekning og dertil hentydede

Krieger i sin tak. Goos fremhævede venligt i sit brev af 8. oktober, at han havde ønsket at holde sin lykønskning uafhængig af politisk divergens, men rent faktisk var det jo hans mening, at Venstre tog Krieger til indtægt.

Den foreløbige finanslov 1. april 1885

I 1884—85 samler interessen sig helt om finanslovens gang. Når Holstein i sin finanslovstale lod det storpolitiske uomtalt, var det ikke, fordi der var oprundet fredelige tilstande, men snarere for efter valgdagens nederlag, der havde nedsat Højre i Tinget til 19 medlemmer, ved at kaste sig over ministeriets påståede manglende evne til at administrere at overhugge også den forløjning til dets faste plads. 9. marts kom finanslovsforslaget over til Landstinget beskåret for c. 9 millioner kr. d. v. s. ringere end før. Ved Landstingets behandling blev forskellen derfra på c. $4\frac{2}{3}$ mill. og derved blev det, hvorpå det 26. marts gik til fællesudvalg. Imidlertid var allerede 20. februar forslag fremsat om en midlertidig til 30. april gældende lov, der bemyndigede til at afholde foruden de løbende tillige de nødvendige udgifter efter forslaget med de af begge Ting vedtagne ændringer altså i en noget anden affattelse end tidligere. Trods den året før indtagne principielle holdning overfor midlertidige love gik man i Landstinget med dertil af hensyn til den ved slotsbranden skete forsinkelse med arbejdet, men det andet Ting krævede den ældre affattelse eller en uegnet modifikation heri, så der kom altså ingen fristforlængelse istand. I fællesudvalget, hvor Højre gik ned til c. 3 mill., opnåedes ikke samstemmen. Til disse tørre kendsgerninger skal som stemningsillustrerende kun føjes, at dagene 23.—25. februar havde bragt udtalelser fra biskoppen og greven (Monrad og Holstein) af en infamerende art, der overbød hvad de »simplere« medlemmer nogensinde havde betjent sig af. 18. marts kunde Folketinget ikke afholde sig fra i en adresse til Kongen at insistere på ministeriets fjernelse og det andet Ting fandt at måtte indgive modadresse. Matzen fremhævede herved sp. 935, at folketingsparlamentarismen ikke var frafaldet men at forholdet i den henseende var som i 1870 og 1873. Den 1. april 1885 forelå da den af alle forudsete, af oppositionen i virkeligheden ønskede, af Regeringen beklagede situation, at Grundlovens § 25 måtte tages i brug. Det skete, men det var ikke den forventede »barberede pudel«, der nu viste sig i det andet provisorium af 1. april 1885 men en hjemmel til foreløbig at afholde de til statsstyrelsens »forsvarlige« førelse nødvendige udgifter, deriblandt de

af begge Rigsdagsafdelinger vedtagne, uden overskridelse af forslagens hovedsummer og særskilte poster. Med andre ord: det forbehold der ved udstedelsen af provisoriet af 12. april 1877 var taget om at gå videre end til nødvendige løbende udgifter, blev nu sat i værk. Nærmere budgetter udarbejdedes i de enkelte ministerier og indholdet af den provisoriske lovhjemmel for bevillinger udover finanslovens bundne del blev herefter et tal på 2.105.474 kr. 50 øre, se M. P. Friis s. 176. Det fordelte sig således: Finansministeriet 8710 kr. 95 ø., Indenrigsministeriet 543.188 kr., Kultusministeriet 53.795 kr. 60 ø., Krigsministeriet 859.000 kr., Marineministeriet 640.780 kr. Eksempelvis kan nævnes udgifter til jernbanestationer, til slotsruinen og til Krigs- og Marineministeriet udover befæstningsanlæg eller artilleri.

Det har som før sagt ikke været opgaven i denne bog at skildre hele det historiske forløb i forfatningsstriden eller de deri optrædende personligheder udover naturligvis de tre professorer, hvorom bogen handler. Ved siden af mere almene faktorer var udviklingen også en følge af visse personlige. Men den uddybende skildring af godsejeren I. B. S. Estrup med den ofte »urolige og heftige optræden« (Krieger), den altid fremstormende Berg, de to veltalere med Søren Kierkegaardsk påvirkning Holstein og Hørup og de to højskolefolk med forankring i grundtvigsk folkelighed Høgsbro og Bojsen falder udenfor min ramme. Tilsammen afgav disse momenter det psykologiske grundlag for parternes optræden i den standende turnering og forklarer denne ikke mindst ved det, de til enhver tid antog og håbede om modpartens reaktion. Jeg går følgelig heller ikke ind i en vurdering af den politiske klogskab eller den moralske berettigelse af det, der foretoges. I forbigående vil jeg kun bemærke, at fænomenerne må bedømmes tidshistorisk og at bebrejdelser for manglende fremsyn til ikke eksisterende tilstande er altfor letkøbt. Derimod er det mig magtpåliggende at samle lyset om den juridiske vurdering og i den henseende er 1. april 1885 et knudepunkt. Først må undersøges Regeringens redegørelse i forestillingen til Kongen, som utvivlsomt er skrevet af Nellesmann.

Indledningsvis bemærkes i denne, at forhandlingen i fællesudvalget, der blev ledet af Bojsen, skred frem med påfaldende langsomhed. Ligesom i 1877 har det utvivlsomt været hensigten at benytte finansloven som et middel til at fremtvinge ministeriets afgang. Der er kun tilbudt en finanslov, som var uantagelig for Landstinget og Regeringen og man har ladet skinne igennem, at overenskomst ikke kunde opnås, så længe ministeriet forblev. Dette fremgår også af Folketingsadressen. Muligvis har der i sidste øje-

blik gjort sig modstående bestræbelser gældende, men de har da været altfor svage. Ved fra Regeringens side at give efter vilde Folketinget blive gjort til eneherker over finansloven og over Kongens ret til at vælge sine ministre, noget hvis indførelse vilde kræve Grundlovsforandring. Ministeriet anser det for sin pligt trods alle personlige hensyn at blive og henviser til landets internationale stilling og opretholdelsen af dets anseelse. Vel kan der ventes uro og gæring men forhåbentlig kun som en overgang. At Rigsretssag ikke blev anlagt for udstedelsen af den foreløbige finanslov af 1877, kan tages som tegn på, at man ikke anser Grundlovens § 25 for uanvendelig. Der gives ingen anden legal begrænsning for, hvilke udgifter der kan afholdes, end hensynet til, hvad statens tarv med nødvendighed fordrer. Herefter er loven formuleret og den vil blive suppleret med administrative budgetter.

Den af den afdøde statsretsprofessor C. G. Holck hævdede lære om uanvendeligheden af Grundlovens § 25 på finansloven, fordi ordene i § 49 skulde læses således, at de som betingelse for lovlig skatteopkrævning forudsætter *Rigsdagsmedvirken*, havde Matzen i 1873 gjort ende på: »finansloven« i § 49 er ikke finanslovsudkastet men den færdige lov hvis rettidige istandbringelse garanteres af dens betydning for skatteopkrævningen se også s. 130. I dens »vedtagelse« indgår alle tre lovgivningsfaktorers medvirken og allerede af den grund var § 25 anvendelig som supplement. Holcks og ikke Matzens fortolkning led af den altid omtalte »spidsfindighed«. Uden protest var man gået med til at vedtage tidsbegrænsede bevillingslove, når den årlige finanslov ikke var blevet færdig 1. april og man lod da indholdet omfatte den bundne del af bevillingerne. Nødvendigheden af at gå den vej var nemlig indlysende. Normalt kom nogen tid efter den regelmæssige finanslov, hvilket også havde den fordel at fjerne fortolkningstvivel om den midlertidiges omfang. Bortset fra 1877—78 var kun i 1881—82 forholdet, at hele finansåret forløb med midlertidige love. Under forudsætning af, at der var en virkelig påtrængende nødvendighed tilstede, vilde vel de fleste have forsonet sig med begrebet foreløbig finanslov med andre ord have opgivet Holcks doktrin. Men medens indholdet af den foreløbige lov af 12. april 1877 havde været skabt i billedet af de midlertidige love, indskrænket til den bundne del plus hvad man var enedes om, havde loven af 1. april 1885 medtaget bevillinger på over to millioner på det frie område og hvorom uenighed vitterlig herskede. Dette lå i ordene om det »forsvarlige« og de tilsluttende administrative budgetter. Regeringen havde da i sandhed overskredet Rubicon, den havde betrådt et helt nyt territorium og måtte påkalde nye hensyn til bedømmelse af sin

adfærd. Provisoriet af 12. april 1877 var barneleg i forhold til dette og således blev det også opfattet. Man kan imidlertid ikke sige, at modsætningen kommer stærkt frem i vedkommende forestillinger. Allerede i 1877 sagdes det, at man vilde have haft ret til at gå videre end foreslået, nu uddybes dette til, at der ikke er anden legal begrænsning for, hvilke udgifter der kan afholdes, end at hensynet til statens tarv med nødvendighed fordrer det. Når der er taget hensyn til, hvad begge Ting er enige om, gøres der opmærksom på, at der heri ikke ligger nogen bindende vedtagelse, eftersom en endelig lov ikke var kommen i stand, men et praktisk holdepunkt. Synspunktet, der opstilles, er altså, at da ingen ordinær lov er blevet til, har Regeringen frie hænder, bundet alene efter hensynet til statens tarv efter dens opfattelse. Jeg har foran s. 118 opstillet det nevtrale eksempel, at sygdomsforfald nødvendigjorde anvendelsen af § 25. Hvis det i dette tilfælde var kendt, at det ene eller begge Ting ikke ønskede en vis udgift afholdt, og kendt på den måde, at der forelå en frisk afstemning derom, vilde så den foreløbige lov med påberåbelse af udgiftens fulde forsvarlighed kunne afholde den? Det ligger for dagen, at der i så fald kun derved, at det indtrådte påtrængende tilfælde lod den årlige finansielle lovgivningskompetence gå over på Kongen alene, var skabt mulighed for denne tilsidesættelse af Tingenes vilje. Noget Grundlovsord til støtte herfor findes ikke, men normalordningen er Tingenes negative selvstyre og der måtte påvises særligt grundlag for, at den enkelte finanslovsfaktors (Kongens) *reelle* kompetence voksede så meget ved overgangen. De påtrængende omstændigheder er grundlag for kompetencens flytning men ikke for dens reelle vækst, medmindre det som i 1877 drejede sig om ulovlige nægtelser på finanslovsforslagets bundne del.

For at finde dette særlige grundlag, som Nellesmann ikke påviser men nøjes med at forudsætte, må opmærksomheden rettes mod almene retshensyn og derfor kan det være hensigtsmæssigt som indledning at påkalde en autoritet som A. S. Ørsted, der stadig bragte i erindring, at lovens ydre rammer ikke er alt, at de ikke giver sikkerhed for, at samfundsforholdene udvikler sig heldbringende. Der behøves noget indre, noget moralsk, der behøves den gode vilje. Mangler denne, nytter lovapparatet ikke. Absolutisme, sagde han, kan ligeså vel trives under en konstitution som under enevælde. Teknisk-juridisk er enevælden højst ufuldkommen, fordi der mangler retsgarantier, medens den konstitutionelle statsform er bygget på magtfordelende garantier. Enevældens historie opviste Struensees uretmæssige optræden som et absolutistisk træk, der krævede reaktion.

De mænd, der i 1870 dannede det forenede Venstre, havde som politikere to væsentlige mangler, som deres førere ikke søgte at afhjælpe men tvertimod kun forøgede, således at en almindelig politisk demoralisation og ophobede frugter deraf var tilstede i 1885 — lad så deltagerne i andre retninger have været brave, dygtige og talentfulde. De nærmere årsager til dette forhold er det ikke min sag at oprede, men jeg tager det som et faktum. Det kan lyde stærkt, men en rolig omfattende betragtning vil vise rigtigheden. Den ene mangel var ideen om en i forfatningen begrundet overmagt for Folketinget, overfor hvilket det andet Ting med den mere begrænsede vælgerbasis kun skulde være regulerende og uden initiativ og fra hvilket Kronen skulde være bundet til at hente sine ministre. Da man netop i Landstinget havde villet skabe en modvægt mod Tinget med den bredere rekruttering og ved uoverensstemmelser mellem de to Ting kun havde givet anvisning på at komme til enighed samt da ministerudnævnelsen var gjort til Kongens anliggende, ligesom han jævnsides med Folketinget kunde rejse sag for Rigsretten (endda i videre omfang), var der til støtte kun Folketingets ret til først at få forelagt bevillingslovene. Denne ret kunde ganske vist ved brugen udnyttes en del særlig ved at afkorte det andet Tings tid til behandlingen, men dette var dog næppe regelens motiv snarere et hensyn til borgerne, idet det »folkevalgte« Ting kunde ventes at være sparsommeligere. Om der efterhånden kunde skabes en tradition for, at ministervalget mere eller mindre faldt på den ønskede måde, var en sag for sig. Opfattet som en forfatningsmæssig ret svævede Folketingsparlamentarismen i luften. Når K. Berlin i Biogr .Leksikon med anerkendelse af dette bebrejder Matzen at have overset, »at hvad der ellers bliver Landets virkelige Forfatning, nok saa meget afhænger af de til enhver Tid herskende Magtforhold som af den skrevne Grundlovs Ord«, så savnede Matzen — retshistorikeren — vist ikke blik herfor, men man var dengang kun fjernet 19 år fra Grundlovsændringen og ved attentatet på en ordinær finanslov i 1873 og 1877 havde Berg og hans venner sat sig udenfor som ministeremner. Den anden mangel var, at Rigsdagsmandens hverv ikke opfattedes sagligt men personligt som en magtpotens, hvilket var på tværs af Grundloven. Når dennes § 56 udtalte: »Rigsdagsmændene ere ene bundne ved deres Overbevisning og ikke ved nogen Forskrift af deres Vælgere« og når § 55 krævede aflagt ed på Grundloven af den tiltrædende Rigsdagsmand, så betød disse to regler, at han edeligt havde forpligtet sig til at følge sin overbevisning der forudsættes at være loyal, altså at lade sine afstemninger være ledet af saglige hensyn. Dette gælder også, når hans afstemninger over

Regeringens lovforslag eller bevillingsforslag var negative, skønt han var sig bevidst, at forslagene var gode, men hans nej skulde hjælpe til at trække parlamentarismen i land. Naturligvis bestrides det ikke, at det parlamentariske liv må afgive en vis tumleplads for opportune hensyn og for udnyttelse af en magtposition. I sin pjece om nejretten anbefalede Madvig også forsigtigt en brug af »kompensationer« som middel til at overvinde modpartens nej. Men det historiske billede af nejrettens udøvelse — også længe inden dette misvisende slagord blev skabt — fører langt, langt ud over de forbehold, der i realismens navn kunde gøres overfor et doktrinært krav om saglighed ved enhver afstemning.

År for år var der sagt nej med den begrundelse, at ministeriet havde pligt til at gå af, og under Frijs, Holstein og Fønnesbech var appetitten blevet skærpet ved at møde en vis eftergivenhed, tilsidst som afslutning af en byttradehandel om finanslov og ministerafgang. Under Estrup havde man næret tilsvarende forventninger, men han havde aldrig ved sine udtalelser givet dem næring. Ligesom han havde tøvet med at træde til som chef, havde han været tilbageholdende i sit udspil og havde taget imod mangan finanslov af et stærkt beskåret indhold. I 1873 forkastedes finansloven for at fordrive ministeriet, i 1877 var der to konstitutionelle d. v. s. til den bundne del af finansloven hørende punkter, som Folketinget vedblev at sige nej til, i 1885 var der en række frie bevillinger, hvortil der sagdes nej i sammenhæng med den navnlig i visnepolitikens periode fra 3. december 1881, altså i over tre år — men også tidligere — vedligeholdte systematiske vægring ved at deltage i det almindelige lovgivningsarbejde, alt som led i ministerstormen, se foran s. 142. Under en meget sigende tavshed blev de i ministeriet udarbejdede lovforslag overgivet til specielle udvalg, senere nimanndsudvalget, eller ved dagsorden henlagt som ørkesløse, hvilket betød det samme som forkastelse, da der så i en senere samling vilde behøves ny forelæggelse. Det var en omfattende, systematiseret og ved egen tilståelse erkendt usaglighed og den 1. april 1885 var i så henseende gryden stadig i fuldt kog.

Jeg vender tilbage til den foran s. 140 antydede kritik af teorien om nejretten, denne teori som Monrad havde samlet i dette: »husk endelig på, at nejret har altid ret«, idet han glemte at tilføje, »hvis det er sagligt« eller — for at lade alle tvivlsomme overgangstilfælde ligge — »hvis det ikke er vitterligt usagligt«. Tænk, om Monrad havde haft ærlighed og mod til at give sin lære denne formulering og derved advaret i stedet for at tilskynde. Hans indsmigrende fantasi om »den stille magt« kunde enhver tage sig til indtægt efter sine ønsker. Set på denne måde rejser læren et krav, der naturligvis

i mange tilfælde må blive, hvad romerne kaldte jus imperfectum, en ret der savner retsmidler, men *her* var den vitterlige usaglighed ikke til at komme udenom.

At ministeriets medlemmer levede under en årvågen ansvarslov, var Rigsdagsmændene meget klare over. Selv anså de sig sikkert for usårlige i egenskab af nejsigere, der synes at befinde sig i defensiven. Imidlertid er den negative afstemning juridisk og politisk en handling såvel som den positive og det Rigsdagsmanden betroede hverv er efter sagens natur og de to nys citerede §§er i lighed med administrationens folks forpligtende på sagligheden. De pågældende love og Grundloven giver kun retskraft til henholdsvis administrationens og Rigsdagens på deres grundlag truffne bestemmelser, når disse ikke vitterlig tilsidesætter kravet om saglighed. Ved Tingenes uoverensstemmende afstemninger stod landet 1. april uden finanslov og der måtte lovgives efter § 25. Det nej, der i årenes løb havde lydt fra Folketinget med hensyn til et antal frie bevillinger, kunde imidlertid ikke herved komme i betragtning på en indskrænkende måde, fordi Kongen efter alt foreliggende måtte stemple det som klart usagligt og derfor manglende normal gyldighed. Kongen, der selv var edelig forpligtet på Grundloven, kunde ikke i sin foreløbige lovgivningsvirksomhed deltage i usagligheden ved at lade sig binde af en Folketingsbeslutning, der ikke havde iagttaget Grundlovskravet om saglighed.

I det anførte ligger også den saglige begrundelse af, at Kongen afviste parlamentarismen. Bemærkelsesværdig er den vægt, forestillingen lægger på hensynet til landets ydre stilling og anseelse.

Gode navne indenfor den datidige juridiske sagkundskab sluttede op i overbevisningen om provisoriets lovmæssighed, men forståelsen må vide at hæve sig over nejteoriens lille tabel og anlægge forvaltningsrettens principper, der f. eks. kommer til anvendelse, når nægtelse af administrative tilladelser eller afslag på ansøgninger motiveres med uvedkommende grunde og derfor ikke kan opretholdes. Når Berlin, anf.st., som repræsentant for almindelige anskuelser siger om Matzen, at han i sit rentud spidsfindige forsvar for provisoriske finansloves Grundlovmæssighed kom lige så langt udenfor Grundlovens forudsætninger som sine politiske modstandere, lyder det salomonisk men Berlin, der føler sig Matzen overlegen som jurist, bidrager ikke dermed til problemets løsning.

Kun med *den* situation beskæftigede Nellemann sig i forestillingen at der manglede samstemmende Rigsdagsvedtagelse og at Kongen skulde sætte den foreløbige lovs indhold. Problemet om virkningen af Folketingets nej vilde melde sig, når loven til efter-

året blev forelagt og måtte ventes forkastet af Tinget. Så vilde først ovenstående begrundelse kunne føre til, at forkastelsen som usaglig var *reelt* betydningsløs, selv om der toges det *formelle* hensyn at forelægge loven. Ved at fastslå den ministerstormende hensigt havde han dog rørt ved den reelle baggrund. De breve fra ham, der på forskellige steder er meddelt og som i uforbeholdne vendinger bryder staven over Venstreførerne, viser, at han i høj grad havde øje for denne side af spørgsmålet og netop opfattede deres adfærd som noget retstridigt, der virkede stærkt på hans irritable sind.

Også om Matzen kan det siges, at han ikke skød den foran udviklede begrundelse i forgrunden, idet han delvis hjalp sig med en særlig rummelig bestemmelse af begrebet om finanslovens bundne del, appellerende til sund fornuft og rimelighed, hvilket falder i tråd med hans jævne og humørfyldte måde at fremstille sagen på. Også til illustration af dette sidste anfører jeg et sted af hans foredrag om den politiske situation på Højres 6. delegeretmøde 29. november 1888 s. 38: Tauber havde på et vælgermøde sagt: »Den Sætning skal gennemføres; den skal være Grundlaget for Forliget, at hvad Folketinget har sagt Nej til, det skeer ikke. Men dog lærte de allerede i 1877, at denne Sætning kunde kun opstilles med en vis Begrænsning; den absolute Nejtheori faldt forsaavidt angik de lovhjemlede Udgifter — det lærte Højre dem; det er mærkværdigt nok Højre, der skal gjøre en Opfindelse for at Venstre skal fatte Noget; selv kan det aldrig finde paa Noget — og saa sagde Venstre: Vel, nu have vi altsaa lært, at de lovhjemlede Udgifter kunne vi ikke nægte, men så kunne vi nægte andre Udgifter; det have vi da Lov til. Men de forstod ikke, at fordi man i 1877 kun havde fremhævet Sætningen i Henseende til de lovhjemlede Udgifter, var den dermed ikke udtømt, og det var en Misforstaaelse af Venstre, at det troede, at de saa frit kunde nægte alle andre Udgifter. Nej, der er store Grupper af Udgifter, som i Virkeligheden falde ind under samme Synspunkt som de lovhjemlede: Alt, hvad der hedder Vedligeholdelsesudgifter, Driftsudgifter, efter Omstændighederne Fortsættelsesudgifter, Udfyldningsudgifter, kort sagt, alle saadanne Udgifter, der høre til, for at bestaaende Anstalter kunne vedligeholdes og udvikles i Overensstemmelse med deres Formaal, saa at de kunne sættes i Stand til at virke saaledes, som det har været Meningen ved deres Tilstedebrelse og Oprettelse. Det forstod Venstre ikke. Det skar i 1884 rask væk paa alle disse Udgifter. Jeg kan aldrig glemme det Fællesudvalg, vi sad i, da de skar væk. Huset er faldefærdigt — Vedligeholdelsesudgifter, nej, det skal ikke vedligeholdes. Et Krigsskib have vi

faaet, men nu mangle vi kun Kanoner og Kugler — nej, de skulle ikke kjøbes. Og saaledes i det Uendelige. Vi havde Jernbaner og trængte til flere Stationer og mere Driftsmateriel — nej, det skulde ikke anskaffes. Saa troede de: Nu ere vi sikkre; thi de Udgifter tør Regeringen ikke tage, og naar den ikke tager dem, kan den ikke regere forsvarlig, og saa bliver Befolkningen misfornøjet, og saa maa Regeringen da gaa bort. Saa maatte Regeringen igjen være Pegepind for Venstre og fortælle det, at de Udgifter havde det ikke Lov at negte, og saa udkom der en foreløbig Finanslov, indeholdende en hel Del af dem, og saa begyndte Venstre igjen at tale om Grundlovsbrud. Ja, sagde de, havde det endda været som i 1877, men nu gaaer det videre, og det kunne vi ikke finde os i.«

Forsvaret for, at disse udgifter ikke som frie er hjemfaldne til nejretsbehandling, er altså for ham, at Regeringen vilde gøre sig skyldig i tabforvoldende adfærd ved ikke at afholde dem, men samtidig har han berørt den bagved liggende hensigt, der forudsættes at være retstridig. Efterat have omtalt, at Venstre ikke er gået til domstolene, og at der har været forligsbestræbelser navnlig i forrige samling, som han ikke var med ved, fastslår han, at det stadig er parlamentarismen det gælder. »Den grundlovstridige og fordærvelige Politik, som alene har fremkaldt de nuværende uregelmæssige Tilstande«, har man nylig vedkendt sig ved henvisningen til adressen af 18. marts 1885. Men, som han siger, »Skulle vi have Kamp, er der egentlig intet Fornøjeligere end at føre Kampen med den gamle, kjære, prøvede Modstander Hr. Berg (stærkt Bifald). Jeg siger det ligefrem, jeg kan ikke lade være at more mig ved Tanken om, at han igjen bestiger Stridshesten og saa drager rundt og raaber med den gamle Visne-Parlamentarisme, som jeg ikke troer, at der er nogen Mand i Landet, der længere bryder sig om.« Berg forbandt jo en stærk retsfølelse med den ulyksalige ide at kunne vinde frem ikke ved positivt organisatorisk arbejde, hvortil han var dygtig, men ved at slå spillet overende for de andre, som han dermed mente på boksermaner at kunne slå i gulvet, og herunder måtte landet lide, fordi de mange uselvstændige partifæller gav ham førerstillingen. Matzen, der også var kampglad, havde valgt den bedre del at kæmpe for hele landets tarv.

Jeg er tidsmæssig gået lidt frem foran en udtalelse fra Nellemann til Aubert af 5. april 1884, der må medtages, ikke som historisk oplysning men som et stemningsudbrud og det et særlig kraftigt, fremkaldt ved betragtningen af norsk politik. Riksretsdøm af 27. februar 1884 havde idømt medlemmerne af ministeriet Selmer strænge straffe for tilråden af sanktionsnægtelse på beslutning om statsråders møde i Stortinget og tilbageholdelse af

meddelelse om dettes beslutning om, at sanktion var uforuden. Denne Sverdrupske aktion betød parlamentarismens sejr. Aubert var for en kort tid blevet statsråd. »For mig personlig har den hele Episode hos Eder været særlig nedslaaende, thi den har paa eengang slaaet til Jorden alle mine tidligere Forventninger og min derpaa byggede Tro paa Muligheden af, at Lægmænd kunde betros til at dømme. Mine tidligere Meninger om Dommeredens Magt og almindelig Retsindigheds Styrke, hvor Partilidenskab er med i Spillet, ere bortveirede. Og hvor er Partispørgsmaal ikke med i vore Dage? Allevegne trænger den Gift jo ind. Thi i hvad der er skeet, seer jeg ikke nogen særlig Perversitet hos Nordmændene, men kun et almindeligt Udslag af den Demoralisation, som det moderne Democrati fører med sig. Enten maa dette have en Ende eller ogsaa bliver det Hele til en Kieltringe-Verden. Det følger af sig selv, at jeg aldrig mere kan fremkomme med Jurylov eller noget af den Art. Herved anseer enhver konservativ Mand, der ikke lider af hospitalslemmeagtig sygelig Begeistring for Liberalismens feile Ideer, som f. Ex. Krieger, det for Vanvid at indrømme de saakaldte folkelige Elementer Indflydelse paa noget-somhelst Forhold, hvor der kan gøres Modstand.« Det havde ligget nok så nær at rette den sidste kraftige pil mod Goos, der til det sidste stod som talsmand for brugen af nævninger, medens Krieger dog allerede i 1868 overfor Dunker ytrede sin skepsis netop med hensyn til brugen i politiske sager. Danske Magazin 7 R VI s. 313. Nellesmanns stilling som fuldblods konservativ overfor den nationalliberale Krieger kommer stærkt frem her.

I en foreløbig lovs liv var der to kriser: udfærdigelsen og den senere forelæggelse for Rigsdagen. Grundlovens § 25 måtte antages som det normale at have regnet med, at det ved udfærdigelsen ikke havde stået klart, at forkastelse vilde ske (af oprindelig tilstedeværende grunde). Derimod kunde det ikke ligge udenfor det normale, at der regnedes med et gunstigt stemningsomslag, når tiden kom til forelæggelsen. Dette havde netop været tilfældet i 1877, omend tilkendegivelsen heraf skete på den haltende façon, at en forkastelse som »grundlovsstridig« ledsagedes af vedtagelse af en ny midlertid og den forløbne tid dækkende finanslov, gældende året ud, som derpå forlængedes til 31. marts. I 1885 kunde der givet ikke regnes med stemningsomslag, selv om muligheden var der, men som allerede foran s. 158 sagt måtte dette være uden reel betydning. Grundlovens objektive rammer blev ikke brudt derved, at der, når forkastelse skete, tilvejebragtes en ny formel hjemmel gældende videre frem i tiden; de blev ikke uanvendelige fordi man var kommen udenfor normaltilfældet derved, at der

ikke kunde tillægges det ene Tings afstemning gyldighed, hvilket efter sagens natur må afstedkomme en vis ændring i de andre statsfaktorers optræden. Ganske på linie med det her anførte er Nellesmanns Grundlovstale i Kongens Have 1888, hvor han iøvrigt formede dette slagord: Rigsdagen skal ikke regere med Kongens samtykke, men Kongen skal regere med Rigsdagens samtykke. Han udtalte her: »Vor Grundlovs Mening har utvivlsomt været den, at den politiske Magt skulde deles mellem Kongemagten, Landstinget og Folkethinget, og det er det vigtigste Princip i Forfatningen, at ingen enkelt af disse Factorer skal være istand til at overvinde og lænkebinde den anden, skal være istand til i Længden og for bestandig at tvinge den til Jorden for selv alene at herske. Naar det Øjeblik kom, at noget Saadant skete, kunde man i Sandhed sige, at Forfatningen var forandret. Derfor er det vor Forfatnings Dyd, at den har haft Elasticitet, har haft Spændkraft nok til ikke at sprænges ved Conflicter mellem Statsmyndighederne. Vor Forfatning har haft den Egenskab, at alle Fjedre deri, selv om de et Øjeblik ere blevne bragte ud af deres rette Stilling, dog af sig selv springe tilbage til den rigtige Plads, naar Hindringen er hævet. Det er Forfatningens Styrke, at den har kunnet taale den stærke Spænding, som politiske Partistridigheder have forvoldt, uden derfor at gaa istykker, at den har gjort det muligt for en forfatningstro Konge og hans Regjering at bevare Grundloven uden at være nødt til at taale, at den blev forvansket eller undergivet en Opfattelse, som ikke er hjemlet.« Midlet var § 25. Iøvrigt viste der sig nu stemning for forlig. At Grundloven selv kan regne med at skulle suppleres i anvendelsen, er der et godt eksempel på i den forsætlige mangel af en regel om domstolenes stilling overfor lovgivningen, hvor en oprindelig påtænkt regel om kompetence hertil udgik, uden at man derved vilde udelukke at gå den vej.

Det andet afsnit i den foreløbige lovs tilværelse forløb da således, at den forelagdes 23. januar 1886 i Folketinget og forkastedes 25. s. m. I forvejen var gået, at den straks i oktober var blevet privat forelagt og forkastet, men denne forelæggelse anså Regeringen som foretaget inkompetent og derfor betydningsløs. Idet man fandt, at Landstinget også skulde have lejlighed til at udtale sig om finanslovgivningen for 1886—87, forelagdes iøvrigt den i Folketinget forkastede finanslov for dette år tillige i Landstinget og toges under behandling trods Kriegers protest, som han støttede på, at Grundloven kun kendte den i Folketinget begyndende behandling, hvortil Matzen svarede, at det jo var muligt, at denne behandling gennemførtes gennem alle led og endte med en lov, men iøvrigt hang det sammen med det andet Tings abnorme adfærd, sp. 372, 402, 404,

418. Den var dog ikke ført gennem Tinget, da det hjemsendtes 8. februar og to dage senere udstedtes en foreløbig finanslov for resten af finansåret. Mellemtiden fra 25. januar til 10. februar dækkedes af Kgl. resolution af 26. januar 1886, der gav hjemmel til foreløbig indtil videre at afholde de løbende statsudgifter. Når denne form brugtes, var det fordi der 25. januar manglede et par dage i de Tingene tilkommende 2 måneders sessionstid, så at der ikke kunde hjemsendes og allerede da udgives en ny foreløbig lov og en ny udsættelse i samme hensigt vilde kræve samtykke af Tinget, medens opløsning nødvendiggjorde nyvalg, der ikke var ønskeligt. Efter attentatet på Estrup 21. oktober var Rigsdagsmøderne blevet udsat fra 23. s. m. til 18. december. Det hele var da et ganske underordnet formelt spørgsmål.

Under forelæggelsen af den foreløbige finanslov af 1. april havde Nellemann sp. 859 og 871 taget ordet mod Monrad, der angreb dens Grundlovmæssighed. Meget skarpt trådte herved den tidligere fremhævede ensidighed frem i hans opfattelse, at han fandt den fulde basis for en foreløbig finanslov med det fyldige indhold som den nu givne deri, at Tingene ikke havde nået enighed, og han vilde iøvrigt heller ikke med Monrad erkende nogen pligt for Regeringen til at søge tilvejebragt enighed mellem Tingene, hvis den vilde anses for at være sin stilling voksen. Men han afviste blankt som uden hjemmel Monrads krav om, at der ikke måtte bevilges poster, som der af Tinget var sagt nej til, idet han kun fandt begrænsningen i saglighedens krav, således som Regeringen opfattede det. Under indtrykket af den faktiske situation overså han, at tilsidesættelsen af Tingets nej krævede en særlig begrundelse. Jeg har foran udviklet, at Tingets retstridige optræden rummede denne store realitet, medens overgangen af kompetencen til den foreløbige lovgivningsmagt var af formel natur. Når Nellemann ikke gik ind derpå, turde det hænge sammen med, at han af princip var tilbageholdende med i Tinget at fremkomme med defensorater. Biskop Monrad som en af den demoraliserende nejteoris fædre var ham sikkert inderlig usympatisk og skulde han gå ind i en påvisning af Tingets årlange kompetencemisbrug, vilde emnet måske tage magten fra ham og fremkalde en ren filippika-tale.

Af andet lovarbejde i Landstinget i 1885—86 kan nævnes justitiarius Schlegels private forslag om godtgørelse til vidner og erstatning for uforskyldt varetægtsfængsel, der modtoges velvilligt men forsigtigt af Nellemann sp. 335, 358 og 365 ligesom af Goos, der blev medlem af udvalget. Matzen var særlig ivrig deltager i debatten om det senere omtalte forslag om arbejdsløsheds afhjælpning.

Som nævnt forkastedes finanslovsforslaget for 1886—87. »Rege-

ringen har umuliggjort Folkethingets Forhandling med dette Ministerium, fordi dets Veto ikke respekteres,« erklærede Holstein sp. 125 og tilføjede sp. 132: »Folkethinget er Eneherre over Grundene til Anvendelse af sit Veto og anvender nu denne Ret.«

Urolovene og militærbevillingerne

I 1885 var der efterhånden indtrådt en del forandringer i ministeriets sammensætning. Som minister for kirke- og undervisningsvæsenet sad nu fra 1880 den særlig for forsvarsvæsenet ivrige godsejer Jacob Scavenius, Estrups fætter, som indenrigsminister godsejer H. P. Ingerslev fra 8. august 1885 og fra 1884 som krigsminister direktør i Krigsministeriet J. J. Bahnson. I dagene efter Ingerslevs udnævnelse er der et brev fra Matzen til hans broder Matz, hvori han erklærer sig lettet over ikke at være opfordret til at indtræde som indenrigsminister. Der er ingen grund til at tvivle om oprigheden heraf. Skønt ung var han allerede en forgrundsfigur i den parlamentariske brydning med Venstre. Supplerende kan her nævnes, at han var førende overfor Krieger — hvem han i det hele havde distanceret — i at forkaste det i sidste moment i Folketinget vedtagne forslag af Juel om en midlertidig finanslov lydende på »de uomgængelig fornødne udgifter«. En henvendelse til ham fra Estrup vilde ikke have været urimelig. På den anden side måtte han så forlade Universitetet, partiarbejdet og alsidigheden i Landstingsarbejdet og for Estrup kunde vel en professor ikke opveje en godsejer, når begge var egnede.

Den foreløbige finanslov kunde ikke begrænses til at være en begivenhed for det enkelte år 1885—86. Ligesom der i mange år var sparet sammen til, at den så dagens lys, afsatte den årelange virkninger fremefter og den retlige bedømmelse må i begge henseender have helheden for øje. Da det imod alle forventninger viste sig, at ministeriet ikke blot blev siddende men også tiltog sig ret til at afholde frie bevillinger uden samstemmen med bevillingsmyndighedens »egentlige« indehaver Folketinget, var det for mange i landet et voldsomt chok i retsbevidstheden. Mindre tænkes der herved på Tingets medlemmer, der havde drevet det kyniske spil med visnepolitik, som havde hidset stemningen op til anløb mod ministeriet og som nu, da det slog fejl, skulde undgå at kastes tilside af vælgerne som dårlige repræsentanter og derfor måtte råbe særlig højt op. Men den menige vælger, der manglede forudsætningerne for at kunne bedømme retsspørgsmålet, følte sig dybt rystet i sin sjæl over, at sligt kunde foregå i Grundtvigs

fødeland. Bortset derfra var det — neutralt set — et meget beklageligt forhold, at der åbnede sig denne mentale spaltning indenfor befolkningen, der varede mange decennier. At komme til en rationel og sober bedømmelse af den juridiske side af forfatningskonflikten har da sin store interesse. Den må efter min opfattelse føre til, at anklagerne for Grundlovsbrud må forstumme.

Der opstod et folkeligt røre, en »modstandsbevægelse« mod de styrende, dog ingenlunde støttet af Tingets medlemmer se foran s. 127, men på eget ansvar og på egen strafferetlige risiko. Og nu var det navnlig justitsminister Nellemann, der fik den opgave at tilvejebringe de på imødegåelse af denne uro sigtende love, der alle udstedtes som foreløbige. 5. maj 1885 kom loven om forholdsregler mod misbrug af våben, 27. oktober s. å. om et gendarmerikorps, s. d. om overordentlige politiudgifter, 2. november s. å. om et straffelovstillæg, 20. maj 1886 om udvidelser i Kriminal- og Politiretten og 13. august s. å. om ansvaret for dag- og ugeblade.

Om brugen af § 25 på disse love kan der allerede her gøres en almindelig bemærkning. Ved dem alle turde det være klart, at de ved forelæggelse i Rigsdagen ikke vilde komme helskindet gennem Folketinget. Kunde det da være grundlovmæssigt at skabe legale ordninger ved hjælp af § 25, som måtte påregnes hverken i øjeblikket eller senere at ville finde tilslutning hos den ene af lovgivningsfaktorerne? Set i sin isolation måtte spørgsmålet besvares med nej og det, at formålet var et udvidet nødværge, vilde heller ikke i og for sig legalisere den kongelige udøvelse af lovgivningsmagten. Men den isolerede bedømmelse vilde være ganske ufyldstgørende, idet disse love måtte ses på linie med den lov af 1. april, der havde foranlediget dem. Hver for sig var lovene hensigtsmæssige foranstaltninger til at holde uroen borte, der kunde ikke rejses saglige indvendinger imod dem. Oppositionen, der måtte forudses, vilde være dikteret af samme uberettigede motiver, mod hvilke den foreløbige finanslov havde gjort front, og den måtte derfor møde samme skæbne.

Den første foranstaltning var altså »riffelloven« af 5. maj. Efter norsk forbillede var anskaffelse af skydevåben begyndt at komme i brug og formålet angaves mere og mere utilsløret at være at sikre et værn mod »indre fjender«, det hele var organiseret i private foreninger. Loven indfører politimæssig kontrol med indførsel og anskaffelse af våben og brug af dem under ansvar af straf og konfiskation. J. H. s. 145 finder det ejendommeligt, at Nellemann ikke gik den vej at forbyde foreningerne efter at have erhvervet dem om deres ulovlige formål, men grunden behøver ikke at have været tvivl om domsresultatet kun visheden om, at det vilde lade vente

på sig, og sagen hastede. I Landstinget sp. 71 bebrejdede han sig ved den efterfølgende forelæggelse måske at have ventet for længe. Karakteristisk er hans tale om de »aldeles inkompetente personer«, der mener, at der fra Regeringen foreligger ulovligheder, og denne ytring: »Jeg tror ikke, at jeg behøver at sige, at det ikke egentlig — i det Mindste saaledes som jeg hidtil har været — ligger i min Natur at være tilbøjelig til voldsomme Foranstaltninger.« Han ender derfor med håbet om, at man ikke behøver at gå videre. Om privat forelæggelse af foreløbige love erklærede han sp. 70, at den kun havde betydning, hvis den udviklede sig til en normal lov. Matzen, der tidligere teoretisk havde holdt på den private forelæggelse og iøvrigt sad i udvalget, bemærkede sp. 67, at den med forelæggelsen i Landstinget samtidige private forelæggelse i Folketinget i hvert fald ikke kunde hindre denne. To dage efter, 8. februar, sluttede samlingen. Ny forelæggelse ligeledes i Landstinget skete næste år, hvor den gik i udvalg, der ved samlingens slutning 1. april 1887 ikke havde afgivet betænkning men 15. s. m. ophævedes den ved en ny foreløbig lov, da den ikke længere behøvedes.

27. oktober 1885 skønnedes det imidlertid nødvendigt at tage kraftigere fat nemlig foruden ved foreløbig lov om afholdelse af overordentlige politiudgifter af statskassen uden nærmere specifikation ved den krigsministerielt udfærdigede foreløbige lov om et gendarmerikorps, praktisk talt et væbnet statspoliti. Attentatet på Estrup 21. oktober, der udløste stærkt røre, havde været en særlig impuls. Forelæggelsen senere på samlingen af disse love var ganske analog med riffellovens men gendarmene holdt ud til forliget i 1894 og dertil vendes tilbage.

2. november 1885 kom altså straffelovstillæget, hvis levetid blev lidt længere end riffellovens nemlig 2½ år til 19. juni 1888, da det ophævedes ved en foreløbig lov. Forelæggelse af den til stadfæstelse kunde allerede finde sted 19. december i Landstinget og samtidig ved privat foranstaltning til forkastelse i Folketinget, der gennemførtes. Præmisserne henviser til, at der i andre landes straffelove findes slige bestemmelser til værn for offentlig ro og orden. Anstiftelsesreglen gøres anvendelig på i tale eller skrift at råde eller opfordre til strafbare handlinger overfor publikum eller forsamlinger; der straffes for på samme måde at fremstille forbrydelser som noget fortjenstligt eller bifaldsværdigt. Der straffes for at ophidse klasser eller dele af befolkningen imod andre sådanne og for at fremsætte eller udbrede opdigtede eller forvanskede kendsgerninger og for at gøre statens indretninger eller Regeringens foranstaltninger forhadte eller foragtelige. Endelig straffes påvirkning af hærens eller flådens mandskab til ulydighed. Goos

var ordfører i det nedsatte udvalg, der ikke afgav betænkning, og han fremhævede, at loven ikke kunde betegnes som en politisk undtagelseslov og tildels kun præciserede gældende ret, sp. 203—08. Nellemann afviste anke over, at bestemmelsernes område var ubestemt angivet sp. 215. Længere nåede behandlingen ikke.

Når forelæggelse skete i Landstinget, kunde det være for ad denne vej at få en positiv begrundelse frem af foranstaltningerne men også for at undgå at sættes i den nødvendighed umiddelbart efter forkastelsen at forny udsendelsen af den foreløbige lov. Bortset fra besværet hermed vilde det føles unødigt udæskende. Men sin materielle berettigelse til på tværs af det opponerende Folketing at holde love i live kunde Regeringen som anført støtte på, at Tingets negative holdning overfor urolovene kun var en udløber af dets hele retstridige holdning som lovgivningsorgan, som der ikke kunde tillægges gyldighed.

Da Tinget mødte efter udsættelsen 18. december 1885, forelagde Estrup to forslag, der viste et sagligt initiativ. Først et forslag om afhjælpning af den herskende arbejdsløshed ved nødhjælpsarbejder dels gennem udlån til kommunerne dels ved udførelse af visse statsarbejder, men det kunde af storpolitiske årsager ikke trænge igennem. Statens interesse i at få disse arbejder udført var altfor fremtrædende. Og det gavestandpunkt, der i fællesudvalget indtoges af Venstre, vilde udvalgets Højremedlemmer, blandt hvilke Goos og Matzen fandtes, ikke gå med til. »Vi kunne ikke bevilge dette Ministerium en Stump Finanslov«, hed det fra Venstres Side, se M. P. Friis Revolutionære Tilløb (1886) s. 97. Det andet forslag, hvortil akter ikke findes, gik ud på et tillæg til Grundloven (der dog skulde kunne ændres ved simpel lov) og som skulde supplere fællesudvalgsbehandlingen af finanslovsforslaget. Ved manglende enighed mellem de to Ting ved afstemningen over fællesudvalgets indstillinger skulde et »afgørelsesudvalg« på 10 medlemmer fra hvert Ting (med 3 suppleanter) træde sammen for at drøfte og skriftlig afstemme om tvistepunkterne, således at, hvis »absolut stemmeflerhed« ikke opnåedes, afgørelsen skulde ligge i en i forvejen udtrukket lukket stemmeseddel. Regeringen kan forlange tilføjninger til finansloven, bevillinger eller nægtelser gående ud på at ophæve eller forandre bestående love eller statsindretninger undtagne fra afstemningen og i så fald betragtes sidste finanslovs bevilling som gentaget. Det samme gælder nye bevillinger, der da anses bortfaldne. Bevillinger til nye foretagender, der ifølge forslaget strækker sig ud over mere end to finansår, kan af flertallet indenfor hver af udvalgets grupper udelukkes og vil dermed bortfalde. Tidligere s. 140 og 141 er nævnt, at både Goos og Nelle-

mann havde været inde på finanskonflikters afgørelse ad mekanisk vej. Dette forsøg slog ikke an. Holstein mente sp. 519, at det blev gjort, fordi Regeringen følte sig trykket (det var den evige kraftprøve-indstilling man levede på!) og foreslog forkastelse, særlig »fordi Tinget ikke kunde forhandle Grundlov med den Regering, der havde brudt Grundloven«, og det skete uden udvalg. I et brev til redaktør Hiort-Lorenzen af 18. december 1885 (kgl. bibl.) skriver Nellesmann: »Forslaget om Grundlovsforandringen er naturligvis et Forsøg paa at give Folkethinget en Leilighed til at bøje af og atter indtage den normale politiske Stilling og tillige en Retfærdiggjørelse for Regieringen, fordi man, naar Conflicten vedvarer, naturligvis mere og mere maa regiere uden Folkethinget. Men vil Folkethinget hverken arbeide med den gieldende Forfatning eller forhandle om Forandringer i den, hvorved det bliver muligt at komme fremad paa Forfatningens Grund, saa maa det tage Skade for Hiemgield.«

26. marts 1886 hjemsendtes Rigsdagen og samme dag udstedtes den foreløbige finanslov for 1886—87 eller som den officielle titel lød foreløbig lov om indtægts- og udgiftsbevilling, indtil finansloven for finansåret fra 1. april 1886 til 31. marts 1887 er given. At denne begivenhed ikke vilde indtræde, efterat forslaget herom blankt var forkastet, var vistnok så sikkert som noget, men man bevarede formerne. Indholdet var som sidst de til statsstyrelsens forsvarlige førelse nødvendige udgifter indenfor Regeringsforslagets ramme. Der var ikke som i efteråret 1873 forsøgt nogen opløsning ovenpå Tingets vægring; den havde faktisk været ensbetydende med en anmodning om provisoriet, når ministeriet ikke trak sig tilbage. At vægringen måtte komme, var givet ved det militære bevillingsislæt: til Charlottenlund og Kastrup forterne og overrisling ved Lyngby 3,3 millioner kr., til flåden 3 mill., ekstraordinært 800.000 kr. ialt 7,1 mill. Samtidig begyndte anlæget af Garderhøjfortet for privat indsamlede midler, der ialt androg 1,4 mill. kr.

Om den fortsatte Landstingsbehandling af det foreløbige straffelovstillæg i 1887—88 skal blot bemærkes, at Goos, der var formand og ordfører for det nedsatte udvalg, ofrede den et ret stort arbejde og gjorde sig til talsmand for forskellige udvidelser, der bl. a. vilde ramme agitation for skattenægtelse, økonomisk boykot med politisk formål og nedbrydning af tilliden til domstolene. Den sidste af urolovene, den af 13. august om ansvaret for dag- og ugeblade havde til hovedformål at gøre redaktøransvaret effektivt ved at forbyde anvendelse af stråmænd, desuden at gøre bladets indtægter til eksekutionsobjekt for omkostninger og bøder. Den

oplevede gentagne forelæggelser altid af justitsministeren i Lands­tinget, hvor Goos på samme måde som ved straffelovstillægget med fuld tilslutning fordybede sig i emnet. Dens varighed var som gendarmerilovens. Naturligvis var den som de andre blevet for­kastet i Folketinget efter privat forelæggelse.

Urolovene og militærbevillingerne forblev indtil 1894 de emner, hvorom der stod forfatningsmæssig strid med beskyldninger om Grundlovsbrud fra den ene side, jævnsides hermed dog ledsaget af forsøg på at komme til et forlig, der kunde gøre ende på de abnorme tilstande, hvorunder alle led. I Th. Thaulows bog om Estrup gøres der rede for 5 sådanne forsøg. År for år var det situa­tionen, når man nåede 1. april, at Tingene var uenige om finans­loven for det kommende år, og ældre tiders midlertidige love, der forlængede tiden til forhandling, brugtes ikke mere. Altså måtte en foreløbig lov udstedes, efterat Rigsdagen havde fået afsked og når den atter samledes, måtte den foreløbige lov forelægges af finans­ministeren. Skulde det ske, at den da blev forkastet, vilde man udstede en ny, vel vidende at man var udenfor § 25s normaltil­fælde men støttende sig til, at man ikke herved overtrådte nogen udtalt regel. Man nåede imidlertid til en ejendommelig simplifice­ret fremgangsmåde, der ligesom bar over de formelle besværlig­heder. Den under 20. oktober 1887 udstedte foreløbige finanslov, der var fremkaldt ved Folketingets gyldige forkastelse som en forlæn­gelse af den forrige fra april var den sidste i sin slags. Fremtidig blev fremgangsmåden denne: Når Folketinget straks efter samlingens begyndelse ved privat initiativ har forkastet finansloven, er den efter Tingets opfattelse ude af verden, og når finansministeren så noget senere kommer med sin forelæggelse, kan Tinget ikke påny tage spørgsmålet om forkastelse op. Derimod kan det tage fore­læggelsen som indledning til et forsøg på at gennemføre ved nor­mal tresidet vedtagelse en finanslov for den tilbagestående del af finansperioden og altså begynde en behandling, som det dog sørger for ikke er gennemført ved samlingens slutning og som naturligvis ikke har realitet, da finansministeren ikke spiller med i denne uskyldige leg, der imidlertid gør, at hans foreløbige lov bevarer livet uden nye »operationer«. Folketinget er tilfreds med sin private forkastelse, som Regeringen på sin side med tilslutning af højste­retsdommen af 15. oktober 1886 regner for betydningsløs. Dialek­tikeren og taktikeren Holstein Ledreborg var opfinderen af denne fremgangsmåde, der mod Bergs protest slog an hos Venstre for­modentlig som værn mod at underkastes opløsning. Den ansete højesteretsjustitarius P. C. N. Buch har i sine utrykte erindringer udtalt sig således om den: »Dette som skete hvert Aar, var et

rent Komediespil og det behandlede af Folketinget selv som rent Spilfægteri, thi naar derpaa den af Regeringen fremlagte samme provisoriske Finanslov kom for, behandlede den ikke som allerede ihjelslået, men sendtes i Udvalg og forblev rolig der indtil Sessionens Slutning, hvorved den holdtes i Kraft og Rigsdagen kunde forblive samlet omend i flere Aar til liden Nytte for Landet, medens Rigsdagen, hvis den provisoriske Lov virkelig var blevet forkastet ved dens Forelæggelse, straks maatte være hjemsendt og en ny provisorisk udstedt.« Buch påpeger altså det selvmodsigende: loven anses for bortfaldet, alligevel tager man imod den efter Tingets opfattelse afdøde lov. Ganske vilkårlig og i strid med forelæggelsens hensigt fingerer man nu at have den til behandling som forslag til en for en del af året gældende finanslov. Men denne behandling saboterer man, så at resultatet bliver nul. Yderligere kommentarer er overflødige.

Militærbevillingerne toges ikke altid på finanslovene men undertiden på efterbevilling, der ikke bifaldtes. Landbefæstningen, der hovedsageligt var fuldført 1893, havde da kostet c. 19½ mill. kr., hvoraf som nævnt en del var indsamlet privat, Middelgrundsførtet opførtes 1890—95 for 9 mill. kr. Set med nutidsøjne er beløbene ikke overvældende og nationaløkonomisk kunde det have betydning, at det var en indenlandsk præstation med et stort jord- og betonarbejde til afværgelse af arbejdsløshed.

Jeg har ved den juridiske vurdering af den foreløbige lovs anvendelse rettet søgelyset mod de efterhånden opstående faser i udviklingen, først s. 93 Matzens lære om brugen af § 25, dernæst s. 125 loven af 1877, endelig s. 153—59 i større udførlighed finanslovsprovisoriet af 1. april 1885, kort gentaget s. 164 med hensyn til urolovene. Ved nu at stå overfor militærbevillingerne, de særlig store og dem der trak tiden så længe ud, er der grund til at genoptage disse betragtninger, der måske skal suppleres og tillige fortjener en afsluttende bemærkning. I bogen Forfatningskampe, politiske Kritiker I (1890) fortsat i Folkelig Politik II (1891) har Aage Duus analyseret »den folkelige Anskuelse«, der er baggrunden for det, han kalder »den Bergske Legende«, og han udtrykker den s. 89 således: »Samme Magtfuldkommenhed, som udmærker Folket, er ogsaa Folkethinget i Besiddelse af. Folkethinget har ikke blot ingen anden Magt over sig, det har ikke engang Grundloven over sig. Naar det er kjed af den, staaer det Thinget frit at bryde den.« Det kan anbefales at gøre sig denne mentalitet klar, som den fremgår af samtidige udtalelser, i korthed således, at man i Grundloven kun har øje for magtbeføjelserne ikke for pligterne. Man møder som Rigsdagsmand og aflægger ed på altid at ville afgive stemme

efter overbevisning om det forsvarlige og benytter derpå uden skrupler sin lovgiverkompetence til systematisk at bekæmpe den siddende Regering, der ikke er taget af partiet, ved at sabotere alle dens forberedte og forelagte forslag og beskære bevillingerne under rimelighedens grænse. Man opfyldes af festlig jubel ved at betragte folkets Grundlov, den frie forfatning, idet man ved frihed kun forstår magtfylde og opfatter det parlamentariske liv væsentlig som en klassekamp i stedet for som et samarbejde. Jeg kan ikke undlade at citere en træffende brevudtalelse fra sønderjyden generaløjtnant dr. phil. August Tuxen, afgivet med den forestående genforening for øje, der vilde bringe adskillige tysksindede hertil, der altså skulde administreres: »Vi egner os hverken til at regere eller til at regeres. Vi er i det hele taget et af de løjerligste Folkefærd, jeg har truffet paa, vel begavet i organisatorisk Henseende, men med ringe administrative Anlæg og Evner« (Sønderjyske årbøger 1957 s. 132). Det han som militær har savnet hos sine landsmænd, har nok især været disciplin, evnen til underordnelse og resignation. Folkets kårne mænd havde efter den folkelige anskuelse ved alle midler at bringe folkets vilje til udtryk først og fremmest ved at sikre overmagten, og så får vi da hele den såkaldte storpolitiske — i virkeligheden højst personlige — kamppolitik, hvis største udfoldelse men ingenlunde eneste udslag var visnepolitikken fra begyndelsen af 1880-erne. Forklaringen på, at denne kunde komme istand og vedligeholde sig, kan kun søges i, at man i tillid til fortilfældene fra de foregående ministerier stadig troede, at nu, nu skulde kamphandlingen »give bonus« og Estrup falde. Men det Janushoved af Estrup og Nellemann, der var kampsignal og skydeskive, viste sig hver gang igen, når det storpolitiske lotteri var blevet trukket og tilsidst havde spilleren udgivet alle sine penge. Når Jens Himmelstrup, idet han går over til en juridisk vurdering af den foreløbige finanslovs berettigelse, s. 250 udtaler tvivl om muligheden af »at finde egentlig nye Argumenter frem i et Emne, der er kulegravet som dette i Konflikttiden«, har jeg i forhold til den af ham anvendte argumentation fundet et nyt synspunkt i den slutning, jeg drager fra erkendelsen af det dadelværdige i hele denne afsporede udførelse af gerningen som folkets kårne mænd. Han omtaler visnepolitikken som en af provisoriets forudsætninger og siger derom s. 104 med understregning af ordet politisk »Visnepolitikken var kun et politisk Kampmiddel. Og det var et Middel, der maa karakteriseres som hørende til de farlige«. S. 265 hedder det nærmere, at af den ret, folkerepræsentationen måtte have i bevillingsmæssig henseende, kunde ingen del forspildes hverken gennem budgetnægtelse eller gennem anden ikke-

istandbringelse af budgetloven. »Her gælder det gamle Ord: *Abusus non tollit usum*« (en tings misbrug ophæver ikke dens rette brug). Jeg er enig i, at visnepolitikens helte ikke kunde sætte deres politiske liv til, men at deres politik var ansvarsfri kan jeg ikke anerkende. Rigsretten kunde ikke sættes i bevægelse overfor dem, men der kunde ikke tillægges deres retstridige afstemninger normal gyldighed. Det modsatte: at respektere afstemningerne, trods deres erkendte og vitterlige fornægtelse af pligt og opgave, vilde være i strid med de grundsætninger, der i nutiden behersker ikke blot borgernes forretningsmæssige mellemværender men som i forvaltningsretten hævdes med tjenlige retsmidler overfor enhver tjenstemmand, der er udrustet med en kompetence. Det vilde stille dem friere end den ansvarsfrie Konge, der er bunden til ministrene. Grundlovsbruddet var derfor hos visnepolitikens folk, ikke hos dem der drog den for samfundets velfærd nødvendige slutning derfra.

Som udtryk for, hvorledes Matzen så på forholdet, meddeler jeg efter beretningen om Højres 8. Delegeretmøde i december 1890 (1891) s. 53 hans udtalelser om den politiske situation, der netop angår de provisoriske militærudgifter: »Og hvis Nogen skulde mene, at Sagen i og for sig vel kan være god, men har Tvivl hos sig selv, om Maaden, hvorpaa den er fremmet, er forsvarlig, vil jeg sige: Der er mellem os Mænd, som har aflagt Ed paa Grundloven baade som Rigsdagsmænd og som Embedsmænd og den Ed ville vi efter vor bedste Overbevisning holde, og spørger man, hvorledes jeg mener, det kan forsvares overfor denne Ed, vil jeg sige, at det under de givne Forhold er i Strid med Grundloven og i Strid med dens Forudsætninger, at vi Aar for Aar have haft en Opposition, som har tilsidesat Fædrelandets hellige Interesser, tilsidesat at fremme betydningsfulde Foranstaltninger blot for at hævde sine egne Partiformaal (Hør!), som har ført Visnepolitik ved end ikke at ville behandle de Sager, som enhver Mand dog maatte sige, at det var nødvendigt at behandle og fremme. Da det skete Aar efter Aar, Samling efter Samling, da Sagerne laa hen uden at blive rørte, har — det hævder jeg — den Opposition handet i den allerbestemteste og allerskadeligste Strid med Alt, hvad Grundloven har forudsat med Hensyn til Rigsdagen, og naar Regeringen har sagt: Overfor en saadan i Strid med hele Grundlovens Tanke og Aand staaende Optræden fra Oppositionen, fra Folketingets Side, anse vi det for vor Pligt at gjøre, hvad Landets Vel kræver, siger jeg, at denne Regering under disse Omstændigheder har handlet fuldstændig i Grundlovens Aand; thi vist er det, at med Lov skal Land bygges, men med Lov skal Land ikke ødelægges. Landets

Vel er det højeste Formaal, det ville vi gennemføre og saa faaer den, der gransker Hjerter og Nyrrer, være os en naadig Dommer, hvis vi har fejlet (stærkt Bifald). Derfor maa denne Sag nu fremmes, naar vi se Foranstaltningerne gennemførte, saaledes som Regeringen har gjort det og fremdeles vil gjøre det, siger jeg, at heller ikke paa det Omraade forsømmes der noget af det, vi maa erkjende for Landets Vel, og jo mere Forsvarsforanstaltningerne gennemføres, for hver Fod, der rejses af Befæstningen, ville jo forsaavidt Stridsemnerne formindskes; thi saa bliver det jo fuldbyrdede Kjendsgerninger, og om dem kan der ikke mere strides.«

Det er ikke et stykke Hørupsk lyrik og sprogkunst men en oprigtig og varmfølt samfundsprotest mod de nedbrydende kræfter og tendenser. Der er ingen tvivl om, at Matzen ser den førte politik som en retstridighed, der begrunder modværn fra den anden side, hvori ligger, at gyldigheden af det besluttede underkendes. Han kunde forsaavidt have anvendt Bergs slagord: gå aldrig på akkord med uretten! Karakteristisk er hans påberåbelse af eden som forpligtende til handling. Her endnu et par ord om hans juridiske opfattelse. Når J. H. et sted betegner hans betoning af budgettets lovkarakter efter dansk ret som »massiv«, vilde jeg snarere kalde den solid, da jeg som han heller ikke kan finde noget belgisk holdepunkt for, at Folketinget fremfor de andre lovgivningsfaktorer havde fået brev på »skattebevillingsretten«. Historisk kan det kun beklages, at Holcks vildledende betragtning fik et forspring for Matzens. J. H. vil s. 291, at en af budgetmangel foranlediget nødretlig budgetnorm ikke måtte bruge foreløbig lovs form og at den skulde holde sig til samfundets eksistensminimum. Når den foreløbige lov kun udstedes i Rigsdagens fraværelse, er dens særlige karakter fremhævet og den anden fordring synes at være i parlamentarismens interesse. At man ved provisorierne kom udenfor normal anvendelse af § 25, lagdes der ikke skjul på. Urolovenes gentagne forelæggelse i Landstinget (hvor de blev liggende), som voldte Krieger bekymring, se min biografi af ham (1956) s. 258 er der ikke grund til at gøre ophævelser over. Den har sit realitetsforsvar i ugyldigheden af den usaglige opposition mod disse love og det vilde sætte dem ud over eventuel forkastelse af dem. Det er et sidestykke til Kriegers protest mod at begynde behandling af finansloven i Landstinget i 1886, foran s. 161 efterat Folketinget blankt havde afvist at behandle den. Netop fordi dette var gået i forvejen, kunde det — hvad også Tingets formand Liebe havde skønnet — forsvares at lade Landstinget arbejde med den jfr. Matzen. Skulde det lykkes at føre den igennem over Folketinget,

kunde der dog ikke være betænkelighed ved at udfærdige den som lov.

Som allerede bemærket måtte hele uroen om provisoriet af 1. april 1885 og de deraf nødvendiggjorte urolove falde Folketinget til last, der havde foranlediget provisoriet. Selve urolovene gik ikke videre og opretholdtes ikke længere end nødvendigt. Det var Folketinget, der havde manet de højst uhyggelige tilstande frem, der måtte behøves år til at mane dem bort igen. Holstein var fremforalt taktikkens mester, som hans sofistiske tilrettelæggelse af finanslovens forelæggelse viste, men at han kort efter 1885 erklærede, at det nu var tid at føre forhandlingspolitik, gav ingen tro til, at han og de andre førere, der blev i deres mandater og redaktørstillinger, havde givet afkald på livsmålet for partiet »at komme til magten«. Ved at proklamere denne eftergivenhed kunde en slappelse bevirkes i Højrefronten.

Hvad nu særlig befæstningen af hovedstaden angår, må sagen ses ud fra datidens synspunkter. Først dette, at den militære sagskundskab — ikke blot krigsminister J. J. Bahnsons men under ham ialtfald det aldeles overvejende antal af dens repræsentanter — anså befæstningen som det rationelle og påkrævede hovedled i organisationen af landets forsvar. En Regering, der anså løsningen af forsvarssagen som sin vigtige opgave, måtte følge denne linie, når den ikke kunde skønne, at den klart afkræftedes af kritikken. Vel kunde der være en del mennesker i landet, som ikke tillagde befæstninger samme betydning og der kunde være dem, der anså den for uheldig og skadelig. Men de udgjorde et mindretal. Efter et blik ud i befolkningen, hvor så mange nærrede særdeles varme følelser for forsvarets ordening ved befæstningen og viste aktiv interesse for den, var der ikke grund til at tvivle på, at flertallet ønskede positiv handling i denne sag. Hvorledes — måtte de kyn-dige råde for. Om tilsyneladende kølighed var mere end en maske, som de storpolitiske omsvøb havde vænnet til at anlægge, kunde der desuden være grund til at tvivle om. Regeringen så således på det, at når den, følgende Kongens ønske, blev siddende for i det hele at løse tidens opgaver, måtte forsvarets ordening fremstille sig som den største af de til vedligeholdelsen sigtende opgaver. Udførelsen havde under den principielle vedkendelse i mange år været skudt tilside, den udenrigske situation var usikker (general Boulanger, kejser Wilhelm) og tillod ikke opsættelse. Matzen berørte sidst i sin tale, at efterhånden som værket skred frem, blev der mindre at strides om. Også pengeinteressen, der iøvrigt efter statskassens oprindelig gode tilstand ikke havde været overvæl-

dende, var aftagende. På den anden side blev der tiltagende grunde til at gøre værket færdigt, fordi det først derved fik sin værdi. Der må regnes med, at sagkundskaben vedligeholdte sin bedømmelse af værkets tjenlighed. Den år for år gentagne protest giver efter alt indtryk af en blot storpolitisk parade drevet frem af et sagligt mindretal, som Regeringen ikke følte sig tilskyndet til at tage hensyn til. Det for Venstrepartiet — og videre set for alle danske — bitre forhold var, at partiet ved sin egenrådige adfærd havde forspildt sin andel i selvstyre og selvbestemmelse og var blevet sat under Regeringens administration. Året 1885 havde i så henseende været skelsættende, men ophøret dermed kom til at kræve år.

At tre så anselige retskyndige som Nellemann, Goos og Matzen helt og fuldt gik ind for berettigelsen til en ekstraordinær — men ikke grundlovsforbudt, thi Holeks fortolkning er klart forfejlet — fremgangsmåde overfor den fuldkomne abnorme opposition, der kulminerede i 1881—85, er et stærkt »menneskeligt dokument« for standpunktet. Men Venstre blev det afløsende parti og de førende historikere blev venstresindede. En for Estrup uheldig sammenstilling frembød sig med Bismarck, hvis situation dog på det springende punkt mangler al lighed. En anden var Kriegers betænkeligheder ved den stærke optræden, herom har jeg udtalt mig. Hans dagbog går dog kun til 1880. Problemets løsning kan kun findes ved en alsidig sammenstilling principalt med offentlig rets regler om betingelserne for gyldig kompetenceudøvelse og videre til kontraktsrettens regler om retstab ved misligholdelse og chikanös retsudøvelse. Den latinske frase *abusus non tollit usum*, se s. 171 kunde sandelig ikke give frit lejde til hvadsomhelst og Kongen var en selvstændig instans. Matzen, der efter Erik Henrichsens bedømmelse kun var en banal taler uden stil og også af andre er opfattet som en sekundær størrelse, fordi hans professorale hylster var sprængfyldt af folkelig umiddelbarhed, har just som taler med sine tre ord »sagen, ikke personen« angivet den formel, der både pegede på den juridiske kerne og var egnet som politisk slagord.

Politisk arbejde udenfor Tingene

På dette sted skal fremstilles, hvad der har kunnet oplyses om Matzens tildels også om Goos' partimæssige arbejde udenfor Tingene. Kilden er, hvor intet andet siges, L. Dinesens privatarkiv i Rigsarkivet. Højres landsorganisation dannedes 1883 og den havde tilknytning til hovedstadens i 1881 stiftede partiorganisa-

tion derved, at 200 medlemmer af Arbejder- og Vælgerforeningen havde gjort et fremstød for en udvidelse, hvorpå Rigsdagens Højre i december fremkom med en offentlig udtalelse om at skabe en landsorganisation; partiets stilling skønnedes i øjeblikket svag, jfr. Schovelin anf. v.

14. april 1883 konstituerede nogle Folketingsmænd og andre fremtrædende Højremænd ialt 21 sig som en komite til varetagelse af Højres interesser. General Haffner var formand og et forretningsudvalg bestod af Dinesen, Goos, Ingerslev, apoteker Madsen og Matzen med sidstnævnte som formand, Dinesen som sekretær og Madsen som kasserer. Der indsamledes hurtig en fond på c. 24000 kr., rettedes opfordringer til dannelse af vælgerforeninger i alle kredse, hvor de savnedes, udarbejdedes vedtægter for sådanne og for Højres hele samvirken også med Rigsdagen, udgaves et af Carl Ploug redigeret medlemsblad og indrettedes en generalkorrespondance for 38 provinsblade. Der virkedes iøvrigt ved at udsende pjecer og i stort omfang at give støtte til presseorganer, afholdelse af foredrag, dækning af valgudgifter og politisk rådgivning ved opstilling af valgkandidater. Papirerne giver indtryk af en stor aktivitet. Konkrete oplysninger om omfanget af Matzens sagnomspundne foredragsvirksomhed kan desværre ikke fremlægges, men at den har været stærkt efterspurgt, er tydeligt. 10. december 1883 afholdtes det første af Højres delegeretmøder i København og rækken af disse sidst på året afholdte landsmøder af kredsrepræsentanter og andre går uafbrudt til 1901, de tryktes året efter som fortrolige meddelelser. På det første møde ses Matzen s. 57 i en kort udtalelse at have støttet den tesis, at Venstre havde mistydet og misbrugt Grundloven. På en del af møderne, langt fra dem alle, har det været overdraget Matzen at være indleder af et stort emne. På 5. møde 1887 talte han s. 70 om Højres opgaver under den foreliggende politiske situation. Først om det sammenholdende modsat Venstres delthel og om kærlighed til fædrelandet. Statsbaneværkstederne bør ikke være arnesteder for socialisme. Venstres brutale partiregimente har måske af taktiske grunde opgivet visnepolitikken, men den drives stadig tilsløret, deres krav om opgivelse af urolovene og fæstningen kan ikke opfyldes. Estrup har været virksom i den økonomiske politik ved konverteringen. En konklusion i 6 punkter foreslås. Året efter forhandlede Goos om den sociale lovgivning, på et tidligt tidspunkt havde han indenfor forretningsudvalget rejst spørgsmålet om en ordning af husmandssagen. Regeringen, udviklede han, søger denne fremmet; han peger på alderdomsforsørgelse, anerkendelse af sygekasser, arbejdernes ulykkesforsikring lutter konservative anti-

socialistiske forslag. Han anbefaler hjælp til selvhjælp mod arbejdsløshed. Matzen indleder forhandlinger om den politiske situation, se foran s. 158. Samme emne behandlede Matzen på 7. møde 1889. Mere og mere havde man brudt med protestpolitikken og var slået ind på forhandlingspolitikken, så at der kun kunstigt vedligeholdtes en »skarp front mod provisorismen«. Han hævder, at ildebrandskommissionerne gør de provisoriske assessorer nødvendige og gendarmerne vil man heller ikke af med. Der er intet kommet ud af oppositionens løfter om økonomiske reformer. Han roser Regeringen for dens altid upåvirkede form og Estrups evne til at gennemføre bonuslov, lov om kreditoplag, om øl- og brændevinsbeskatning. Lov om told og skibsafgifter foreslås. Regeringen har lovinitiativ og Højre vil fremme enhver god sag, hvilken samfundsklasse den end kommer til gode. Det 8. møde, hvor han behandlede samme emne, er omtalt foran s. 171. Til det der citerede kan føjes hans anke over den for København uretfærdige valgkredsordning. S. 58 fremhæver han ligheden mellem det europæiske Venstre og socialismen i den materialistiske livsanskuelse og omtaler socialisternes faglige terror, han vender sig mod den tyranniserende journalistik i bladet Politiken (Brandes) og opfordrer arbejdsgiverne til at kæmpe mod socialismens udbredelse. Fra det 9. møde 1891 er der kun s. 45 en tale ved selskabeligheden og ved 17. møde 1899 s. 88 bringer Matzen en hilsen og maner til enighed. Endvidere har han på 18. møde 1900 en replik om støtte til ministeriet Sehested med afstandtagen fra Scavenius. Han modtoges altid på møderne med stærkt bifald. Efterat han på mødet i 1890 var blevet hyldet sammen med Dinesen i en versificeret tale af husdigteren overlærer Henrik Smith s. 107 kaldte han i sit svar Dinesen for sin læremester i agitationen og et intensivt samarbejde havde de haft i forretningsudvalget, hvorom bl. a. en del breve fra Matzen i årene 1885—92, mest korte billetter vidner. Det var ikke uden gnidninger, et par gange udtrykker Matzen sin store forbavselse over sekretærens optræden på egen hånd og i 1886 synes kontroversen at være ret alvorlig, idet Dinesen skal have fremsat nedsættende ytringer om ham og ønsket ham fjernet fra Avisen. Tonen er dog forsonlig, den er også munter, når han f. eks. skriver: »Jeg skal hen og prædike i 7. kreds.«

Der fandtes i København en særlig organisation i de »konservative klubber«, oprindelig stiftet i 1885 for at virke for de konservative anskuelser hos ungdommen men i 1892 slået sammen med ældre vælgerforeninger og den optrådte da selvstændigt i forhold til Delegeretmødet ved at fremføre en politisk resolution. I 1894 antoges navnet De forenede konservative Klubber og Højreforenin-

ger og året efter fordømte klubberne i en korrespondance »hele den Politik, Højre har ført i de senere Aar siden 1891, man har i videste Omfang villet være de forhandlende Modstandere tilpas;« der kræves ny ordning, nye mænd, nyt program. Med redaktør H. C. E. Carstensen (Dagens Nyheder), der var formand, havde Matzen i 1888 en langtrukken polemik, hvis anledning dels var rygter om, at der røbedes partihemmeligheder dels klage over, at Carstensen i journalistforeningen vilde give adgang til Venstrejournalister, der holdtes ude ved ballotering, hvorpå bestyrelsen, hvori sad Carstensen og P. Hansen, gik af. Mellem Matzen og Carstensen veksledes indlæg på 13 foliosider og Carstensen er utrættelig, så Matzen fortvivlet skriver: »Man kan jo ikke slippe for det forbandede Menneske.« Om det andet punkt skrev han: »Det er mig klart, at et fortsat Arbejde under disse Forhold hvor alle vore Hemmeligheder er prisgivet Modstanderne, er en ren Haabløshed« og meldte sig ud af klubben.

En virksomhed vistnok begrænset til 1886 var »Agitationen«, den havde sæde i København. Omkring i landet virkede medlemmer ved at indsamle blade fra abonnenter og derefter sende dem omkring til andre for at påvirke dem politisk; den mente at have gode resultater.

Særlig omkring valget i 1890 findes der fra Matzen til Ploug (kgl. bibl.) en række korte billetter, der ånder valgtravlhed og valgspænding. Matzen skal passe eksamen og han skal også tale forskellige steder i landet. Hans læge professor Haslund har på det bestemteste forbudt ham at deltage i selskabelige sammenkomster og han har i den pågældende uge allerede sagt nej til tre; hans hals er angreben osv.

Et par spredte udtalelser fra Matzen skal anføres. 2. april 1890 skriver han: »Fabrikant E. Meyer var hos mig og talte om et Indignations Møde i Ride Huset. Jeg finder den Ide heldig særlig da Højrepressen er under al Kritik i sin Mangel paa Løftelse og Kraft. Derfor beder jeg Dem interessere Dem for Planen, som jeg indstiller til Dr. Ploug.« 1. marts 1891 skrives: »I Anledning af Deres Udtalelse i Aftes om, at en Lønningslov for de lærde Skoler og Seminarier skulde være et tilstrækkeligt Vederlag for en Lov om Tilskud til Folkehøjskoler tillader jeg mig for at De ikke skal hildes i urigtige Anskuelser at meddele Dem, at der i et Møde, som Udvalgets Højre Medlemmer i Dag holdt med Ministeren, var Enighed om, at Købesummen for denne Lov mindst maatte omfatte også en Lønningslov for Universitetet og polyteknisk Lærestanstalt, og dette Standpunkt tvivler jeg aldeles ikke om, at Landstinget i det store Flertal vil fastholde ligesom Ministeren ikke vil

modsatte sig det.« 14. januar 1892 sender Matzen et nummer af Nationaltidende, hvor der »er tilføjet ham et ligesaa uforskammet som perfidt Spark«. Han beder hurtig sammenkaldt det forretningsudvalgsmøde, hvori formandsvalget skal finde sted, »thi jeg vil ikke længere lægge Navn til hele den Misere, som mere og mere breder sig i Højre.« Ønsket om at fratræde til fordel for generalauditør Steffensen havde han udtalt 24. september 1891. Da et brev fra Matzen til redaktør Wulff til Matzens »ubeskriverlige Forbavselse« er offentliggjort, forbeholder han sig i brev af 29. september 1891 at nedlægge sit mandat. Først 8. december 1893 blev det dog til alvor. Det refereres fra et møde lige før Delegeretmødet, at han ikke ønskede genvalg i selve repræsentantskabet da forretningsudvalgets øvrige medlemmer formentlig ikke var i forståelse med Regeringen og da de forbereder sagerne på en sådan måde, at Regeringens handlefrihed berøvedes den. Han beklager sig over at være holdt udenfor forhandlingerne. Dette sidste bestred Steffensen og han bad Matzen på rette sted sikre sig, at han var i overensstemmelse med Regeringen; alt forhandlede med denne. Dinesen ligeså. Overfor professorens gentagne anklager udtaltes af grev Moltke (formand siden 27. august 1892 med Steffensen som næstformand) med tilslutning af Ploug¹⁾, at det lød som en anklage for forræderi mod Regeringen. Af professoren udtaltes at vi lagde Sagerne tilrette således at vi på forhånd bandt Regeringen. Professoren forlod derpå mødet.

Nellemanns før omtalte færdighed i underhånds politikken kommer frem i hans brevveksling med Dinesen, hvoraf nogle prøver meddeles også for at illustrere hans udtryksmåde, hvori der kunde indgå vendinger af skarp foragt og indignation; han er tillige meget åben overfor Dinesen i sin vurdering af forhold og personer. Som en overgang meddeles dog et karakteristisk brev til Matzen af 26. juni 1889: »Kjære Matzen. Jeg troer at maatte anbefale, at Avisen holder op med det Kævleri om Giordano Bruno. Maaskee stikker der en Hestefod frem i Carstensens Udtalelser, men vi

---

¹⁾ Til oplysning om Matzens personlige forhold til Ploug hidsættes hans brev til ham af 8. december 1892 (vgl. bib.): »Kjære Hr. Dr. Ploug. Blot to Ord til fornøden Forklaring. Jeg haaber at vi, saalænge Vor Herre vil bevare Dem for os og Konge og Fædreland — hvilket jeg haaber han i sin Godhed vil gjøre endnu i mange Aar — aldrig maa se nogen anden Formand for Højres Repræsentantskab, og i ethvert Tilfælde vil jeg ikke være den, som træder i Deres Sted, hvis Skotvinge jeg ikke agter mig værdig til at løse. Derfor beder jeg Dem ved mulig Forhandling om dette Punkt at fri mig for Nødvendigheden af at maatte sige Nej ved at holde mig personlig udenfor ethvert Spørgsmaal om Overtagelse af Formandsskabet.« Udtrykket for højagtelse er vel nok forbundet med følelsen af en personlig svagere stilling i partiet.

maa ikke glemme, at mange i Højre, navnlig de mere Dannede, ere om ikke Fritænkere, saa dog frit Tænkende, og at Avisens Standpunct i den Sag forekommer mange borneret.

Iøvrigt er det latterligt, at disse Herrer — baade Carstensen og Avisen — skrive om denne Mand, som ingen af dem kjender. Hvormange Mennesker her i Landet have læst en Linie af ham. Deres hengivne Nellemann. Hr. Prof. Dr. Matzen.« Et mindesmærke for Bruno rejstes i 1889 i Rom og Carstensen havde i Dagens Nyheder hyldet den panteistiske filosof. I Avisen sås derefter flere indlæg om forholdet mellem kristendom og politik. For resten kunde Bruno vel nok diskuteres på grundlag af referater af hans lære. Brevet modvirker det indtryk af Nellemann som bigot, der måske kunde søge støtte i andre træk. Jeg tænker på hans standpunkt i sagen om edsaflæggelse foran s. 133. Jacob Scavenius fandt på 13. delegeretmøde 1895 (1896) s. 51 anledning til at advare mod i foredrag at betone kristendommen for stærkt, som om tilslutning til den augsburgske trosbekendelse var vilkår for at være god Højremand. Han nævnede Nellemanns Grundlovstale ved Rosenborg 1890. Dennes tema var en skarp afstandtagen fra den materialistiske livsanskuelse, hvortil den socialistiske lære antoges at slutte sig. Den anser menneskets timelige velfærd for det højeste og anerkender ikke nogen højere styrelse i verdensbegivenhedernes gang eller det enkelte menneskes skæbne, den er uden fædrelandskærlighed og respekterer hverken stat eller ejendomsret. Kampen mod denne må optages af alle andre. Det er klart, at det er Pios program af 1872, han har for øje. Et andet brev til Matzen af 30. juni 1889 ender Nellemann med denne sentens »Pakket holder *altid* sammen mod ordentlige Folk — det er en Naturlov,« hvilket anvendes på, at alle Venstres afskygninger og socialisterne antagelig vil gå sammen ved det forestående valg.

12. september 1879 skriver Nellemann til Dinesen, at han nok skal sørge for at arbejde Højrepartierne i Landstinget sammen. Det af dem drøftede anliggende giver ham anledning til at sige: »Selv har jeg i den sidste Tid faaet et nyt Bevis paa Dresings og Levys Tvetydighed eller i alt Fald Pjaltethed, som jeg ved Lejlighed skal fortælle Dem. I og for sig er Raben bedre end Oxenbøll, fordi han stadig er her i Byen og er legemlig rask; men Spørgsmaalet er, om det gaaer an at forbigaae Oxenbøll; der maa tages et vist Hensyn til Borgmestrene i Landstinget; de holde dog en hel Del sammen og udøve en vis Indflydelse. At Oxenbøll er den bedste af dem kan ikke være tvivlsomt.« Da Dinesen skal til Viborg, beder han ham 30. juli 1885 orientere sig om, hvorledes embedsansøgeren overretsassessor Lund »er«. Han giver ham for-

haands oplysninger, kommissioner vedrørende Delegeretmøder og drøfter, om Matzen skulde være villig til at efterfølge indenrigsminister Finsen. 6. november 1888 skrives: »Der maa sørges for, at der fra Højres Side sættes nogle fornuftige Mennesker ind i Udvalget ang. de Tangske Lovforslag om Utugt o. s. v. Det gaaer navnlig ikke an at sætte et saadant uklart Vrøvlehoved som f. Ex. Dahl derind. Ei heller vil det være rigtigt at faae Assessor Larsen derind. Han har forresten ikke været i Thinget i de senere Dage, formentlig fordi hans Kone er syg til Døden og han vil derfor vist ogsaa helst være fri.« 19. december tilføjes: »Klein bør naturligviis ikke af Højre sættes ind i Udvalget om Straffelovens § 181. Vil Venstre have ham derind saa lad dem selv sætte ham ind. Ellers vilde det see ud, som om Højre billigede hans Optræden.« Hvad han skriver 17. februar 1890, vil i nutiden med den gennemførte hemmeligholdelse af stemmegivning falde en smule for brystet: »Jeg troer, at Højres Arbejder- og Vælgerforening burde efter Eftersyn af Stemmelisten for sidste Valg forfatte Fortegnelser over de Embeds- og Bestillingsmænd f. Ex. ved Postvæsen, Jernbanen etc. som have stemt paa Oppositionens Kandidater, og tilstille vedk. Minister dem. Det bør gøres i Stilhed men dog saaledes, at det spredes ud at sligt gøres.

Derved vilde naaes

- 1) at vedk. Minister fik Oplysninger som vel i Reglen ikke kunne lede til umiddelbar Afskedigelse af Vedk. men som kunne benyttes paa mange Maader f. Ex. ved ikke at benytte ham til Tillidshverv, ved at skille sig af med ham ved Leilighed osv. Kort sagt sætte ham paa det sorte Bræt.
- 2) Mange maaske de fleste Embeds- og Bestillingsmænd, især de sidste, som ikke have pensionsberettiget Ansættelse, ville saa afholde sig fra at stemme paa Oppositionens Kandidater naar de vide, at vedk. Minister strax eller senere faaer det at vide. Derfor maa Foranstaltningens Existens nok under Haanden vides men i Bladene skulde der fra Højres Side ikke tales derom. Det skulde spredes under Haanden.

Naar jeg mener, at H A og V F skulde gjøre dette, er det fordi det vilde tage sig meget Odiøst ud, om Rg. selv lod Valglisten undersøge i det Øjemed.

Jeg troer, at der paa denne Maade vil kunne udøves et Valgtryk fra Højres Side som noget kan opveje Venstres her i Byen.

Om noget lignende lader sig gjøre med Hensyn til Arbejderne i Statens Værksteder veed jeg ikke. Men lader det sig gjøre kunde det ogsaa anvendes mod dem.« Ved Venstres valgtryk tænkes der på den økonomiske boykot af næringsdrivende.

27. marts 1891 skriver han: »Det Rygte er kommen til mig, at Venstre nu vil tage de foreløbige Bevillingslove frem og forkaste dem en af de første Dage (Mandag eller Tirsdag). Dette anseer jeg for aldeles fordærveligt af følgende Grunde.« Disse udvikles derpå, se om den bestående praksis foran s. 168. Han vil principielt ikke opløse på at gøre vælgerne til dommere i provisorispørgsmålet, men kunde tilråde det på situationen i almindelighed (ærlig og virksom forhandling contra mere eller mindre forklædt visneri). Det omtalte eksperiment vilde ikke gavne det forhandlende Venstre, »da man ikke kan bilde noget Menneske i Landet ind, at Grunden hertil er nogen anden end den, som den er, nemlig at det forhandlende Venstre vil sikre sig Vælgernes Tilslutning til, hvad de have gjort. Det er jo et aldeles hæderligt og berettiget Øjemed, som man godt kan aabent vedkjende sig og Løgn og Spilfægteri à la Holstein vil kun ødelægge Venstres Sag.« At forligsforhandlingerne optager Nellesmann, ses af brevet af 29. marts 1891 om valgalliance: »at det forhandlende Venstre og Højre gaae sammen maa betyde noget Principielt og da det, at alle Samfundets conservative Kræfter enes om at modstaae Radicalismen og Socialismen og det at Gaardmændene have indset at de naturligen høre til Samfundets conservative Elementer. Ellers er der ingen varig Betydning ved det Hele.« 9. april 1891 tales om indiskretioner fra forligsforhandlingerne. 2. januar 1893 omtales, at Folketingsformanden Høgsbro ikke mødte til nytårskuren. Nellesmann er bange for, at denne holdning fra de forhandlendes side let kan faa skæbnesvangre følger. »Var det ikke paa Tide at betyde de Forhandlende, at Højre ikke længere paa nogen Maade vil finde sig i at see Høgsbro paa Formandsstolen, og at man fremfor det vilde foretrække at enes med de Radicale om Valget.« 9. marts 1894 skrives om muligheden for enighed om hærloven. »Skulde det vise sig og Enighed altsaa ikke opnaaedes, er det Agrarernes Skyld. Disse slattede og uduelige Ledere fra Højres Side — en saadan Klodrian som Hr. Barner! — har gjort en Del af de Moderate reent tossede. Det er noget af det uheldigste og dummeste, at den Bevægelse er rejst *førend* Forlig var naaet og det er jo væsentligst Højremænd, der har rejst den.«

Dinesen udtrådte af forretningsudvalget og ophørte som sekretær 12. juni 1895 efter kontrovers med kammerherre S. Skeel.

Forliget 1894

For sammenhængens skyld går jeg på dette sted videre til omtale af forliget af 1894.

Et ikke ubetydeligt udsnit af de tre professorers politiske liv,

men dog kun et udsnit hengik altså i provisorismens tegn i de ni efter hinanden følgende år 1885—93. Nellemann havde i 15 år været praktisk politiker, da han nåede til deres begyndelse. Matzen og Goos havde haft 5 normale år i forvejen. For dem alle gjaldt det, at de kom til ende dermed og at de fortsatte som Landstingsmænd, Nellemann også en tid som minister. Dette, at finansloven var en helhed, så at manglende samstemmen på enkelte punkter virkede som uoverensstemmelse på alle punkter, der så også måtte ordnes provisorisk, forøgede indtrykket af konfliktens omfang. Der blev i disse år slidt på følelserne i befolkningen: på den ene side de patriotiske stemninger, der kunde gå over til selvgothed og overmod, på den anden side den protesterende retsfølelse, der blev til had og søgte at hævde sig som åndsoverlegenhed. Da den provisoriske finanslov opretholdt alle de poster, hvorom der havde været enighed mellem Tingene, gemte der sig i det omtalte formelle forhold ligesom en overdrivelse, så at den tanke også måtte få rum: vi er dog kun uenige om udgifterne til de militære formål og de endnu gældende urolove. Og tanken gik videre: er det ikke muligt, at spillet mellem protestpolitik og autoritær handlen kan ophøre? Der opstår da ret hurtigt en forligsbestræbelse forskellig fra men sammenhængende med forhandling om samvirke på lovgivningsområdet. Men så stærk var konsekvensen i Estrups og hans kollegers holdning, at forliget først fik fremgang, da forsvarsbevægelsen i alt væsentligt havde fået sit og urolovene kunde undværes. Ministeriets rekonstruktion efter hans afgang 7. august 1894, der i forholdet til Kongen var ganske frivillig, skete ikke ud fra Folketingets flertal men med Højremænd.

Goos havde 10. juli 1891 efterfulgt J. Scavenius som kirke- og undervisningsminister. Han måtte følge Estrup, da baron K. Reedtz-Thott, der i to år havde siddet som udenrigsminister efter Rosenørn-Lehn, og nu skulde danne det nye ministerium, ikke ønskede ham og Bahnson med over i dette. Om hans deltagelse i forligsforhandlingerne siges der intet i Thaulows udførlige meddelelser herom. Med Nellemann, Matzen og flere deltog han dog 22. januar 1892 i en betydningsfuld kompromisaftale på lovgivningsområdet. Matzen hørte ikke til de Rigsdagsmænd, der var aktive for at få forlig istand, hans blad Avisen havde en lignende holdning, og den foran s. 178 givne meddelelse om mødet 8. december 1893 viser tydelig nok hans standpunkt, der hænger sammen med hans kampberedthed og hans trofasthed: han vil bevare fuldstændig frie hænder for ministeriet og overlade Estrup at bestemme omfanget af imødekommen. Grev Chr. Moltke, Lystrup, og general-auditør H. C. Steffensen var efterhånden blevet de ledende i

Højre. Han kom da også til at slå følge med Estrup, forsåvidt som han i 1894 fik sæde i Landstingets formandsstol og dermed unddroges debatten i salen. Som den juridiske rådgiver måtte Nellesmann komme med, når der skulde tales om forligsvilkår, men jeg ser ikke, at der foreligger oplysning om andet end en forsigtig og loyal holdning uden tilbøjelighed til at slå af på det principielle: at Folketingsparlamentarismen var uantagelig og at fæstningen skulde gøres færdig. I Dinesens papirer om forliget 1894 findes en udateret optegnelse af Nellesmann, hvori udvikles, at en midlertidig bevillingslov for tiden fra 1. april 1893 er umulig, fordi det forenede Venstre »vel ikke vilde gå ind« på løbende udgifter omfattende gendarmerne og de ekstraordinære assessorer. Skulde man tænke sig at blive enige om den fremtidige form for en finanslov, bliver den umulig at affatte i almindelige udtryk, da disse måtte blive altfor ubestemte. Så måtte man lave et normalbudget, men det strider mod Grundloven og fra radikal side vilde det blive hævdet, at det betød en fuldstændig definitiv opgivelse af skattebevillingsretten. Efter dette synes hans rolle snarere at have været den kritisk prøvende end den aktive. Han kunde vel tage imod indledning til en sådan forhandling men ikke føre den til ende udenom Estrup. 5. april 1890 giver han således Dinesen en beretning om Holsteins henvendelse til ham, der førte til et møde, hvori også Estrup og Scavenius deltog, men som var forgæves. Han slutter den således: »Mit personlige Indtryk var, at medens H. under den første Samtale ikke røbede nogen alvorlig Tilbøjelighed til at kome til Forlig, var hans Holdning anderledes under den anden Samtale. Det forekommer mig, at han da gjorde Indtrykket af gerne at ville have det. Dette sidste bekræftes derved, at Liebe fortalte mig, at han, saavidt jeg forstod om Lørdagen eller om Søndagen havde haft et Besøg af Holstein under et eller andet Foregivende men med den virkelige Hensigt at komme ind paa denne Sag og at H. under denne Samtale havde udtalt sig meget mismodigt og som den, der følte sig meget trykket af Situationen fordi Forhandlingen ikke havde ført til noget.« Det var kort før Holstein kastede brikkerne i erkendelse af at have tabt spillet, muligvis også i rigtig erkendelse af ikke at have gavnet demokratiet ved sit spil — ved bordet og på scenen — og forlod Rigsdagen.¹⁾

---

¹⁾ Nogen Grundlovsændring om vedtagelsen af finanslove blev der ikke tale om i det endelige forlig, kun en spagfærdig Rigsdagsbeslutning om eventuel anvendelse af en midlertidig finanslov for 2 måneder uden nyt indhold, at forelagte foreløbige love ikke måtte tilbageholdes i det ene Ting, at ansvar for provisorierne var forbeholdt og at neutralitet, der var forsvarrets formål, skulde søges anerkendt.

Estrups afgang fik ikke som Fønnesbechs udseendet af at være vederlag for en regelmæssig finanslov og værdien af en sådan var næppe stor i hans øjne. Om han har haft indtryk af, at Nellemann havde været med til at frembringe det tryk, der på en vis måde påvirkede hans handlefrihed, ses ikke. I hvert fald bevarede han et venligt forhold til ham. Som et vidnesbyrd herom og til oplysning om, hvorledes han senere så på sin ministertid, anføres hans brev til Nellemann efter lykønskning til hans 80-års dag:

22/4 1905 Skaføgaard

Kjære Excellence!

Jeg har tilladt mig at vente, til jeg var kommen lidt i Ro efter min noget anstrængende Fødselsdags Reise, med at bringe min kjære gamle Kollega min Tak for den paa Bregentved den 16. ds. modtagne Lykønskning. Aarenes Tal er jo ret ligegyldig naar de fornødne legemlige og aandelige Kræfter til fortsat Arbeide kan bevares, men i saa Henseende bør jeg ikke klage.

Det der derimod er min Alderdoms Klage er at see det meste af hvad jeg hele mit Liv har arbeidet for synke sammen, men særligt at see det Fleertals-Enevælde trænge sig frem, som jeg hele mit Liv igjennem har betragtet som en Ødelæggelse af den gode Samfundsorden og en sikker Tilintetgørelse af Landets Selvstændighed.

At staa magtesløs ligeoverfor denne synes mig ret utaaeligt.

Jeg maa slutte og vil slutte med et oprigtigt Ønske om, at De ikke i større Maal maa føle Alderens Tryk end at De længe maa kunne gjøre Deres Raad og Veiledning gjældende i Landstthinget.

Deres hengivne

I. B. S. Estrup.

Endvidere henvises til Nellemanns brev af august 1894, der for sammenhængens skyld er meddelt nedenfor se s. 205—10 og 212.

Nellemann personlig og som fagminister til 1891

Fremstillingen vender nu tilbage til den almindelige lovgivning fra samlingen 1886—87 og videre frem. Af lovresultater er der på det justitsministerielle område kun grund til at nævne lov 8. januar 1887 om ophævelse af fdg. 14. oktober 1773 om selvejerbønderes arv på Bornholm og to love af 15. april om ændringer i konkursloven og om jurisdiktionsforholdene i Københavns amt. Retsreformen blev der rørt ved på den måde, at Venstremanden, over-

retsprokurator Th. Leth indbragte et forslag, der var bestemt til at træde i stedet for det store ministerielle, der efter anden forelæggelse var henlagt. Tanken var at indføre mundtlighed men i videst mulige omfang beholde den gældende ordning. Nævninger skulde anvendes i vid udstrækning og i underretten skulde der sidde en dommer med fire læge meddommere. Det hele var gjort op i 49 §§er. Nellesmann tog særdeles køligt imod det, erklærede det for utilstrækkeligt og ubrugeligt som grundlag for en virkelig mundtlig retspleje, kun i meget lille omfang vilde en sådan tillade at bevare det bestående og Sø- og Handelsretten kunde ikke tages til mønster. Folketingets øvrige sagkundskab gik i samme retning, medens dog Alberti gav tilslutning og sammen med Leth skrev grundlag for en betænkning, som det nedsatte udvalg ikke nåede at aflægge. Samme skæbne fik Nellesmanns forslag om straf for at benytte andres nød, letsindighed eller uerfarenhed til utilladelig fordels erhvervelse, altså en udvidelse af begrebet åger med henblik bl. a. på de aktuelle »møbellån« (salg med påfølgende lejemål), hvis civilretlige natur professor Julius Lassen stemplede som forklædt underpantsætning. Fremstillede forslag om underholdsbidrag til børn udenfor ægteskab, om tilsyn med plejebørn og om handelsregistre, firma og prokura behøvede nye forelæggelser for at blive til lov. Det sidstnævnte var grundet i samvirkende kommissioners arbejde fra 1881 og genstand for parallel vedtagelse i de nordiske lande. I Landstinget var Matzens emnevalg mere omfattende end Goos'. Han stillede sp. 1020 den forespørgsel til konseilspræsidenten, om Regeringen vilde sørge for, at statsarbejde så vidt muligt ikke blev bortliciteret men udført under statens egen ledelse, idet han udviklede den sociale betydning heraf, smgn. foran s. 149 om Goos' interesse for emnet. Estrup svarede imødekommende.

Nellesmann, der i det hele er den mest subjektive af vore tre professorer, har 9. juni 1886 overfor Aubert den udtalelse, at han ofte tænker på, om tiden til at trække sig tilbage ikke snart kunde komme, hans offentlige stilling trætter ham ofte, skønt han egentlig i det sidste år har fundet mere interesse ved den end tilforn. »I politisk Henseende,« fortsætter han, »er Tiden mere tilfredsstillende for mig end tidligere. Hvad enten jeg har forandret Natur eller ikke ret har kjendt mig selv, saa har jeg opdaget, at jeg egentlig føler mig vel ved Krigstilstand og at det har en hidtil ukjendt Tilløkkelse at handle og gribe ind og jeg gaar egentlig nu og ønsker, at der maa forefalde noget, som kan afgive en passende Grund til at slaa til et eller andet Sted. Men jo mere jeg er kommen til at agere med og mod Mennesker, jo mere Ringeagt og Væmmelse har jeg unægtelig faaet ved hele det nuværende saa-

kaldte constitutionelle System som efter min Mening er aldeles ude af Stand til at løse sin Opgave under den systematiske Demoralisation og Opløsning som man tillader daglig at udvikle sig i Masserne. I denne Henseende tænker jeg ikke saa meget paa os selv eller paa de andre skandinaviske Lande, thi her gaar det nok endnu i nogen Tid, men paa den øvrige Verden, paa Frankrig, Belgien, Italien og vist især Tyskland saasnart Bismarck forsvinder. Det er et besynderligt selvmorderisk Princip, at Staterne tillade deres svorne Fjender at underminere og blot for ikke at komme i Strid med nogle doctrinaire Floskler om Yttringsfrihed og dens Deilighed. Hvorfor behandler man ikke disse Agitatorer som det de ere som den hele bestaaende Stats- og Retsordens Fjender?« Han fortsætter 23. juli 1886 ad samme linie: »I politisk Henseende er der naaet noget men ikke saa meget som mange troe. Hvis den ærede danske Bondestand ikke var at regne for lige med umælende, hvis den kjendte noget til Æresfølelse, sund Sands og Aandsbevægelighed, maatte de nuværende Førere være færdige, men Bønderne ere saa dumme, saa halstarrige og saa lettroende, at de sikkert næppe ere blevne kloge af Skaden endnu. Der vil gaae længere Tid endnu, inden de indsee, hvorledes der gøres Nar ad dem og hvorledes et Sæt af »nichtswürdige« Intriganter spille med dem. Men vi skulle gjøre os Umage for at føre dette Bevis videre for dem. Nu ere de mismodige og mistænkelige, der vil vist næppe være nogen Handledygtighed i Partiet, men derfor kan det alligevel hænge sammen og de Tilhængere, det engang har faaet, hænge ved, dels fordi de skamme sig ved at svinge om dels fordi de ikke vide hvor de ellers skulle hen. Mulig er det iøvrigt, at Sverdrups Eksempel vil virke noget her og navnlig i Retning af yderligere at skjærpe Mistilliden til Førerne og aabne Øjnene for at de kun forfølge egoistiske Formaal ved deres Frasemageri. Mit præterea censeo er og bliver mere og mere at i vore Dage gielder Raison ikke mere og det eneste Folk tager Hatten af for er Magten. Kun gjennem dens Brug kan der opnaaes noget aldrig derimod ved Fornuftgrunde alene kun naar de »ganske lempelig« understøttes af Magtanvendelse bide de paa Folk. Jeg troer, det har været bedre før (for en 30 à 40 Aar siden) men nu er det saadan hos os..«

I 1886 den 26. marts knyttede Nellemann til sit embede stillingen som kgl. udnævnt meddirektør i det Classenske fideikommiss, stiftet af generalmajor J. F. Classen, hvis velgørende og almennyttige virksomhed var begyndt 1792. (Oplysningerne fra jubilæumsskriftet fra 1942 ved Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang). Han indstilledes af de to andre direktører udenrigsminister Rosenørn-Lehn og fhv. minister F. F. Tillisch og ved sidstnævntes død 1889

blev han den administrerende. Foruden en pengekapital ejede stiftelsen jordegods på Falster (Corselitze) og bestyrede dernede en agerbrugsskole, et rekonvalescenthjem samt skoler, børne- og alderdomshjem, desuden havde den de Classenske arbejderboliger på Frederiksberg og »de engelske huse« i Nytoldebodgade i København foruden fideikommisgården i Amaliegade, hvori der var kontorer og direktørbolig. Det drejede sig om en ret betydelig virksomhed, der på dette tidspunkt også gik i detaljerne. Netop i disse år, hedder det i skriftet, stod vigtige spørgsmål på dagsordenen og de efterladte voteringer i direktionen viser den afgørende indflydelse, Nellemann fik på sagernes behandling. Det faldt således i hans lod at føre den tidligere direktør P. H. Classens tanke om indretning af et rekonvalescenthjem på gården Arresødal ud i livet. Efter Tillisch' død (efterfulgt af grev W. F. Ahlefeldt-Laurvig til 1897) tog han sagen i sin hånd og i løbet af kort tid fik han alle hindringer ryddet af vejen, således at hjemmet i 1890 kunde åbne sine porte beregnet til c. 25 patienter. Om Nellemanns standpunkt hedder det, at han med stor styrke fremhævede, at man måtte oprette et virkeligt rekonvalescenthjem og ikke et billigt sommerpensionat. Han foreslog, at pladserne fortrinsvis skulde belægges fra hospitalerne, og var stemt for, at opholdet blev helt gratis. Kun virkelige patienter, der havde overstået en sygdom, skulde modtages, men ikke personer, der led af overanstrengelse o.l., thi at modtage sådanne navnlig overanstrengte lærerinder vilde blive en uoverkommelig opgave: »Da det har vist sig,« føjede han til, »at være en Fejltagelse, at Kvinder ere ligesaa fysisk stærke som Manden, er Resultatet af den stigende Anvendelse af Kvinder som Skolelærerinder, Contorister m. v. bleven, at hvert andet hertil anvendt Fruentimmer med Rette kan betragte sig selv som »overanstrengt« og mere eller mindre nervøs.« Hans konservative synspunkter fornægtede sig ikke. Med hensyn til de Classenske boliger siges det, at han ved flere lejligheder stillede sig afvisende overfor dem og deres beboere og i 1909 overtoges de af kommunen. En af opgaverne var understøttelse til skoleundervisning og videre uddannelse. Under en diskussion i 1887 om at bevilge hjælp til at blive »dansk jurist« var Tillisch afvisende, da vedkommende gårdmandssøn syntes at søge udenfor sin stand. Nellemanns votum, der var imødekommende, er syrligt: »Der er ganske vist nok af danske jurister, men det er der jo af alle mulige Slags baade Studerende, Skolelærere o.s.v., saa hvis det skulde være et Argument, kom vi aldrig til at understøtte nogen Faguddannelse. Nyttige for Samfundet ere de i samme Grad som mange andre, og der findes mellem dem neppe saa mange skadelige Individuer, som der f. Ex. fin-

des mellem Theologer og Seminarister. Disse sidste spille en langt større Rolle til at forrykke Folks Hjerner. At der altsaa findes en Deel skadelige Subjecter mellem dem, kan ikke bevirke, at Klassen i det Hele anses for mindre nyttig.« At han vilde være ganske afvisende overfor et foretagende som Johan Borups københavnske højskole som »hjerneforrykkende«, kunde A. D. Jørgensen, der anbefalede en understøttelse, måske have forudset, se min I Justitias Tjeneste (1954) s. 20. En anden vigtig opgave var administrationen af Classens have, der efterhånden udstykkedes. I sine senere år, hedder det, synes han at være blevet træt således med hensyn til den beskedne udvidelse af rekonvalescenthjemmet i Karleby i 1890; han beholdt stillingen til sin død.

I 1889 flyttede han ind i den herskabelige direktørbolig, der var praktisk vigtig for ham ved det daglige arbejde, og ikke altfor langt fra hans øvrige arbejdspladser ministerialbygningen og »Rigsdagskasernen« i Fredericiagade og som han skriver til Aubert, glædede hans kone sig til at komme til at kommandere over de mange værelser. Huset var gæstfrit (familien Broomé fra Lund) og der var 6 børn, der alle blev voksne. To af sønnerne Valdemar og Georg gik vejen til Højesteret og Østre Landsret, Ludvig blev skovrider på Corselitze; den første kendte jeg i flere år som en brav og hyggelig kollega. De tre døtre Elisabeth, Anna og Johanne var ugifte. Fra 1896 findes nogle familiebrev fra en rejse, fru Nellesmann foretog med den ældste søn til Tyskland, Schweiz og Italien. Nellesmann instruerer fra hjemmet til at få det største udbytte og ikke til at tænke på bekostningen.

Nogle bemærkninger kunde her være på deres plads for at samle bidragene til Nellesmanns personlige karakteristik.

Som Nellesmanns juridiske særpræg er almindelig fremhævet hans usædvanlige klarhed og letfattelighed (således bl. a. Niels Lassen). Der er grund til at påpege, at dette var ledsaget af en egenskab, der måske kunde betegnes som en tilbøjelighed til indsnævrende stramhed. Vi har set den foran s. 34 i hans polemik mod Otto Müller, hvor talen var om pligt til at skrive lærebøger og i hans storpolitiske teori om, at manglende samstemmen mellem de to Ting om finansloven berøver Tingene enhver konkret indflydelse på, hvorledes den »forsvarlige« foreløbige finanslov skal formes, foran s. 162. I civilprocessen kan nævnes hans afvisning af påtaleret på grundlag af retlig interesse i at erhverve anerkendelse for en rettighed, der ikke er krænket (Sindballe i U. f. R. 1917). I sin dagbog i Danske Magazin 7 R. V (1950) s. 37 omtaler A. D. Jørgensen 21. juni 1886 en samtale med ham om anvendelse af Kongelovens art. 36 på baronierne Guldborg og Lehn, hvor han først var

af Nellesmanns mening, omend, som han tilskrev ham, med en anden begrundelse, men en 8 dage derefter skrev han påny, at han ikke kunde fastholde denne mening. Han erfarede senere på anden hånd, at Nellesmann, der havde underrettet den i spørgsmålet interesserede udenrigsminister Rosenørn-Lehn om tilslutningen, ikke havde rettet dette efter modtagelsen af den sidste meddelelse. Der fortsættes således: »Heraf synes to ting at fremgå: 1) at N. ikke har sin styrke i grundlovsfortolkning og 2) at han ikke er synderlig tilbøjelig til at indrømme sin svaghed, måske særlig overfor kolleger, der politisk stoler på hans ufejlbarhed.

Hvor ubetydeligt dette træk end er, viser det dog tilstrækkelig en væsentlig side af den ellers så elskværdige mands karakter, således som den jo også ligger i hans politiske færd: »det gælder ikke så meget om, hvorvidt noget er ret, som om at det kan gå« (omtrent disse ord brugte han i omtalen af grevinde Danners breve, som han mente fra det Kongl. bibl. burde flyttes ind i arkivet).« Det første punkt går på hans fortolkning af Kongeloven — hvor Nellesmann divergerede fra advokat Liebe —, der mentes at stride mod lovens ord; herom har jeg ingen mening. Det andet er måske sat lidt skarpt op.

Grevindens breve var efter testamentarisk bestemmelse deponeret i biblioteket og de anbragtes — åbenbart efter højere ordre — i kongehusets arkiv. Ved denne tilsidesættelse af en testamentarisk vilje, hvis overholdelse ikke var sikret ved en påtaleret, har den juridiske formalisme virket stødende på arkivmanden, der følger pietetens krav. Ganske illustrerende er i denne sammenhæng en udtalelse af Nellesmann i Landstinget, 1870—71 sp. 1754, med hensyn til et lovforslag om, at der kunde konfirmeres testamenter med pålæg til arvinger, der indskrænkede deres rådighed over faste ejendommens substans. Han pointerer, at »den personlige frihed« kun udstrækker sig til, hvad nogen skal have lov til i levende live: »Naar jeg er død, saa er jeg udgaaet af Retsphæren og saa krænker Ingen mig ved at handle imod min Villie, thi saa er jeg for bestandig skilt fra det Retsliv, som findes paa denne Jord.« Overfor forslaget er han modstander af, at den ældre slægt skal kunne gøre sine fordomme f. eks. med hensyn til at investere kapital i jorder gældende overfor eftertiden. Det er naturligvis rigtigt, at der behøves en lovhjemmel for, at den afdødes vilje skal respekteres, men ganske det samme gælder jo for de levendes. Ligesom en hjemmel haves i arveloven for fordelingen af efterladenskaber, kunde der findes en sådan for kontrol med en vis tilstands opretholdelse efter den afdødes ønske. Hans opfattelse med hensyn til lovforslaget må siges at være frisindet.

Den anførte udtalelse slutter A. D. Jørgensen således: »Sp. er nu, om svagheden i dette standpunkt vil få lejlighed til at lægge sig blot og blive ham og hans venner til fald, eller om tilskikkelsen vil føje det således, at de kommer vel fra det. Lykken hjælper jo den kække.« Når han dermed siger, at de pågældende går frem efter en mere grovkornet retsopfattelse, ser han sagen gennem Kriegers briller; jeg mener ikke, at juraen kom til kort ved deres politik. Idet han betegner Nellemann som den kække — og jeg erindrer godt, at han betonedede hans stærke karakter — divergerer det iøvrigt fra Kriegers bedømmelse, der er udtalt i dagbogen VII s. 74 for 24. december 1878, altså før den egentlige kamptid. I forbindelse med omtale af Plougs bedømmelse af Martensen, hvor han ikke mener, at han har blik for det væsentlige, fortsætter Krieger således: »ligesaa lidt som Nellemann seer, at Ørsted som Politiker kun var Sekretær og Ordfører for de Villiestærkere — ganske som Nellemann selv er — anderledes ved Lovgivningsarbejder, der ikke beherskes af politiske Synspunkter (Strafferet, Arveret osv. atter som N. nu selv).« Utvivlsomt blev Nellemann påvirket af Estrups tendenser og erkendte dennes bedre skøn i taktiske spørgsmål, men om han var mindre udholdende i at hævde de afgørende stridspunkter, er vist tvivlsomt.

Men hvorledes var Nellemann iøvrigt som privat personlighed? På Krøyers billede af Videnskabernes Selskab i 1890-erne, hvor han er placeret sammen med Goos, syner han lidt duknakket ved siden af sin ranke og myndige kollega. De officielle malerier af ham på Frederiksborg og i Handelsbanken viser ham i festdragt med sit store ordensbånd, således som den slags billeder skal være. Den dekorative side af stillingen interesserede ham grumme lidt. Et vidne ved hans modtagelse af elefantordenen, den senere højesteretsdommer E. Tybjerg erklærede, at han ikke blev gladere end om det havde været en kommenskringle (Johs. Lehmann). Ansigtet med den lave pande, den fremtrædende næse, de skarpe øjne og iøvrigt et dækkende fuldskæg giver indtryk af kløgt og sikker vurdering af omgivelserne, medens dragten tilføjer indtrykket af magt. Allerede i brevene fra studierejsen så vi den skarpe kritik af, hvad han fandt bornert og anmassende og en prøvende tendens overfor retsspørgsmål. Hans reaktioner var heftige og hans intense følelse af foragt havde brug for stærke ord. Denne side i hans karakter fik stærk næring ved mødet i det politiske liv med den pågående, juridisk uforstående og selvtillidsfulde Venstrebevægelse. Stillet overfor socialismen er hans reaktion også heftig fordommende. Dette træder frem i en sammenligning med de to andre kolleger, Goos og Matzen. For Goos er den menige socialist

manden, der er hildet i virkelighedsfjerne drømme, som fornuften skal bringe ham bort fra, medens Matzen helst vil møde ukyndigheden med et smil. I sit åbenhjertige brev af december 1899 til forfatteren, læge Hans Kaarsberg, der efter modtaget støtte af det Classenske fideikommis havde sendt ham en bog, en kniv og et brev, der vistnok har forudsat en anden indstilling hos modtageren, end Nellemann nu gav udtryk for, skrev han, se H. K. Memoirer, Person- og Tidsbilleder (1929) I s. 259: »Tillad mig at takke Dem for det tilsendte interessante Brev og Kniven og Bogen ... Hvad dens Tendens angaar, er den langt fra at støde mig, thi jeg deler fuldstændig Deres Modbydelighed overfor Lægprædikanter, der ogsaa efter min Mening er meget værre end Præsterne, selv de mest fanatiske Indre Missions Præster. I det Hele er jeg en ivrig Modstander af al Slags Læg-Kludder, baade Kvaksalveri i Medicinen, Vinkelskriveri i Juristeriet og Ignoranter i Politiken. Jeg siger allevegne power to the competent and not to the man. Det er en af vor Tids Fejl at bilde sig ind, at alle kunne tale med om alt og at der kun lades haant om al Saglighed. Hvad den Indre Mission ellers angaar, da er jeg ingen Ven af denne Retning; men jeg kan nok se, at der er noget universelt i den, noget som til alle Tider, om end i lidt forskjellig Form gjør sig gjældende og som tiltaler mange Mennesker. Derfor kan jeg ikke betragte den som et simpelt Udslag af menneskelig Dumhed, det anser jeg for Taabelighed og Bornerthed; — men som enhver aandelig Retning maa den haandteres med en vis Intelligens og der kan ikke tages paa den med almindelige Bondebæsters klodsede Hænder.« Brugen af dette sidste udtryk faldt ham ganske mundret og M. P. Friis, der siden 1886 gjorde tjeneste i Justitsministeriet, lægger i sin biografi i Biogr. Leksikon ikke skjul på Nellemanns brug af skarpe udtryk »paa Faamandschaand«; specielt var han åbenbart overfor landbostanden stadig kancellirådets søn i den lille købstad Slagelse før 1848. Men Friis fremhæver stærkt hans tjenstvillighed og hjælpsomhed, som han lod enhver nyde godt af, selv om han var politisk modstander, så at han kunde samle gloende kul på deres hoved. Redaktør H. Wulff (Den danske Rigsdag (1882) s. 450) skriver, at han efter en almindelig mening havde vanskelig ved at modstå påvirkning af dem, med hvem han daglig kom i berøring. Hermed må formodentlig menes hans fremragende departementschef i hele hans ministertid C. F. Ricard, som han satte meget højt. Når det kom til stykket, var han bag det åndsaristokratiske uselvisk, jævnt og ligefrem, »blottet«, skriver Niels Lassen i sine Erindringer (1918) I s. 225, »som han sikkert maa have været, for al personlig Forfængelighed og opstyltet Fornemhed.« Lassen fortsætter med dette

genrebillede: »Om Sommeren laa han paa Landet ved Aggershvile og kørte om Hverdagene til sin Bopæl der paa en Omnibus, der gik fra Klampenborg ad Skodsborg til, sammen med de tilfældige Skovgæster, der havde sat sig op i Omnibussen. Nellesmann var i sin elskværdige Ligefremhed ikke langt fra at agere en Slags Konduktør for Passagererne ved at vejlede dem, særlig raadvilde Damer til at stige af Vognen i rette Tid og hjælpe dem afsted¹⁾.« Brevene til Aubert viser hans yderst venskabelige og gæstfrie forhold til denne og andre norske jurister; af svenske var professor Broomé i Lund hans nære omgangsfælle. Han gjorde jævnlige ture til Lund og til Norge. For regensianerne gjorde fru Nellesmann selskabeligheder og han så fornøjet til. Da han i 1875 forbeholdt sig tilbagevenden inden et år, varede det for resten en tid, inden han bestemte sig til at flytte. Da stillingen ved hans kollega F. Grams død blev ledig, havde han efter kollegernes opfordring søgt den og vandt stor påskønnelse hos regensianerne, ligesom han selv betegnede disse Regensår som nogle af sine lykkeligste og tabet af stillingen som ikke det mindst tunge ved skiftet i 1875 (H. Sylow (hans søstersøn) i Ill. Tidende 27. januar 1878). Med hensyn til hans her fremhævede i bedste forstand liberale opfattelse som ungdomsleder kan iøvrigt henvises til hans foran s. 83 citerede udtalelse.

Protestrøret ude i landet mod provisorierne stillede i disse år Justitsministeriet særlige opgaver som påtalemyndighed ved overtrædelse af urolovene, majestætsfornærmelser og brud på den offentlige orden, og Nellesmann forsømte ikke denne side af sin opgave. Højesteret kunde ikke altid give ham medhold. Nærmere kan jeg ikke gå ind derpå men må henvise til mine Bidrag til Højesterets Historie (1939) VI. Et brev af 17. juli 1887 til stiftamtmand T. A. J. Regenburg (dennes privatarkiv i Rigsarkivet) giver et indtryk heraf og af hans uforbeholdne tone. Den russiske gesandthavde krævet påtale af bladet Demokratens stødende omtale af den skete eksekution på russiske attentatmænd, en sag som byfoged N. N. i Aarhus skulde behandle. Nellesmann beder Regenburg »oppe N. N. lidt, hvis han skulde tage denne Sag for slapt og søvniigt. Skeer der nogen Skandale i den Sag som den f. Ex. hvis M. i Lighed med andre lignende Herrer unddrager sig en idømt Straf ved at rejse eller desl., vil det kunne komme til at gaa ud over

---

¹⁾ Måske dette også skyldtes den interesse for at orientere lokalt, som sås på hans studierejse overfor venen Benzon, foran s. 32 og straks nedenfor i teksten overfor redaktør Topsøe, ligesom efter familiebreve under en Europatur, som fru Nellesmann og den ældste søn foretog. Når en sønnesøn af ham som liebhaveri besidder levende interesse for jernbaner og særlig togplaner, synes der heri at ligge noget nedarvet.

N. N. og sandsynligvis medføre hans Afsked. Han maa ikke tro, jeg har glemt hans Optræden ved flere Lejligheder og skulde han berede Regjeringen Vanskeligheder og Ubehageligheder overfor Rusland, ville vi ikke længere finde os i ham.« Underrettens straf af 20 Dages simpelt Fængsel forhøjedes ved Viborg Overret til 1 måned på sædvanlig fangekost. Dette var altså den politimæssige side. By- og Herredsfogden i Skanderborg gav han i januar 1886 ad samme vej på dennes henvendelse instruktion om, at Folketingets forkastelse af den foreløbige finanslov ikke virkede tilbage til dennes udgivelse, så at han rolig kunde udpante for de pr. 1. oktober 1885 forfaldne skatter.

I tilslutning til denne aktivitet kan omtales Nellesmanns forhold til pressen. Oplysninger haves om hans brevveksling med redaktørerne Hiort-Lorenzen, Nationaltidende, og V. Topsøe, Dagbladet (vgl. bibl.). Fra årene 1877—92 er der en række tilfælde, hvor han optræder vejledende, berigtigende eller rådgivende overfor Nationaltidende undertiden som svar på henvendelse fra bladet og som det synes i Udenrigsministeriets interesse, således udfolder han i april 1877 bestræbelser for at holde den sønderjyske Rigsdagsmand Krüger tilbage fra at stille et andragende i Berlin, idet dette anses for det klogeste, han giver forklaring om betydningen af resol. 25. januar 1886 om afholdelse af statsudgifter, han anmoder i 1882 om ikke at skrive om et engelsk forbud mod svineindførsel og dets sandsynlige årsager, efter provisoriet af 1. april 1885 giver han oplysning om et antal af de udgiftsposter, der agtes afholdt, han leverer berigtigelse om en herredsfogeds adfærd ved skatteudpantning og om forhold ved hoffet, han omredigerer en meddelelse om en i 1889 Hørup tilbudt men af ham afslået frihed under afsoning. 12. marts 1890 skrev han om et i bladet omtalt rygte om udstedelse af en midlertidig finanslov og han påpeger, at Venstre slet ikke kan gå med hertil, fordi den måtte indeholde hjemmel til løbende udgifter og fortsættelse af begyndte arbejder d.v.s. gendarmerne og vestfronten. »Den hele Historie er i mine Tanker kun et Beviis paa den utrolige Tankeløshed, der hersker allevegne. Jeg vil saamæn gjerne troe, at DHrr Holstein & Consorter endnu ikke have tænkt saameget over Sagen, at de have seet ovenstaaende simple Bemærkninger.«

Nellesmanns breve til Topsøe i den kortere årrække 1875—81 er mange flere og har en mere fortrolig karakter med udtalelser om den øjeblikkelige politiske situation, nyheder til bladet og forklaringer om Regeringens optræden, undertiden udviklinger om lovforslag; i et af dem, 29. maj 1878, leverer han Topsøe en meget detailleret plan for en 5 dages rundrejse i Norge fra Christiania med

bane, karriol og skib over Krogkleven, Sørum, Kræmmermoen og Skøien, der minder om hans tilsvarende arrangement for vennen Benzon under hans egen studierejse, foran s. 32. Nogle træk skal meddeles. 28. april 1876 skriver han: »En Ting er faldet mig ind. Jeg troer, at det i Avisartikler ikke vil være klogt at fremhæve stærkt Muligheden for en Uenighed eller Splittelse i Venstre. Thi jo *mindre*, der tales derom, desto snarere kommer den.« 14. maj 1876 udvikles, at Estrup ikke tænker på at trække sig tilbage. Valget opfatter han som tegn på, at Venstre kun er en almuerepræsentation, hertil er Venstre nu *uigenkaldelig* sunken ned. 23. december 1876 meddeles, at stiftamtmand Nielsen blev kongevalgt Landstingsmand. Om Monrad siges, at Kongen vistnok en gang har givet ham et halvt løfte, hvorfor han i hvert fald ikke gerne vilde tage nogen anden gejstlig mand. »Naar Regieringen ikke har nævnet Monrad, er det fordi vi under de nuværende Forhold have anseet det for at være et altfor voveligt Experiment. Man kan jo ikke skjule for sig selv, at M., hvis han kommer derind, under den nuværende Mangel paa Capacitet, Arbejdsdygtighed og Arbejdslyst i Landstinget sandsynligviis var bleven Thingets Fører — Andræ og Krieger ville jo ikke og kunne det maaske ei heller af flere Grunde, for Kriegers Vedk. i alle Fald den Indskrænkning i Arbejdsevne, som følger af hans daarlige Syn. Men det kunde da let komme til, at Landstinget blev af en yderst problematisk Natur og det kan Høire ikke være tjent med. Thi der gives vist ikke det Menneske, som med nogen Sikkerhed kan angive, hvorledes M. egentlig vilde stille sig.«

Der findes ikke oplysninger om, at Nellemann, Goos eller Matzen udover de særlig fremdragne tilfælde har skrevet artikler i bladene.

Skønt den principielle krigstilstand stadig bestod mellem Regering og Folketing og hvert års første april blev understreget ved et gentaget finansprovisorium, havde lovgivningsværket efterhånden bedre kår. Regeringens lovforberedelser var ikke som i begyndelsen af 1880-erne en virksomhed for at fylde Danaidernes kar, men uden at være nogen stor reformtid, hjemførtes der dog resultater. På Justitsministeriets område kan fra året 1888 nævnes lov 10. februar ang. forvaltningen af umyndiges midler, lov 1. april om ændring i Landsover- samt Hof- og Stadsrettens organisation, lov 5. april om en straffedommer på Frederiksberg, lov s. d. om erstatning for uforskyldt varetægtsfængsel og straf efter dcm samt om sagsomkostninger, lov 20. april om underholdsbidrag til børn udenfor ægteskab, lov s. d. om vidnegodtgørelse i offentlige sager, lov s. d. om udbredelse af smitsomme sygdomme og lov s. d.

om tilsyn med plejebørn. En del af disse forslag havde ligesom det Leth'ske om retsplejen, der gentoges, givet anledning til angribende udtalelser om strafferetsplejens øjeblikkelige tilstand. Overretssagfører Emil Schjøttz fremsatte i Folketinget forslag om anvendelse af defensorer under offentlige undersøgelser, der skulde være med overalt og hvis fraværelse lod tilståelser være uden betydning, samt om optagelse af stenografiske referater ved de københavnske retter. C. S. Klein fremsatte sammesteds forslag om ordningen af domsmagten og politimyndigheden udenfor København og Københavns amtsrådsreds, stemmende med den væsentlig ved ham udarbejdede plan i Proceskommissionen. Den i oktober 1884 i Højesteret pådømte »Fejøsag«, se mine Bidrag til Højesterets historie (1939), havde sikkert virket opskræmmende på gemytterne, og man var inde på at overveje stykkevise reformer. Herom udtalte Nellesmann sig sp. 2327. Han indrømmede det inkvisitoriske systems mangler ved den vægt, det lægger på fremskaffelse af tilståelsen, men måtte dog minde om dets store historiske betydning overfor en ældre slaphedstilstand. Den virkelige procesuelle forbedring kræver anklageproces og umiddelbarhed. Hvad angår det tredje: den frie bevisbedømmelse, mener han, at det har en svaghed. Han tror ikke, at man kan komme fra, at så længe verden står, egen tilståelse vil være det mest betryggende bevis for dommeren. Overhovedet må han forvare sig imod den opfattelse, at noget af de to systemer var fejlfrit, valget mellem dem må blive en skønssag. Hvis der skulde hengå en lang årrække, inden den samlede reform kom, vilde det være heldigt at overveje stykkevise reformer. Ikke fra juristernes side men fra den populære side har han tænkt sig, at der lagdes mest vægt på nævninger og måske kan man komme til det nye system uden dem. Det skulde være ham kært, om han tog fejl. Han udtalte sig for ønskeligheden af særlige retsskrivere og med hensyn til retsvidner kunde han tænke sig en tilbagevenden til den gamle ordning, at hvervet gik på omgang mellem jurisdiktionens beboere. Han havde væsentlige betænkeligheder ved Schjøttz' forslag, der så lidt som Leths og Kleins blev fremmet. Nævnes kan også et forslag af Fr. Bajer om kommunal valgret for kvinder, der ikke var i ægteskab. Vedtaget i Folketinget fristede det i Landstinget den skæbne at nægtes overgang til anden behandling efter forslag af Ploug, der var den eneste egentlige taler og hvis dagsorden motiveredes såvel med hensynet til samfundet som til kvinderne selv. Indenrigsminister Ingerslev bemærkede dog, at da en islandsk lov af 1882 gik denne vej for sådanne kvinder i selvstændig stilling, vilde han ikke gå imod en vedtagelse, mod hvilket Matzen tog til orde. Dagsordenen vedtoges

med 34 mod 13 stemmer. Parallelt hermed går en situationsbetragtning i brev til L. Dinesen af 18. november 1887. I almindelighed siges det, at der ikke er andet at gøre end at lade gæringen i Venstre udvikle sig og for resten holde dem til ilden, som man siger. Først når man bliver af med Holstein, Høgsbro og Berg, kan der ventes en fornuftig modus vivendi. Ved allehånde løgn og kunstgreb søger de at indbilde bønderne, at de fortsætter den gamle politik, og at Berg har ændret optræden. Han vil ikke forelægge Retsreformen, så længe der ikke er lyst til forhandling og fornøden god vilje og heldigvis vil Venstre ikke tage den op i en skikkelse, der blot nogenlunde kunde friste til nærmere indgåen. Nogle vanvittige smålove er indbragt ved privat initiativ f. eks. om defensors adgang til forhør, men de kan skydes tilside med gode grunde og Landstingets forkastelse af dem er vis.

I 1889 fik Nellemann den 1. marts gennemført det skandinaviske forslag om handelsregistre, firma og prokura, s. d. kom et tillæg til brandpolitiloven og 1. april en ændring ang. forvaltningen af umyndiges midler. 12. april kom lov om hundeafgift samt om straf og erstatning for skade ved hunde, om brandforsikringsforeninger for landbygninger, tillæg til lov om eftertryk og om forebyggelse af ulykkestilfælde ved brug af maskiner, frugt af en kommissionsbetænkning. Adskillige forslag på det justitsministerielle område nåede ikke igennem. Fr. Bajer, der i sin tid havde fået gennemført den lille lov om gift kvindes selverhverv, fremkom således med et større forslag om ægtefællernes formueretlige ligestillelse, hvortil Nellemann ikke anså sagen for moden, og seminarieførstander Tang indbragte i Folketinget forslag om forebyggelse af utugt ved ophævelse af den i 1874 ordnede »lovbeskyttede« prostitution og udvidet straffemyndighed overfor utugt som erhverv, hvortil Nellemann sp. 900 stillede sig forhandlingsvillig men med væsentlige betænkeligheder. Tillige havde Tang forslag om uægtefødte børns retskrav med hensyn til oplysning om forældrene, eget navn og arveret og om underholdsbidrag til forladte, separerede og fraskilte hustruer og deres børn, hvortil Nellemann sp. 930 ytrede overvejende betænkeligheder. Virkeliggørelsen af disse tanker kom endnu til at vare adskillige år. Selv forelagde han forgæves et forslag om handelsbøgers førelse og forslag om skærpelse af straffelovens §§ 184 (pornografi) og 185 (blufærdighedskrænkelse), hvorom et udvalg med Goos som ordfører afgav betænkning og som vedtoges i Landstinget. Tillige forelagde han 12. januar 1889 i Folketinget et år før i Landstinget tiltrådt forslag om oprettelse af et statspoliti, men det opnåede ikke overgang til anden behandling. Det skulde være undergivet militær lov og retspleje. Ved

forelæggelsen betonedede han, at det var et forhandlingsgrundlag. Gendarmerikorpset ophævedes ikke, men antagelig var det en form for legalisering af dette korps.

I 1890 gennemførte han under 11. april uden vanskelighed en partiel retsreform ved loven om processuelle frister m. v., der navnlig trængte til afkortning. Iøvrigt kan kun nævnes loven af 3. januar om forandring i bygningsloven for København og loven af 11. april om den københavnske bygningslovs udvidelse til Frederiksberg. Et forslag af Leth om ændring i Straffelovens § 58 for at opnå større hensyntagen til udstået varetægtsfængsel manglede efter hans kritiske gennemgang sp. 649 tilstrækkelig praktisk interesse til, at man skulde røre ved straffeloven.

Fra året 1891 kan noteres lov 13. januar om vivisektion, lov 1. april om fred på folkekirkens helligdage, lov s. d. om fæstevirksomhedens ordning (fremført af Nellemann i Estrups første Rigsdags-samling), lov s. d. om tvangsauktioner m. v. altså atter en partiel retsreform og lov 9. april om undersøgelse af levnedsmidler (også et ældre emne af Nellemanns). Når den vigtige lov af 9. april om fattigvæsenets ordning nu gennemførtes, kan mindes om, at Nellemann i 1872—73 var ordfører for forslaget herom, der dengang strandede. Den samtidige lov om alderdomsunderstøttelse anbefalede Goos, men havde ønsket selvhjælpen betonet.

Goos som kultusminister 1891—94

Den 10. juli 1891 indtrådte Goos i det Estrupske ministerium som afløser af ministeren for kirke- og undervisningsvæsenet (uofficielt kaldet kultusministeren) Jacob Scavenius, herre til Gjorslev i Præstø amt og kammerherre; ved samtidig resolution fastsattes hans eventuelle pension til 6000 kr., pensionslovens maksimum. Han forblev i stillingen til Estrups afgang 7. august 1894 og denne kun treårige funktionstid fik da for ham samme afbrydende virkning på professorembedet, som Nellemanns 21-årige ministertid havde for denne. Anledningen var den noget tilfældige, at Scavenius skulde gå, men hvorfor? Estrup havde sendt ham »silkesnoren«, han havde derpå søgt og et par dage før fået sin afsked, idet han i sin ansøgning henviste til uoverensstemmelse med kollegerne og ialtfald med en del af sit parti, en begrundelse Estrup tiltrådte. P. Munch har i D. d. Folks Hist. VIII (1929) s. 167 fundet grunden alene i hans »Fordsfrihed paa Aandslivets Omraade«, der skulde mishage kollegerne. Sammenhængen var en ganske anden. Ved uoverensstemmelser med en del af sit parti kunde der sigtes til, at der var en del forligsvenlighed i Højre. At han var i uoverensstemmelse med kollegerne, var derimod nok en omskrivning af, at

han var ved at blamere ministeriet ved — som kirkeminister — at være kommen i vanry in puncto sexti (det 6. bud), hvorom oplysning findes i en kronik i Berlingske Aftenavis 28. december 1957 af P. G. Lindhardt. Det gik helt tilbage til valgdagen i Storehedinge i januar 1887, da en københavnsk grosserer, i fortørnelse over hans moraliserende udtalelser på et vælgermøde, foreholdt ham, at han selv aflagde bordelbesøg, og som interpellant forlangte hans svar derpå. I stedet for at lade ham opnå svar havde valgbestyrelsen ladet manden anholde og holde inde i 2 dage, hvilket fremdroges ved valgbrevenes prøvelse i Tinget 4. februar, hvor formanden dog afværgede oplysning om detaljer, sp. 1206 og 1196. Det sørgede grossererens imidlertid for ved en bred offentliggørelse af sine påståede iagttagelser i omhandlede henseende og en højtidelig kirkeindvielse kort efter i Aarhus, hvortil kirkeministeren mødte på embeds vegne, tændte forargelsen i kirkelige kredse. Fra sådanne rettedes med 145 underskrifter en henvendelse til Kongen om at få en værdigere minister og i de bevægelser i befolkningen der i disse år gav sig udslag i mægtige adresser dels med mandlige dels med kvindelige underskrifter mod pornografi og lovreguleret prostitution — noget der førte til lovforslag på disse områder, se foran — havde ministerrygterne deres andel. Naturligvis anlagde Scavenius sag, men dommen, der fastslog manglende bevis, faldt først 14. april 1890 og fik et ubehageligt efterspil i pressen. Socialdemokraten for 30. november 1890 meddelte om en navngiven mand, der i retssagen havde vidnet til gunst for Scavenius og derunder edelig bekræftet ikke at have modtaget penge af ham, at han under en anden sag havde indrømmet urigtigheden af vidneforklaringen. Dette vilde dog ikke blive benyttet til at støtte en appel. Der findes i Goos' arkiv et brev til ham af 18. december 1890, hvori Nellesmann opfordrer ham, der efter salget af Dagbladet endnu havde et vist tilsyn med bladet, til at tie stille i spørgsmålet Scavenius. Omtalen deraf siges der vilde nok have fortaget sig, inden Rigsdagen til nytår atter skulde træde sammen. Han selv troede ikke på den historie og han taler om »sædvanlig gejstlig Uklarhed«. Tendensen er tydelig: han ønsker ikke Scavenius bort men vil i det længste støtte ham. Det er dog begribeligt, at rygtedannelsens dimensioner gjorde det umuligt. Det var et udbredt ønske i kirkelige kredse, at kirkeministeren skulle være en gejstlig mand. At han i udæskende grad var »verdslig«, virkede i hvert fald forargende og denne stemning kunde forstærkes ved, at forængereren J. Fischer, der også afgik »i utide« i 1880, havde været ompændt af rygter i lignende retning, da han i 1875 antoges, se Kriegers dagbøger VI s. 108 for 3. november 1875.

Den modtagelse, Goos fik i oppositionsblade som Socialdemokraten og Politiken, kan kun betegnes som hadefuld; begge opvarmede historien om hans støtte til Den nye Socialist i 1884 og gjorde det mest mulige ud deraf. Fra den anden side modtoges han med bifald som fuldtro Højremand uden forligstendenser; hans økonomiske ønsker er blevet tilgodeset. Der foreligger ikke noget om, at andre emner har været under overvejelse til stillingen, og man kan gå ud fra, at Nellemann har været hans anbefaler. I et brev af 18. juli 1891 (Goos' arkiv) skriver Nellemann til ham om i Berlingske Tidende at rette nogle ham tillagte videnskabelige ytringer om socialismen, man vilde jo gerne gøre ham til en frafalden socialist; nogen sådan erklæring ses dog ikke at være fremkommen. Kort forinden i 1890 havde han i værket Grundtræk af den danske Statsret (sammen med H. Hansen) redegjort for sin opfattelse af det forfatningsretlige, der er sammenfaldende med Matzens. Særlig havde han beskæftiget sig med resol. 26. januar 1886, hvis undladelse af at anvende den foreløbige finanslovs form han finder fuldt legitim.

Hvad lovgivningsopgaver angår, faldt han ind i et igangværende forhandlings-repertoire, som han delvis førte til målet således med lønningslove i 1892 ved Universitetet og Kommunitetet samt de lærde skoler og Sorø Akademi, i 1893 ved Døvstummeinstitutterne (efter hans forslag tillige Blindeinstituttet) samt det store kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket og i 1894 ved polyteknisk Lærestanstalt. Det samme gjaldt genoprettelse af et departementschefsejede under hans ministerium, der siden 1870 havde måttet nøjes med kun et departement trods de mange og uensartede forretninger, lov 11. marts 1892. Ældre var også forslaget om en statskole til uddannelse af lærerinder i forskolen, lov 12. april 1892, ligesom det private af ham støttede om statstilskud til folkehøjskoler¹⁾ og landbrugsskoler, lov 12. april 1892. (Den unge I. C. Christensen mente bittert, at den kun betød en indrømmelse på 40.000 kr. og derfor var købt for dyrt ved de samtidige lønningslove, sp. 5334). Henliggende forslag om forfatterret, nye bygninger for Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen samt lønninger ved Kvæsturen nåede ikke igennem i hans tid. Lov om kirkers opvarmning af 9. marts 1893 og om tidens bestemmelse af 29 s. m. skyldes hans forslag, hvilket også gjaldt lov 30 marts 1894 om seminarierne og prøverne ved dem. Hans forslag om de Kellerske anstalters overgang til selveje blev lov 1. marts 1895.

---

¹⁾ Ministeriets anerkendelse fik udtryk i dekorationer til ansete højskoleforstandere som J. Nørregaard, C. Baagøe og L. Schrøder.

Goos' foredrag i Rigsdagen var altid saglige, omstændelige og hensynsfulde, men bag sig havde han erindringen om forgængeren, der for resten sad lyslevende i salen. Overfor Goos' værdige professorstype havde Scavenius' flotte officerstype virket mere oplivende ved smilet bag det store overskæg og den impulsive tale. Det var ikke af hensyn til Rigsdagen, at han havde måttet vige pladsen, og nogen sympati skaber modgangen altid. Særlig den gruppe i Tinget, der i sin presse havde mødt den nye mand på ministerbænken med had og nag, mente på forhånd at have mistet noget på det kulturelle område, hvor den anså Goos for mere gennemført konservativ. Goos skønnede dette og i et par breve til L. Dinesen, der sad i finansudvalget, har han givet det udtryk. 27. november 1891 besværer han sig over, at hans selvstændighed ikke respekteres. Han er ikke tjent med at sættes i det lys, at han i modsætning til Scavenius' store selvstændighed er slave af andres indflydelse, han vilde ønske, at der blev taget lidt mere hensyn til, hvorledes opgaven må blive for *ham*, og det var uheldigt, at Falkenstjerne (venstremand og højskoleforstander) fik relief som videnskabs og kunsts beskytter. »Jeg kan ikke være tjent med at repræsentere Ligegyldighed mod Kunst og Videnskab. Jeg mener, at den nuværende Situation og jeg som Parthaver i den skulde betyde, at *baade* Højskoler og den højere aandelige Udvikling kunde gaa Haand i Haand og at disse kunne slutte Alliance mod Europæismen men saa gaar det ikke an, at den sidste paa Forhaand faar Forspring og proklamerer sig som Videnskabens og Kunstens Beskytter og os andre i Skammekrogen som »Bønder og Bæster«. Som Universitetsmand og Videnskabsmand kan jeg nu slet ikke være tjent dermed og jeg tror, at ogsaa De bør lade det økonomiske [ulæseligt] - hensyn blive lidt mindre dominerende, thi det er derpaa, at Europæismen slaar sig op.« Den 3. marts 1892 beklager han sig over nægtelse i finanslovsforslaget af 5 bevillinger: »det er en Tilkendegivelse af, at man ikke agter at komme til en Forstaaelse med mit Ministeriums Sager og med mig personlig.« Goos gør i det hele megen brug af Dinesen som mægler for sine forslag og bevillingsønsker. Ved finanslovens 3. behandling 1893—94 var der adskillige poster, på hvilke han måtte beklage manglende imødekommenhed. Eksempelvis kan anføres hans udtalelse sp. 4259: »Der er fra forskellige Sider, hvad jeg er taknemmelig for, fremkommet Anbefalere af forskellige Bevillinger vedrørende Skolevæsenet, som nu sandsynligvis ikke ville blive givne. Jeg vil da blot bemærke, at Resultatet for den Udviklings Vedkommende, som jeg har søgt paa Skolevæsenets Omraade, er temmelig trøstløs for mig i Aar.«

Hvad Regeringens almindelige politiske holdning angår ses det af hans nedenfor s. 229 citerede udtalelse, at han har savnet at være taget med af dens chef i drøftelser herom.

Når man fra Goos' samvirken med det af principielle eller personlige grunde ofte tvære Folketing går til hans rent administrative område, hvor han havde at gøre med embedsmænd og naturligvis delvis fortsatte forgængerens begyndelser, får man indtrykket af større held og også af initiativ og fast greb. For det kgl. Frederiks Hospital og den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse var der i 1882 indsat en overdirektør med et rådgivende lægeråd bestående af overlægerne. Med den fhv. kultusminister Fischers overlegne personlighed var denne samvirken forløbet godt, men efterfølgeren fra 1885 oberst Schøller karambolerede idelig med overlægerne og ministeriet var betænkt på at lade ham gå og selv midlertidig overtage overledelsen også for at vinde et overblik over forretningerne med den forestående flytning for øje. Så udgav den tidligere inspektør Lautrup imidlertid i september 1891 pjecen Et Indblik i Forholdene osv. med krænkende angreb på Schøller og man fandt, for ikke at blamere Schøller, at måtte afvente udfaldet af hans injuriersag mod Lautrup. Da kammeradvokaten havde sagt god for, at intet af betydning var oplyst mod Schøller, medens der var grund til at skride ind mod Lautrup, udfærdigedes 26. januar 1892, idet Schøller fik afsked efter ansøgning, resolution af det angivne indhold, der efter deri taget forbehold suppleredes med skrivelse af 20 august s. a. om overførelse til inspektøren af en række af forretningerne.

Den administrative ordening af statens museumsforhold, der skabtes ved resolution 28. januar 1892 og bestod til 1921, hang sammen med den lokale ændring, man så hen til men som først forelå i 1930-erne. Anledningen var, at direktøren for Antiksamlingen og Mønt- og Medaillesamlingen L. Müller døde i september 1891. Under fællesnavnet Nationalmuseet deltes samlingerne på »Palæet i Kalleboderne« — denne historiske betegnelse anvendtes i stedet for den gængse »Prinsens Palæ« — i første afdeling, den danske samlings forhistoriske del med tillæg af Antiksamlingen og den etnografiske samling (herved bortfaldt den ældre særlige direktion for de antikvariske mindesmærkers bevaring) og anden afdeling, den danske samlings historiske del, hvori Folkemuseet eventuelt skulde indgå (det skete i 1920). Mønt- og Medaillesamlingen, der overtoges af den aldrende direktør Herbst, medens personalet iøvrigt omplaceredes, forblev midlertidig udenfor ordningen. Der findes i Goos' arkiv talrige breve til ham fra Bernhard Olsen, skaberen af Dansk Folkemuseum med aflæggeren Landbrugsmuseet i Lyngby, for hvis komité Goos var formand og som han ofrede

megen interesse. Af andre museumshverv har han en tid været i Kunstmuseets indkøbskomité.

Oprindeligt havde farmaceuterne måttet søge uddannelse ved Universitetet og den polytekniske læreanstalt på ubekvem måde. Efter andragende i 1887 fra apotekerforeningen, der rådede over en til studiets fremme indsamlet fond, og efter en kommissionsbehandling var en særlig undervisning begyndt, men apoteker, etatsråd Chr. Hansens i januar 1891 givne tilbud om at bekoste opførelsen af en særlig bygning beregnet på 70 studerende skabte muligheden for en helt tilfredsstillende ordning. For denne gaves regulativet af 21. sept. 1892.

20. februar 1892 udfærdigedes anordning om indretning af de statsvidenskabelige eksaminer ved Universitetets rets- og statsvidenskabelige fakultet delt i to skikkelser: en statsvidenskabelig embedseksamen, hvis første del faldt sammen med den 26. sept. 1890 indrettede juridiske fællesprøve, og en økonomisk-statistisk eksamen.

2. september 1892 udfærdigedes Tjenestereglement for det kgl. Teater og Kapel, hvorved det ældre fra 1856 blev afløst overensstemmende med udkast af den nedsatte teaterkommission, efter hvis forslag der i 1889 var stadfæstet et nyt forfatterregulativ og i februar 1891 et nyt regulativ for beregningen af feu (spillepræmie til skuespillerne). På retskrivningsområdet havde Scavenius 7. januar 1889 fastsat ministerielle og væsentlig nye regler efter indstilling af en af ham nedsat kommission. Den under 27. februar 1892 udsendte bekendtgørelse gentog og uddybede på forskellig måde denne reglementering.

På Universitetsområdet greb han også handlende ind ved ansættelse 29. juni 1892 af midlertidig docent, dr. phil. J. Paludan som professor i æstetik og foretog dette skridt uden tilslutning af de akademiske instanser. Paludan, der var født 1843, havde været i sin stilling siden 1884 og i den om professorudnævnelsen nedlagte forestilling hedder det, at man fandt, at der nu var anledning til at besætte embedet; siden Carsten Hauchs død havde det i 20 år været ubesat. Efter planen havde embedet to sider: den rent æstetisk fortolkende og den litteraturhistoriske. Det viste sig nu, at det filosofiske fakultet, hvortil Konsistorium sluttede sig, vel anerkendte den af ministeriet designerede dr. Paludan som litteraturhistoriker, men fandt, at hans virksomhed ikke kunde siges at gå i retning af karakteristik og analyse af digterværkerne og den psykologiske udredning af værkernes sammenhæng med det menneskelige åndsliv. Idet han herefter ikke kunde anbefales som af ministeriet ønsket, foreslog man at gøre ham til ekstraordinær pro-

fessor i litteraturhistorie og eventuelt at nedlægge embedet i æstetik. Sin forkastelse af denne udvej begrundede Goos på, at stillingen ikke for tiden kunde knyttes til Paludan anderledes end af ham påtænkt og ved at nedlægge det æstetiske professorat vilde man berøve administrationen sin frihed til at besætte det efter hensyn til vekslende behov og forhåndenværende kræfter. At en professor ikke i lige grad fyldte de flere sider af sin lærestols opgaver, var ikke enestående og det var ikke udelukket, at Paludan under de nye forhold i højere grad kunde tage den rent æstetiske side op. Paludan udnævntes herefter til professor i æstetik særlig i almindelig og sammenlignende litteraturhistorie og med pligt til at docere dansk litteratur.

Politiken for 1. juli var dybt indigneret over dette frafald fra ungdommens bedre idealer. Ved de afhandlinger, Goos havde fået frem i Det nittende Aarhundrede, gøres han til »radikal Medarbejder« ved dette og det fremholdes, at han havde været med i adressen til G. Brandes i 1877. Denne fremkom, da Brandes, efterat tidsskriftet var gået ind, rejste til Tyskland for længere tid, og Goos var mellem de 45 underskrivere, der beklagede, at han var blevet vraget i 1875 som Hauchs efterfølger (idet Fischers ønske herom stødte på modstand ved Universitetet), men for resten forbeholdt underskriverne sig deres mening om den litterære strid og dens måde. De forløbne 15 år kunde vel nok i og for sig begrunde et noget andet syn på Brandes som professoremne og nu stod han ialtfald som konkurrent til docent Paludan. At Goos' politiske anskuelse i årenes løb havde ændret sig noget, var jo en fuldkommen ærlig sag, som kun fanatisme kunde tage anstød af. Han var, som det fremgår af foranstående, modstander af den angribende Europæisme. Et andet tilfælde, der opirrede i denne lejr var, at det kgl. Teaters censor Erik Bøgh afviste Otto Benzons stykke Sportsmænd, uden at ministeriet greb ind, hvorpå det opførtes på Folketeatret. Under finanslovsbehandlingen måtte Goos stadig forsvare teaterchefen, kammerherre Fallesen, ansat 1876, hvis forbliven i stillingen var utålelig for en af Edvard Brandes ledet opposition. Goos tog omsider tyren ved hornene og efterat den nysudnævnte »regulativkommission« var takket af nedsatte han 24. marts 1893 en ny kommission på 12 medlemmer med opgaven at forbedre økonomien gennem et omfattende program bl. a. omfattende en dobbeltscene. Han tog selv ledelsen som formand (og fortsatte som exminister) og der arbejdedes dels i samlede møder under hans ledelse dels i udvalg ledet af Fallesen. Denne afgik imidlertid ved døden 6. juli 1894, og der blev mulighed for nye tider. Også forfatterunderstøttelserne vilde Folketinget gerne kritisere,

således uden grund tilbageholdelse af en understøttelse til Henrik Pontoppidan, der ikke havde underskrevet en ham afæsket erklæring formentlig om ikke at have skrevet et bidrag til en avis, for hvilket redaktøren var idømt bøde, og hvortil han var forfatter.

For en ordens skyld og af hensyn til Goos' eftermæle, hvem Georg Brandes af al evne og ikke uden virkning ved skældsord og sigtelser har søgt at beklukke som karakterløs, må jeg gå ind på udtalelser i Brandes Levned III (1908) s. 345 f og Samlede Skrifter XII (1902) s. 196 f. I en afhandling om nationalfølelse savner han her i landet retssans og retsfølelse og anfører som eksempel, at »en fremragende Stræber som Hr. Goos kan den ene Dag staa i Spidsen for et Foretagende, næste Dag forfølge det med fuld Energi.« Han kan være »Formand for et Ligbrændingsselskab og et Aar derefter forbyde selv Degnene at være til Stede, hvor der brændes et Lig — Intet skader, Intet dræber.« Goos var ganske rigtig formand for ligbrændingsforeningen og virkede for loven, der gaves 1. april 1892. Dens § 5 bestemmer, at præsterne ikke har pligt til at forrette kirkelige handlinger, hvor ligbrænding finder sted. Et derfra forskelligt spørgsmål, der ikke er besvaret ved nævnte regel, er om deres berettigelse dertil. Som udviklet i cirk. 21. februar 1893 er lovgivningens oprindelige ordning her nemlig forbudet ikke berørt af loven, hvorom der også er givet autoritative udtalelser i Rigsdagen (Folketinget, 1891—92 sp. 1542, 1817). Følgelig behøvedes der som udtalt i cirk. 5. december 1892 ministeriel tilladelse, men som det nu siges, kan en sådan ventes. Efter gentagne forhandlinger i det Kirkelige Råd fastslog bkg. 5. februar 1894, at tilladelse ikke behøves, når den kirkelige betjening ikke foregik i forbindelse med selve ligbrændingen eller askens anbringelse; uden embedsdragt kunde præsten møde herved. Senere er større frihed meddelt, men på intet tidspunkt har der været lovstrid tilstede. Dette udtales ganske vist i brandesiansk ånd af Knud Secher i Ligbrændingens Historie i Danmark (1931) s. 234, der taler om Goos' omslag og »fanatiske modstand« som minister. Hvor er mon fanatismen?

Dernæst er der hans omtale af Folketingets forkastelse af et privat forslag om en understøttelse til ham på 2000 kr. årlig og Goos' medvirken herved. Året før havde Tinget bevilget ham en større sum, men vedtagelsen faldt igennem i Landstinget, hvor også Goos var imod. Forhandlingen, der var særdeles udførlig, fandt sted omtrent midt mellem en jubilæumsfest for Brandes 25. oktober 1891 og Dr. Paludans professorudnævnelse og førstnævnte begivenhed bidrog stærkt til, at forslaget var ganske håbløst. Goos'udtalelser sp. 4437 og 4526 blev fremsat med megen

vægt. Han anerkendte Brandes som en betydelig æstetisk forfatter, uafhængig af de resultater han kom til, men det centrale i hans virksomhed var en agitation eller missionsvirksomhed rettet direkte mod de moralske og religiøse problemer, som vi bygger vort liv på. Dette var kommet tydelig frem ved festen for ham, hvor han havde vedkendt sig dette som sit stadige formål. Herved sigtedes bl. a. til hans svar på en fakkeltale, der — samtidig med en betydelig selvforherligelse, der ikke stod tilbage for det berømte *Herrer vi er i Aandernes Rige* — rettede hadefulde angreb på det bestående samfund. Brandes er angriber, sagde Goos, men fra det angrebne samfund kan der ikke ventes støtte. I 1877, da han gav ham tilslutning, havde han anset ham for væsentlig videnskabsmand. Andre talere betonedede, at Brandes havde vist sig som socialist. Brandes overfører med urette dette på Goos, der ikke sagde et ord derom. At han skulde have meddelt de Universitetsdocenter, der havde deltaget i omtalte fest, at de aldrig skulde opnå forfremmelse til professorer, behøver på denne baggrund nærmere dokumentation for at vinde tiltro.

Som foran s. 197 ff oplyst gjorde forliget og Estrups afgang 7. august 1894 ende på Goos' ministertid. Jeg refererer her nogle i familien Nellemanns besiddelse værende oplysende papirer, der ligesom andre velvilligt er stillet til min rådighed. Med påtegning August 1894 findes et af Nellemann til egen brug nedskrevet sålydende memorandum. Forsåvidt angår s. 205—10 smgn. foran s. 184. »I den første Tid efter Forliget var E. i megen Tvivl, om han burde trække sig tilbage. Det maa her erindres, at dengang da Aftale blev truffen om den bekjendte Udtalelse vidste man *ikke*, at det Albertiske Frafald [han gik over til forligsmodstanderne] vilde finde Sted. Man talte dengang om, at kun et Par Stykker af det forhandlende Venstre vare usikre, men man ventede, at de alle, bortsete herfra, vilde gaae med til Forliget.

Det Albertiske Frafald i Forb. med den Maade, hvorpaa Venstrepressen tog Sagen, fremkaldte derfor Tvivl hos E., om den af ham i Erklæringen betegnede Situation var kommen; han var allerede dengang — til Forskiel fra de fleste andre — paa det rene med, at Valget vilde gaae de Moderate imod. Ofte udtalte han for mig, at han vilde ansee det for rettest at opløse Folketh. og saa tage sin Bestemmelse efter de nye Valgs Udfald, men herfra var man afskaaren ved Løfter til Boisen og Consorter, og disse fastholdt, at de ingen Opløsning vilde have (hvilket Erfaringen vistnok har vist at have været en Dumhed). Længere hen paa Sommeren forandrede han imidlertid Beslutning og fra et vist Øjeblik af var han bestemt paa at træde af, saa at sige quand même. Hvad der har

været afgjørende for ham i saa Henseende i hans Indre veed jeg ikke, men efter hans Udtalelser til mig maa det vistnok have været en Samtale med Steffensen, under hvilken han afkrævede denne en bestemt Erklæring, om hvorvidt de underhandlende Rigsdagsmænd (Steffensen, M. Friis, Dinesen) havde lovet noget i Retning af hans Afgang. Dette skal, efter hans Referat til mig af Samtalen, Steffensen havde bestemt benægtet og fastholdt, at det overfor B. var hævdet, at der i Erklæringen ikke laa andet end hvad der stod i den. Men saa havde E. spurgt, hvad da de Moderate vilde sige, hvis de fandt Ministeriet paa sin Plads til Oct. Hertil skal da St. have svaret: *Ja saa ville de blive gnavne og det ville vi ogsaa blive men intet videre* : de kunne ikke klage over Brud paa Løfte. Dette troer jeg, har slaaet Sømmet paa Hovedet, og fra den Tid af, har E. mere og mere levet sig ind i den Forestilling, at han nu vilde have sin Frihed, ligesom han vel ogsaa har følt, at Høire ikke mere var det gamle. Da han ifølge sin Natur ikke er let at bringe fra en vis Tankegang, naar han engang har sat sig fast i den, gjorde det derfor intet Indtryk paa ham, at Moltke, Friis og Steffensen, da Tiden nærmede sig til det afgjørende Skridt, og saavidt jeg husker under Sølvbryllupsfesterne, tilbød at give ham en skriftlig Erklæring med Navnes Underskrift om at de *ikke* ansaa det i Erklæringen indeholdte Tidspunkt for at være kommet. Jeg antager, at Moltke, som vistnok hele Tiden har holdt sig mere tilbage end de andre, og som frygtede den sædvanlige Henvendelse til sig selv om at være Minister, har foranlediget dette Skridt, men de andre to vare med.

Efter at E. havde taget sit Parti, maatte han først i flere og gienagne Samtaler vænne Kongen til den Tanke, at han gik, og dernæst maatte han tænke paa Successionen. Det stod fast for ham 1) at han ikke kunde gaae af, førend der var sikkert Kongen et andet, for ham acceptabelt, Høireministerium, idet E. ikke efter Kongens Trofasthed mod ham i mange Aar kunde udsætte Kongen for alle de Bryderier, som vilde blive Følgen, hvis han selv paa bar Bund skulde skaffe et nyt Ministerium, og for alle de Tilfældigheder, saadant kunde føre med sig, hvorom Kongen havde en levende og høist ubehagelig Erindring fra 1874 (den Fønnesbechske Historie), 2) at han ikke kunde overlevere Magten til et Venstreministerium eller — hvad maaskee mange dengang tænkte — et Coalitionsministerium. Dette sidste ikke, fordi E. ansaa det for en constitutionel Uting, fordi han indsaa, at noget saadant vilde complet demoralisere og splitte Høire, fordi han, som ovenfor omtalt, allerede da ansaa de Moderate for mærkede til Slagning ved næste Valg, hvorfor man vilde blive narret ved at søge en

Alliance med dem. Under de mange Samtaler, vi havde om den Ting, havde jeg med største Bestemthed hævdet, at jeg ikke vilde være Conseilspræsident, dels fordi jeg ikke havde den sociale Stilling, som efter min Mennig behøvedes dertil, og desuden selv om jeg havde den eller den skaffedes mig, ikke gad forandre min Levevis (ligesaa lidt som min Kone vilde det), dels fordi jeg heller ikke troede, at den politiske Fordeel, som efter Manges Mening skulde naaes ved Ministerskiftet, vilde opnaaes, naar jeg traadte i Spidsen for den nye Combination, da jeg i den alm. Mening dertil identificeredes for meget med E. Om Ingerslev kunde der efter vor overeenst. mening heller ikke være Tale. Afseet fra, hvad der ellers talte imod, var han dengang syg og fraværende ved et tysk Bade-sted, og ingen af os troede dengang paa, at han vilde komme sig; desuden var det næsten sikkert, at han heller ikke vilde. Da vi endvidere gik ud fra, at Moltke ikke vilde, og jeg — maaskee til lidt Forskiel fra E. — ogsaa meente, at han ikke duede, maatte man naturligen standse ved R. T. som den eneste i Ministeriet, der havde de Egenskaber, der krævedes, og tillige kunde formodes, da han endnu var ung i det politiske Liv, at have Lyst dertil. Hvad angaaer Folk udenfor Ministeriet kunde der formeentlig ikke være Tale om Steffensen som Conseilspræsident, og hvad M. Friis angaaer, vidstes det, at han vilde sige nei, ligesom det heller ikke antoges, at han vilde kunne danne et Ministerium. Desuden var han i Øjeblikket i Udlandet. E. talte derfor i Overeenst. med Ovenanførte med R. T. Han var til at begynde med lidet villig dertil; han vilde nok blive ved at være Udenrigsminister, men til at træde i Spidsen for et nyt Ministerium havde han kun ringe Tilbøjelighed — sagde han og meente det ganske sikkert. Imidlertid trykkede Situationen saa stærkt paa ham, at han tilsidst erklærede, at han skulde forsøge at danne et nyt Ministerium paa følgende Betingelser 1) at Moltke først skulde opfordres dertil, og det ikke paa Skrømt, men i fuldt Alvor. 2) at han fandt den fornødne Støtte hos sine hidtilværende Colleger, hvorved han vistnok først og fremmest tænkte paa Ingerslev og mig, og 3) at der iøvrigt gaves ham frie Hænder i Henseende til Ministeriets Sammensætning, ved hvilket sidste baade E. og jeg den Gang kun tænkte os, at han sigtede til Bahnson, som vi nok kunde tænke os, at han ikke vilde have med, og for hvis Vedk. der kunde ydes en passende Retraite, da Tvermoes' Afgang som commanderende General allerede dengang var besluttet af Bahnson selv, og saavidt vides, Tvermoes selv forberedt derpaa. Dette sidste lagde baade E. og jeg stor Vægt paa ikke alene af Hensyn til Bahnson personlig, men ogsaa fordi vi meente, at det overfor Høire var aldeles nød-

vendigt, hvis han skulde gaae af, af Hensyn til den politiske Situation, da at dette skete paa en pæn Maade. Overfor alt dette erklærede saa jeg — og Ingerslev, der lige var kommet hjem til Sølvbrylluppet — ogsaa at jeg skulde være villig til, hvis det kunde lette Combinationen og bringe udover den øieblikkelige Vanskelighed, at blive ved som Justitsminister i nogen Tid endnu, og jeg lagde ingen Dølgmaal paa, at jeg, naar Buch engang gik af, maatte forbeholde mig at gaae ind i den Stilling, hvorfor jeg ikke vilde forpligte mig for længere Tid. Naar jeg stillede mig saaledes, var det deels fordi jeg presseredes stærkt af E., som Dag for Dag blev mere ivrig for at faae Successionsspørgsm. ordnet, og fordi jeg frygtede for, at hvis R. T. ikke kunde danne Ministerium eller sagde sig fra, fordi han blev kjed af Vanskelighederne og ikke kunde faae det til at gaae, som han vilde, saa kom man ud paa det vilde Havs Tilfældigheder, og saa kunde det let ende med for Høire aldeles fordærlige Combinationer. Og det saa ofte ud dertil. Jeg troer saaledes, at hvis General Thomsen havde sagt nei, hvortil han, som Erfaringen senere har viist, vilde have havt god Grund i sin Helbredstilstand, saa havde R. T. opgivet det Hele. I et saadant Øjeblik var det, at jeg en Dag gik ned til E. og sagde til ham: hvis nu R. T. ikke kan danne Ministerium og kommer en Dag for at sige sig fra det Hele, saa maa De blive, thi det kan jo dog ikke gaae an, at Magten falder i Venstres Hænder, blot paa Gr. af Impotens hos Høire til at danne et nyt Ministerium. Hertil svarede E., at det vilde han ikke, førend de yderste Forsøg paa at danne et andet Høireministerium vare giorte, og dertil henregnede han, at ogsaa en Henvendelse til Klein var forsøgt. Da jeg maatte ansee dette — da han sikkert vilde sige ja og giøre Forsøget med Bille og formodentligt nogle af de Moderate — for den rene Ødelæggelse for Høire og i Modstrid med alt, hvad vi hidtil havde anseet for fornuftig Politik, maatte dette kun tiene til hos mig yderligere at befæste den Overbevisning, at der ingen anden Udvei var end R. T., og at han for enhver Priis maatte skaffe et nyt Ministerium.

Medens dette foregik mellem E. og mig, og tildeels efter hans Hjemkomst ogsaa Ingerslev, stillede Kongen sig saaledes, at først vilde han anmode mig om at danne Ministerium, og jeg blev derfor kaldet til ham. Ved Samtaler med E. var han forberedt paa, at jeg vilde sige et absolut Nei, og jeg kan derfor ikke sige, at han presserede mig stærkt. Jeg troer ogsaa, at han tildeels anerkjendte mine Grunde, navnlig forsaa vidt som de hentedes fra den sociale Stilling og Hensynet dertil. Samtalen gik derfor nærmest ud paa, hvem da? Efter mine Samtaler med E. maatte jeg sige: først

Moltke; hvis han ikke vil, R. T., paa hvem der da maa lægges Pres. Saa blev E. bemyndiget af Kongen til at henvende sig til Moltke. Denne mødte imidlertid E.s Spørgsmaal, om han maatte raade Kongen til at henvende sig til ham, med en bestemt Afvisning, saa bestemt, at da E. sagde til M., om han dog ikke vilde tage sig Betænkningstid til næste Dag, saa svarede M. dertil Nei, han behøvede ingen Betænkningstid, da hans Beslutning stod fast, og hvis jeg ikke husker fejl, havde han efter E.s Referat af Samtalen til mig endog sagt »hverken nu eller nogensinde«.

Saa fik R. T. den officielle Opfordring af Kongen. Saavidt jeg nu refererer det Stedfundne, kan jeg naturligviis ikke see ind i Folk og vide, om de have havt mig ubekjendte Motiver, men naar jeg skal tale om, hvad der var eller i Løbet af Tingenes Gang blev mig bekjendt, da er dette følgende.

Først vilde R. T. have en anden Krigsminister og navnlig General Thomsen, som han ansaa for moralsk forpligtet ved sin hele politiske Optræden til at tage Affairer, og om hvem han troede, at han bedst vilde komme til rette med Folkethinget som det dengang var. Dette forundrede mig ikke. Han lagde derfor stærkt Pres paa Thomsen, og jeg anseer det for et stort Offer paa den politiske Loyalitets Alter, at han sagde ja, thi han var allerede dengang syg, og Erfaringen har senere viist, at han i sin Helbredstilstand vilde have havt gyldig Grund til at sige »Nei«. Havde Th. sagt »Nei«, har jeg det Indtryk, at R. T. saa vilde have opgivet Forsøget og meldt sig fra.

Saa maatte der jo skaffes en Finantsminister. Her tror jeg, at Stillingen var denne. E. har altid været meget bange for Scharling og anseet det for et farligt Experiment at lade ham være Finantsminister. Derfor har han sikkert raadet R. T. til kun i yderste Nødsfald at gaae til ham, og han har vist givet Anvisning paa Lüttichau, dels fordi denne havde en god Stilling overfor de jydsk Landmænd og i det Hele Jyderne, dels fordi han meente, at R. T. let vilde kunne styre L., medens han maaske ikke kunde styre S. Saa blev L. anmodet om at komme herover og skjønndt han ikke var glad derved, gik han, som bekjendt, ind paa at være Finantsminister, vistnok især da E. tilskyndede ham dertil og forsikkrede ham om, at Specialkundskaber ikke behøvedes, og at Personalet i Ministeriet var godt og loyalt.

M. H. t. Cultusministeriet da troede jeg indtil det sidste Øjeblik, at R. T. ikke tænkte paa nogen Forandring, og hans Stilling til denne Sag var ogsaa den, at han ikke ansaa en Forandring som nødvendig, men kun som ønskelig. Det nye Ministerium ansaa han derfor for sikkert, efter at de to foranførte Portefeuilleer vare

besatte. Til mig ytrede han derfor kun, da jeg egentlig troede, at alting var færdigt, at han vilde forsøge paa at finde en ny Cultusminister, mindende om, at en af hans Betingelser var, at han skulde have frie Hænder i Valget af de enkelte Ministre. Han meente, at Situationen særlig overfor Folketh. vilde være bedre med en ny Mand, hvis han kunde faae den, han ønskede; hvis ikke vilde han anmode G. om at blive. Da han nævnede Bardenfleth, blev jeg ikke lidt forbavset. — Han var mig saa ubekjendt, at jeg dengang ikke engang vidste, at han hørte til den grundtvigianske Retning, men nærmest troede, at han som de fleste Jurister stod temmelig indifferent overfor de kirkelige Spørgsmaal. Jeg udtalte, at jeg fandt dette meget betænkeligt, da Cultusministeriet efter min Mening var den vanskeligste og ubehageligste af alle Ministerposterne, og at det derfor forekom mig et Vovestykke at ombytte en erfaren og rigsdagsvant Minister, der nu havde sat sig ind i alle disse vidtløftige og kjedelige Sp. om Præstelønning, Præstevalg, Skolevæsen og dsl. med en Mand, om hvem man ikke engang vidste, om han overhovedet kunde opretholde en Debat i Rigsdagen. R. T. blev imidlertid ved sit Forsæt; han vilde gøre Forsøget —, men han fremhævede atter for mig, at jeg nu maatte ansee Sagen med det nye Ministeriums Dannelse for afgjort — hvad enten B. sagde nei eller ikke. Saa erfoer jeg næste Dag, da jeg kom ind fra Landet, at han havde sagt ja.« Den 44-årige V. Bardenfleth var fra fuldmægtig i Indenrigsministeriet lige udnævnt til stiftamtmand i Aarhus og havde endnu ikke tiltrådt dette embede. Der var forbindelse mellem Reedtz-Thott og hans familie på grundtvigiansk grundlag.

I forbindelse hermed meddeles et brev til Nellemann fra Goos af 21. februar 1896 altså 1½ år senere, efterat han har læst Nellemanns optegnelse. Han taler dels om skiftet 7. august 1894 dels om den mulighed, at Reedtz-Thott nu, da han skal finde en afløser af Nellemann, der vil gå af, henvender sig til ham derom. Denne sidste del af brevet er fortsættelse af et ældre af 14. februar, der meddeles senere.

»Kjære Nellemann!

Hermed følger Deres Optegnelser tilbage. Jeg har læst dem med den største Interesse, og de indeholder jo i Virkeligheden endel, der er nyt for mig. Jeg har faaet fuld Klarhed over Estrups tidligere og nuværende Stilling til Ministeriet R. Th. og ved, hvad jeg har at holde mig til ligeoverfor de Matzenske Gjætninger. Om Deres Stilling til Ministerskiftet og særlig til det i Kultusministeriet var jeg forsaavidt allerede klar, som De dels i Samtaler før Skiftet

havde meddelt mig, hvorledes de stillede Dem til Tanken om at blive Konseilspræsident, og jeg selv dels fra Kongen selv ved Afskedsaudiensen havde hørt, hvorledes De havde stillet Dem ogsaa, hvad mig angaar. Hvad angaar det Punkt, der i Anledning af vor Samtale forleden kunde faa størst Betydning, nemlig R. Th.s Stilling til Skiftet i Kultusministeriet, kan De naturligvis, som De siger, ikke oplyse, hvad der udvortes ikke foreligger noget om. Men jeg tror dog, at det da og senere udvortes Foreliggende berettiger til at sige, at Skiftet i dette Ministerium ikke var saa politisk klogt, som R. Th. tænkte sig, og at der i det mindste er Sandsynlighed for, at det har været dikteret ikke udelukkende af politiske Hensyn, men i detmindste tillige af personlige, ikke-politiske Hensyn. Hvis jeg tør betegne det sidste som mindre, politisk set, loyalt, vilde jeg altsaa sige, at R. Th. har vist nogen politisk Uklogskab og svækket Tilliden (hos mig) til hans politiske Loyalitet.

Hvad det første Punkt angaar, ved De vel, ligesaa godt som jeg, at B. ikke har gjort Lykke hos Højre. Navnlig skal der være endel Misfornøjelse især i kirkelige Kredse over adskillige Præstebefordringer og en formentlig altfor stærk Underordnelse under den nye (grundtvigianske) Biskop for Sjælland [Skat Rørdam]. Men hvad særlig Forholdet til de Moderate angaar, som R. Th. vel nærmest har tænkt paa, har jeg to Ting at henvise til. Da Odense Skolen blev tagen i Brug, var jeg tilstede. Jeg mente dengang, ligesom ved Marmorkirken, at min Udeblivelse kunde blive fortolket som Gnavenhed over at være gaaet af, — noget jeg først, efterat jeg i forrige Rigsdagssamling havde vist, hvor ivrigt, og ikke uden Frugt, jeg støttede den nye Kultusminister, har troet at kunne sætte mig ud over — Kl. Berntsen, der ogsaa var der, greb da Lejligheden til i en meget lang Samtale at udvikle for mig, at de Moderate aldeles ikke havde ønsket min Afgang, og hvorfor de ikke havde gjort det. Det har dernæst i denne Samling vist sig, at der til en given Tid var et meget slet Forhold mellem B. og de Moderate, langt slettere end det nogensinde var mellem dem og mig. Indirekte fik jeg Meddelelse derom og om Grunden fra N. I. Larsen (hvem jeg da ligeledes indirekte lod svare, at det aldeles ikke glædede mig, da Sagerne stod over Personerne) og fra Kl. Berntsen, hvem jeg træffer i Teaterkommissionen. Jeg tror, at den Forestilling, R. Th. har havt om det politiske kloge i dette Skifte, er paa egen Haand indblæst ham af L. Dinesen, der i det sidste Aar af min Ministertid gjentagne Gange gav sin Utilfredshed med mig til Kjende, vistnok nærmest, fordi jeg ikke vilde følge ham i hans næsten fanatiske Had til Scavenius, afdøde Fallesen og flere andre. For mig staar det, som sagt, saaledes, at R. Th. ikke, ved Skiftet af mig, har vist

politisk Klogskab, og han har hos mig svækket Troen paa ubrødelig politisk Loyalitet.

Under disse Omstændigheder anser jeg det for det Første for meget tvivlsomt, om R. Th. virkelig vil optage den Tanke at henvende sig til mig om Justitsministerposten, om han ikke vil fastholde Tanken om at tage Steffensen, eller maaske endog gaa til Klein, hellere end til mig. For det Andet kan den Omstændighed, at jeg ikke har absolut Tro paa hans politiske Loyalitet, ikke andet end virke noget afskrækkende paa mig til at modtage en eventuel Henvendelse, hvorved jeg dels vilde ofre den relative Ro, jeg nu i 1½ Aar har nydt, dels snarest forværre mine økonomiske Forhold. Skulde jeg lytte til disse sidste Betragtninger, vilde jo f. Ex. Stillingen som Nationalbankdirektør forholdsvis staa i rosenrødt Lys. Imidlertid skyder jeg for Tiden alle mine personlige Overvejelser til Side. Dels falde de jo bort af sig selv, hvis R. Th. Tanker vise sig at gaa i anden Retning, dels kan Spørgsmaalet jo ikke blive brændende før efter Samlingens Slutning. Alt er jo endnu ikke klaret med Hensyn til Finansloven for næste Aar. Jeg tilføjer dette, fordi jeg nu har faaet den officielle Demission af General Kaufmann som Direktør i Hafnia, og som Formand i Kontrolkomiteen skal lede Valget af en Sukcessor. Jeg antager, at de er enig med mig i, at jeg ved de Spørgsmaal, som her kunne opstaa, ikke kan være bundet ved noget Hensyn til den i det mindste usikre Eventualitet, vi have drøftet sammen, og hvorom jeg selvfølgelig ikke kunde ytre det Mindste som Motiv f. Ex. til en Vægning fra min Side til at sukke, hvis min Kandidatur skulde komme frem under Forhold, der vilde gjøre mig en Vægning vanskelig, hvad jeg iøvrigt, som jeg alt har sagt, anser for usandsynligt.

Deres hengivne Goos.«

Endelig kan meddeles afskrift af en kortfattet udtalelse af Estrup indlagt i et omslag med påtegning af Nellesmann smgn. foran s. 184. Den tjener til indirekte at vise, at han ikke var med til at presse et forlig frem.

Omslaget: »Hoslagte er nogle Bemærkninger, som E[strup] har nedskrevet, i Anledning af, at Scavenius engang i Oct. 1895 under Delegeretmødet eller de Forhandl. som gik forud for dette, havde sagt, at »Høire« (: hvorved han mente den da herskende forligsstræbende Retning i det baade i Landsth. og især i Folketh.) havde udøvet Tryk paa Ministeriet for at bringe det til Forliget.«

Optegnelsen: »Forsaavidt ved *Forligets Realitet* kun tænkes paa de 2 Love, der umiddelbart fremgik af det, Finantslov og Hærløvs,

er det rigtigt, at der ikke blev udøvet noget Tryk paa Regjeringen af Høire.

Derimod *ikke* forsaavidt Resolutionen medregnes som Realitet, *end mindre* naar ogsaa Ministerskiftet tages med.

Om Resolutionerne var ikke opnaaet Enighed det foregaaende Aar i den Form, hvori de nu af Høire-Forhandlerne blev accepterede. Denne Form fandtes ganske rigtigt i de Forligsvilkaar, indeholdende ogsaa den umulige Fordring, at Reg. skulde binde sig til en (ukjendt) Hærordning med $\frac{1}{2}$ Mill. Besparelse, men skjøndt hele Forslaget var og blev uden Betydning paa Gr. af Uoverensstemmelsen om Hærordningen, anholdt jeg *sfrax* den foreslaaede ubetingede Forpligtelse (Resolution 1) til at vedtage 2 Maaneders Forlængelse, naar Finantsloven ikke var færdig 1. Apr. — en efter min Mening baade uforstandig og ydmygende Forpligtelse for Landstinget; men Høire-Forhandlerne havde alligevel glatvæk vedtaget den i 1894, og jeg var nødt til at acceptere den for ikke at sprænge Forliget.

Ministerskiftet

a) Boisens Udtalelse til mig, hvorefter det allerede i 1893 maatte være lovet ham eller dog stillet ham i sikker Udsigt som *umiddelbar* Følge af Forliget

b) Lyttichaus Mission (²⁴/₃ 94) med ligefrem Opfordr. fra Folkethingets Høire om at love Ministerskifte for at opnaae Forlig.

c) Steffensens Udtalelse til mig, at »vi ogsaa vilde være kjede af at træffe Ministeriet paa sin Plads i Samlingen 1894—95.«

Ifølge sine optegnelser havde Goos i 1893 opgivet sit ham indtil da reserverede professorat; hertil kunde han altså ikke vende tilbage. Stillingen som overinspektør ved fængselsvæsenet var forbeholdt og genoptoges. Han havde opgivet alle akademiske administrative hverv undtagen Aarbogen til 1894 og eforatet for Scheels Stiftelse. Med sin frodige arbejdsevne og sine økonomiske familiemæssige behov stod den 62-årige »Dr. Goos« da i øjeblikket noget tomhændet. Allerede dagen efter afgangens tilskrev Nellemann ham at han kunde regne på ham, hvor han kunde være til nytte, og den 22. august spørger han: »vil De have en Titel? Conferentsraad?« Den 24. skriver han, at Goos godt kan blive gehejmetatsråd, men det medfører rangskat, og den 27. udtaler han sin glæde over, at Goos vil modtage denne titel. 18. september er der tale om en professorbolig til ham, men det opgives. Nellemann meddeler, at han tænker på at overdrage Goos det hverv at revi-

dere straffeloven, men det haster ikke. De hverv, han fik, kom til at falde indenfor det kultusministerielle område. Han holdt i nogle semestre private forelæsninger på Universitetet over strafferet og almindelig retslære; en ministeriel tilladelse hertil behøvedes, da han ikke var dansk doktor (Aarbog 1892—95 s. 669) og han blev 1898—1900 censor ved de juridiske eksaminer. Han blev derhos direktør for de kgl. Døvstummeinstitutter og formand i bestyrelsen for Statens Blindeinstitut. Denne relative ledighed kan være kommen den fuldstændige udgave af strafferettens specielle del tilgode 1895—96.

Den 69-årige godsejer J. B. S. Estrup havde efter 19 besværlige års ledelse af landets regering efter eget ønske trukket sig tilbage ledsaget af krigsministeren, hvis særlige opgave med Københavns landbefæstning ikke krævede hans forbliven, samt — ifølge et lune hos den nye ikke stærke regeringschef — af den veltjente og arbejdsdygtige kultusminister, der skulde afløses af en ung mand fra administrationen, der naturligvis nok bar etiketten Højremand men aldrig havde demonstreret denne egenskab. Hvis dette skulde være en imødekommen af Folketingets og befolkningens stemning, vilde det unægtelig være sket på en fyldigere måde, såfremt justitsministeren i stedet derfor havde slået følge med krigsministeren som tegn på, at provisorismens tanke var skrinlagt. At give dette signal lå udenfor Nellemanns tankegang, men til mere end at understrege opretholdelsen af den tidligere politiske linie fandt han sig ikke forpligtet og dette blev til 1896. Der bliver da at redegøre for forløbet af denne tid for ham og de to andre efter 1891.

Tiden til Nellemanns ministerafgang 1896

Som lovresultater i 1892 af samlingen 1891—92 kan nævnes det betydelige arbejde Søloven og den tilhørende Skibsregistreringslov, der stadfæstedes 1. april, se foran s. 59. Lov 30. marts om foranstaltninger imod udbredelse af smitsomme sygdomme afløste den ældre lov fra 1888, der skulde fornyes. Bag det af N. I. Larsen privat indbragte forslag til Ligbrændingsloven, der stadfæstedes 1. april, stod antagelig Goos, foran s. 204. Loven af 12. april om underholdsbidrag til børn udenfor ægteskab skyldtes ligeledes privat forslag. Dette sidste var endelig også tilfældet med det af N. I. Larsen indbragte forslag om at udtale ønsket om, at justitsministeren vilde fremsætte forslaget om Retsreformen. Det vedtoges enstemmig med 60 stemmer, idet 30 dog undlod at stemme. Det var jo nemlig klart, at der var storpolitik i denne beslutning

og for Hørups negative holdning, idet han — men dog forgæves — foreslog afvisning, var det væsentligt, at den kunde virke som en tillidserklæring for Nellesmann — en for ham afskyelig tanke! Chr. Berg foreslog at lade beslutningen ende med en opfordring til ministrene til at gå af til bedste for en grundlovstro regering. Debatten, der begyndte 7. november, gav da anledning til megen meningsudveksling, hvoraf noget angik retsplejens emner, Nellesmanns udtalelser findes sp. 1001 og 1078 ff. For at tage fat igen på det store arbejde med forelæggelsen havde han afventet en sådan tilkendegivelse. Den personlige side af sagen, om man undte ham at gennemføre dette lovarbejde, syntes han, man kunde vente med at tale om senere. Det havde været interessant, om han noget mere indgående havde udtalt sig om, hvorledes han nu så på sin processuelle opbygning af 1877; allerede da havde den jo mødt et mindretals betænkeligheder. Men han lagde ikke skjul på, at hans tanker ikke overalt var de samme såsom med hensyn til bevis under appellen og indretningen af skriftvekslingen ligeledes års-listerne over nævninger; at give reformen uden nævninger mente han ikke lod sig gøre. Da han var på »den forkerte Side af 6 Tallet«, stode han ikke på oftere at komme til at arbejde med reformen, og hans sidste handling blev da også at få nedsat en kommission til at »gennemse og omarbejde« de i samlingerne 1880—81 og 1881—82 forelagte forslag. I et brev til Aubert skriver han, at han honoris causa vil henvende sig til Krieger om at overtage formandskabet i denne men er temmelig sikker på, at han ikke vil. Formand blev Klein og medlemmer Ricard, Chr. Rimstad, C. V. Nyholm, J. V. Ingerslev, Deuntzer, V. C. Thomsen, Octavius Hansen og N. I. Larsen (resolution 11. maj 1892); af dem havde Klein, Rimstad og Nyholm været med første gang, som sekretær antoges Erland Tybjerg. Matzen talte ved sølvsbehandlingen på kommissionens vegne, sp. 235, og fremhævede dens almenforståelige affattelse, han blev ordfører for udvalget. Ved ligbrændingsloven fremhævede han en række betænkeligheder ved dette private lovforslag, sp. 1511, og han fandt, at afdødes ønske om ligbrænding ikke burde være afgørende, hvis de efterlevende ikke delte det, sp. 1539, 1722. Ved loven om skibsregistrering var han ordfører, og Nellesmann betegnede ham, sp. 664, som den egentlige forfatter til forslaget. I samlingen 1892—93 fremsatte Nellesmann et forslag om et overordnet sundhedsråd, der skulde gøre sundhedskollegiet mere effektivt, men da Folketinget knyttede sin tiltrædelse til andre foranstaltningers gennemførelse, kom denne sag til i mange år at stå i stampe. Året 1894 var noget mere frugtbart på lovresultater. 30 marts kom en lov om oplagsbeviser og garantibeviser for

varer, der oplægges i Københavns frihavn, og Matzen var ordfører for dette civilretlig interessante forslag. Den 1. april kom en lov om undersøgelse af levnedsmidler m. m., en lov om sprængstoffer, en lov om afgift af personlige apoteker, en lov om æresoprejsning uden bevilling (privat foreslået) og en lov om ændring i Sø- og Handelsloven angående lempelse i de handelskyndige medlemmers medvirken. I 1895 kom 1. marts en lov om tilsyn med plejebørn og s. d. en lov om ændring i loven af 10. april 1874 mod venerisk smitte. Det var resultatet af fortsatte drøftelser om dette emne og gik i korthed ud på til den ene side at nægte politiet ret til at pålægge nogen at tage ophold i et offentligt hus til den anden side at udvide politimesterens straffemyndighed om livet i sådanne huse. I 1896 kom 1. april en lov om pasning af dampkedler på landjorden. Fra samlingen 1895—96 kan nævnes, at Nellesmann i Folketinget sp. 22 ff gav nærmere oplysninger om arbejdets fremme i kommissionen om retsplejen og udtalte sig om tanken med en delt forelæggelse af den borgerlige og strafferetlige halvdel; arbejdet var sinket ved Rimestads død og Deuntzers sygdom. Han forelagde forslag til love om forældelse af fordringer og om afdragshandler, der først flere år efter blev til love. I dagene 8.—9. november 1895 behandlede en af højesteretssagfører Octavius Hansen i Landstinget stillet forespørgsel angående en opsigtvækkende — iøvrigt med et forlig endt — kollision mellem kommunale og statsmyndigheder bestående i, at ekspropriationskommissionen for et jernbaneanlæg havde inddraget et areal af Vestre Kirkegårds jorder i København. Da kirkegården nedlagde fogedforbud mod det formentlig retstridige indgreb, erklærede ministeren for offentlige arbejder Ingerslev dette for en nullitet, og da fogden fik politimesterassistance til fjærnelse af en opsat indhegning, påtalte Nellesmann overfor politimesteren, at han ikke havde søgt forholdsordre i ministeriet og pålagde ham at holde sig tilbage. Oppositionen var begærlig efter at se lands lov og ret trådt under fødder af de provisoriedyrkende ministre. Det var imidlertid kun den formelle side, der lå for. Nellesmann påberåbte sig her med støtte i teorien (Deuntzer) og sekunderet af Goos, der påberåbte sig Proceskommissionen jfr. nu Retsplejelovens § 646, at forbud ikke kan nedlægges overfor øvrighedshandlinger, se også Ugesk. f. Retsv. 1895 s. 1266 ff. Han betegnede senere (privat) forespørgslen som tåbelig, og i salen talte han om selvbehageligheden i Hansens vidtløftige udviklinger.

Ligesom med hensyn til Estrups afgang har Nellesmann nedskrevet en beretning om sin egen, som jeg er i stand til at gengive. Et brev af 29. november 1899 til Goos, hvormed den tilsendtes derne til gennemsyn, oplyser, at den er nedskrevet sidste sommer altså

i 1898. Som det vil ses, omtales dels sygdom dels uoverensstemmelse med Reedtz-Thotts politik dels Retsreformen endvidere spørgsmålet om efterfølgeren og valget af en anden stilling. Endelig berøres en svingning mod agrarpolitikken og en forgæves indsats i skattepolitikken.

»Min Udtræden af Ministeriet Reedtz-Thott

Allerede tidligt paa Aaret i 1896 havde jeg en Samtale med R. T., i hvilken jeg udtalte for ham, at jeg maatte ansee det for rigtigst baade for Ministeriets og for min Skyld, at jeg, naar Rigsdagen var sluttet, udtraadte af Ministeriet, og jeg søgte at paavise baade de personlige og de politiske Grunde hertil. De personlige Grunde var navnlig Hensynet til min Helbredstilstand. Jeg havde dengang allerede haft Anfald af den Sygdom ¹⁾, som har plaget mig saameget, og som jeg godt indsaa efterhaanden vilde blive værre, og af denne Sygdoms Beskaffenhed fulgte baade en nervøs Forstemning og aldeles uforudseelige, om end kortvarige Arbejdsudygtigheder, der kunde indtræffe paa de for en Minister ubeleiligste Tider, noget, hvorpaa jeg netop havde haft et Exempel i Novbr. 1895 et Par Dage førend den taabelige Interpellation om vestre Kirkegaard skulde for i Landstinget. Hvad den Side af Sagen angaaer, behøver jeg ikke at dvæle videre ved den, thi den efterfølgende Tid godtgjorde destoværre tilfulde Rigtigheden af mit Skjøn over min Helbredstilstand. Hvad de politiske Grunde angaaer, vare de forskellige. Først og fremmest, at jeg forudsaa, at jeg ikke kunde være med til den Politik, som jeg nok tænkte, at Ministeriet vilde komme til at slaae ind paa, og jeg meente derfor, at det, henseet til den Forstyrrelse i Høire, som let vilde blive Følgen af, at jeg paa Gr. af Uenighed med Ministeriet traadte ud, var bedre, at jeg gik paa en Tid, hvor det endnu med Sandhed kunde siges, at det ikke var paa Gr. af en opstaaet Uenighed med det øvrige Ministerium. Jeg følte nemlig, at R. T. i Samklang med Lüttichau og i al Fald uden Modstand fra de nye Medlemmer af Ministeriet vilde giennem hans Program at mægle mellem Thingene, blive dreven ud i Retninger, som jeg ikke kunde være med til ifølge hele min Fortid, og Erfaringen har fuldelig givet mig Ret i saa Henseende. Det, som foregik i den paa min Udtrædelse følgende Rigsdagssession, vilde jeg ikke kunne have været med til, selv om min Helbredstilstand havde været nok saa god. Jeg tænker herved ikke saameget paa R. T.s Erklæring om under ingen

---

¹⁾ Nemlig prostata, der vistnok omkring århundredskiftet krævede operation og senere behøvede stadig assistance af sygeplejerske.

Omstændigheder at ville give en provisorisk Finantslov, thi at noget saadant skulde skee, tænkte jeg mig ikke. Men jeg tænker navnlig paa de Indrømmelser i agrarisk Retning, som fik Udtryk i de i den følg. Session forelagte Skattelove og i Reg.s Forhold til Folkethinget i disse Sager m. m. At R. T. vilde drives i den Retning, forudsaa jeg, og jeg vil tilføie, at selv om jeg ved at blive i Ministeriet kunde have hindret det, vilde jeg ikke have turdet paatage mig Ansvaret herfor, thi jeg var dengang tilbøielig til at troe — hvad Erfaringen iøvrigt senere har dementeret — at Agrarbevægelsen havde mere at betyde i politisk Henseende, end den har faaet, og jeg turde ikke forkaste den Betragtning, at der under Socialismens Fremvæxt i Kbhvn. og Byerne maaske her var det eneste Punkt, hvortil en konservativ Regiering i Længden kunde støtte sig. Dertil kom ogsaa, at jeg ansaa det for tvivlsomt, hvortil langt min Indflydelse i Ministeriet vilde strække sig, thi de Medlemmer af det, som jeg maatte betragte som mine nærmeste Meningsfæller i Retningen af den gamle Høirepolitik, vare paa faldende Fod. General Thomsen var allerede dengang saa syg, at Enhver kunde see, at han ikke vilde kunne vedblive, og Ingerslev var ogsaa saa medtaget, at hans Vedbliven i Ministeriet ikke kunde ventes eller i al Fald var yderst tvivlsom; at de begge omtrent ved Samlingens Slutning skulde døe, anede jeg naturligvis ikke. Min politiske Stilling i Ministeriet maatte derfor — det forudsaa jeg — blive temmelig isoleret. Men foruden de anførte fra den alm. politiske Stilling hentede Motiver var der saa et særeget fra min Stilling som Justitsminister hentet, nemlig Hensynet til Retsreformen. At jeg var nødt til at forelægge den, saasnart Commissionen havde endt sit Arbejde, og at jeg heri vilde være stærkt bunden ved min Fortid og navnlig ved de af mig selv i sin Tid forelagte Forslag, maatte være indlysende, men at Landstingets Høire ikke med synderlig Velvillie vilde see Regjeringen indtage en saadan Stilling til Sagen, var mig klart, og R. T. sagde mig ligefrem, at han heller ikke havde Lyst til at gaae ind paa Nævninger. Hertil bemærkede jeg iøvrigt, at efter min Mening vilde ingen Justitsminister kunne lade være at forelægge Retsreformen *med* Nævninger, og det, der i denne Retning vilde vindes ved min Bortgang, var ikke, at man kunde lade Sagen falde, men kun det, at en anden Justitsminister dels vilde kunne temporisere, tage sig længere Tid til at overveie Commissionens Forslag, end jeg kunde være bekjendt, dels det, at han ikke vilde være bunden til en vidt gaaende Gjennemførelse af Nævningsystemet, som jeg vilde være, og naar Folkethinget alligevel krævede det, som det formodentlig vilde, var der her et Punkt, hvor man kunde lade Sagen strande eller hvile, om man ellers vilde.

R. T. udtalte, at han meget vilde beklage min Udtræden af Ministeriet, men tilføjede, at han ikke kunde modsige Rigtigheden af mine Betragtninger, og han, hvis Loyalitet imod mig jeg fuldt ud maa anerkjende, ytrede ogsaa ved denne Leilighed, at han ikke havde nogen Ret til at beklage sig, da jeg jo allerede ved min Indtrædelse i hans Ministerium havde sagt, at jeg kun gjorde det for nogen Tid og for at lette ham Overgangen, og jeg havde jo holdt ud i to Aar.

Denne Samtale var i Virkeligheden afgjørende. Vi kom vel senere tilbage til Sagen, men der passerede, som bekjendt, intet, der kunde forandre mit Syn paa Sagen, tvertimod døde Thomsen og Ingerslev, og jeg maatte derfor fastholde min Opfattelse, som Conseilspræsidenten ikke nægtede at anerkjende, om han end beklagede at skulle miste mig. Selvfølgelig vedtog vi, at der, saalænge Rigsdagen var samlet, intet maatte komme ud derom, og saavidt mig bekjendt, transspirerede der heller ikke noget om det.

Naturligvis raadførte R. T. sig med mig ang. det Spørgsm. : hvem han skulde henvende sig til for at være min Efterfølger. Jeg nævnedes for ham Høiesteretsassessor (senere Justitiarius) Koch som en Mand, der nød stor Tillid i Høire og havde den tilstrækkelige Anseelse i den juridiske Verden, og som tillige — herpaa lagde R. T. særlig Vægt, hvorfor han f. Ex. ikke vilde henvende sig til Goos, der overfor Retsreformen stod omtrent som jeg — stod aldeles frit overfor Retsreformen. Men han afslog Opfordringen til at indtræde (ligesom han engang tidligere havde afslaaet en Opfordring til at indtræde som Indenrigsminister). Dernæst nævnedes jeg for ham Justitiarius Ipsen, som ogsaa var en anseet Høirepolitiker og en fast Karakter samt med stor Anseelse i Retterne, men han afslog ogsaa Opfordringen i al Fald for Tiden, da han følte sig syg og ogsaa først efter en Badereise i den paafølgende Sommer blev rask. Saa tilraadede jeg at henvende sig til Amtmand Rump, der havde en meget god Stilling i Landstinget og som ligeledes stod aldeles frit overfor Retsreformspørgsmaalet. Det svage Punct for hans Vedkommende var, at han ikke nød nogen *særlig* Anseelse som Jurist, skjøndt han i den Retning ikke stod under de fleste andre practiske Jurister, men iøvrigt maatte hans Øvelse som administrativ Embedsmand i Forb. med hans Jernflid indeholde Garanti for, at han nok med den udmærkede Assistance i Ministeriets Personale kunde klare sig. Naar hertil kom hans redelige Karakter og hans Medgiørlighed som Collega troede jeg, at det vilde være et godt Valg. Hertil kom ogsaa som en Fordel ved ham, at han ifølge sin hele politiske Fortid nærmest var en Repræsentant for Byerne og Kjøbenhavn, og Ministeriet trængte til en Støtte i

deres Øjne, naar jeg gik bort; det kunde ikke være tjent med at faae et altfor udelukkende agrarisk Udseende. Som bekjendt modtog han Kaldet og lovede at indtræde dog først efter nogle Ugers Forløb, indtil hvilken Tid jeg efter Aftale vedblev at fungere. I denne Mellemtid udfyldtes de øvrige Huller i Ministeriet, idet Oberst Schnack blev Krigsminister i Thomsens Sted, og Departementschef Sehested blev Landbrugsminister, medens Hørring beholdt den øvrige Deel af Indenrigsministeriet, derunder de offentlige Arbejder, som Ingerslev havde havt. Da den med Rump aftalte Tid var kommen — R. T. benyttede Mellemtiden til en lille Udenlandsreise — skete Skiftet for mit Vedk. d. 13. Juni, paa hvilken Dag Rump overtog Justitsministeriet og Ministeriet for Island.

Da min Afgang var besluttet, maatte jeg see mig om efter en anden Embedsstilling, dels af økonomiske Grunde, dels for at have Beskjæftigelse, da min Arbeidskraft, naar jeg ellers kunde indrette mig med behørig Hensyn til min Sygdom, ikke var væsentlig svækket. Tidligere havde jeg tænkt mig at blive Justitiarius i Høiesteret, en Embedsstilling, som kunde forudsættes meget snart at ville blive ledig, hvilket den ogsaa blev. Men flere Grunde gjorde det mindre ønskeligt for mig nu at gaae den Vei. Deels var jeg blevet noget for gammel til at slaae ind paa en saa ny og omfattende Virksomhed, ligesom ogsaa Stillingen, der jo er temmelig bunden, ikke ret vel var forenelig med min Sygdom, som kræver en vis Frihed eller et vist Spillerum, dels maatte efter de i Retten herskende, mig bekjendte, Anskuelser Stillingen medføre, at jeg enten og det helst, maatte heelt trække mig ud af det politiske Liv eller dog i al Fald, om jeg kunde blive siddende i Landstinget, indtil mit Mandat udløb, vilde blive nødt til at indtage en meget tilbagetrukket Stilling der, og dette sidste tiltalte mig ikke meget, ligesom R. T. ogsaa ytrede, at han nødigt saa det. Jeg bestemte mig derfor til at søge den ved Linnemanns Død ledig blevene Stilling som kongevalgt Direktør i Nationalbanken, i hvilke Forretningerne ikke paa nogen Maade oversteg, hvad jeg kunde præstere og hvor det vilde være mig muligt at indrette mig med fornødent Hensyn til mine legemlige Skrøbeligheder, ligesom denne Stilling heller ikke lagde noget Baand paa mig i politisk Henseende, eftersom det var givet, at det ikke kunde falde mig ind at træde i Opposition til Regjeringen. Ogsaa spillede det en Rolle for mig, at det vel nok i Retterne vilde blive ilde seet, om jeg benyttede min Stilling og Omstændighederne til at bemægtige mig en Post, til hvilken man i Retterne heelt ned igiennem saa hen som en Avancementsmulighed, medens jeg ved at blive Bankdirektør ikke paa den Maade traadte en hel Række af juridiske Embedsmænd i Veien. Dette mit

Ønske blev derfor villigt imødekommet — som iøvrigt billigt var — baade af Ministeriet og af Kongen. Ogsaa troer jeg, at man i Alm. fandt, at Nationalbanken vandt ved at faae mig, der vel ikke [!] uden Ubeskedenhed kunde ansee mig selv som en af vore betydeligste Jurister, ind i sin Direction [der forestod omarbejdelse af oktrojen; den tiltrådte post var ifølge instruktionen kun tilsynsførende].

Endnu maa jeg omtale et Par Puncter, der knyttede sig til min Udtræden eller maaskee vare Følger af den. I den Mellemtid, som hengik mellem Rumps Modtagelse af Kaldet som Justitsminister og hans Tiltrædelse, i hvilken Mellemtid R. T. foretog sin Udenlandsreise, holdt den nye Landbrugsminister Sehested den saa megen Opsigt og Uro i Høire og særlig i Kjøbenhavn og Byernes Høire vækkende Tale i Odense, der udlagdes som et Tegn paa, at Ministeriet vilde svinge til Agrarsiden i sin Politik. Rump blev meget foruroliget herved og kom derfor strax ved sin Ankomst til Kbhvn. til mig for at spørge, om det forholdt sig saaledes, i hvilket Fald han ikke ansaa sig for bunden til at træde ind. Jeg kunde i Henhold til alle Ytringer af R. T., som vare komne til mig, kun svare, at jeg ikke troede det, tvertimod antog, at Ministeriets Stilling som Varetager ogsaa af Byernes og Byerhvervenes Interesser var uforandret, men jeg tilføjede, at jeg, der udtraadte af Ministeriet, selvfølgelig ikke kunde give nogen Garanti m. H. t. Ministeriets fremtidige Politik og henviste ham derfor til at tale med R. T., som netop samme Dag kom hjem fra Udlandet. Ved den Samtale, som Rump derpaa havde med R. T. blev han beroliget og til yderligere Bekræftelse paa, at Ministeriet ikke agtede at forandre Politik, hvad jeg er overbevist om, at R. T. i det Øjeblik heller ikke tænkte paa, dementerede han som bekjendt Sehested. Naar Ministeriet senere efter Høires Anskuelse svingede, troer jeg nok, at dette for R. T.s Vedkommende snarest var et Slags Tilbageslag i Anledn. af den Uvillie imod ham, som Høire lagde for Dagen, en Følelse hos ham af, at han ikke kunde vente Støtte hos det kjøbenhavnske og Byernes Høire, men at han maatte søge den andetsteds, hvilket dog mislykkedes for ham.

En anden Ting, som jeg maa omtale, skjøndt den ikke direkte vedkommer min Fratræden, er dette. Da Lüttichau overveiede, hvorledes han skulde forelægge Indkomstskatteloven — at han maatte fremkomme med noget i den Retning, ansaa baade han og det øvrige Ministerium for at være nødvendigt — meddelte han mig, hvilke Skridt han havde foretaget i denne Retning, og hvorledes han tænkte at forholde sig. Som senere blev bekjendt, havde han ladet Falbe-Hansen udarbejde et Forslag efter Mønsteret af

den engelske income & property tax, men han meddelte mig, at han havde opgivet at fremme Sagen paa den Maade, og at han vilde forelægge en alm. Indkomst- og Formueskat (vel nærmest efter preussisk Mønster), og af de Forarbejder, han lod mig see, fremgik, at dette skyldtes en Kritik af Rubin af det Falbe-Hansenske Forslag, ligesom han sagde mig, at Hørring var imod F. H. Forslag, fordi det ikke egnede sig til at overføres paa den communale Beskatning. I den Anledning skrev jeg et Brev til ham, som han maaskee har endnu, hvis han gjemmer slige Ting, hvori jeg indstændigt fra-raadede ham at gaae den Vei og tilraadede ham at følge Falbe-Hansens Forslag; foruden at jeg ikke kunde ansee Rubins Indvendinger for at have nogen videre Betydning, og jeg ogsaa mente, at Hørrings Betragtningssmaaede ikke havde noget at betyde, naar man ikke med det samme vilde fordre den nye Indkomstskattelov gjort anvendelig ogsaa paa den communale Beskatning, hvilket man ikke vilde, fremhævede jeg især, at det i politisk Henseende vilde være langt klogere for Ministeriet at forelægge Sagen efter F. H.s Forslag. Jeg fremhævede, hvorledes dette dels vilde finde en meget bedre Stemning i Landstinget, hvor den anden Indkomst- og Formueskat nødvendigvis vilde vække Uvillie, baade aabenlys og mere skjult, og derved svække Ministeriets Stilling, da der-te dog tilsidst kun havde Landstinget at stole paa som Støtte, dels vilde stille Ministeriet langt friere og lettere overfor Sagen, thi enten lod Folkethinget sig nøie med det F. H.s Forslag, og saa var der Ud-sigt til, at Sagen ogsaa kunde gennemføres i Landstinget uden at vække stort Anstød og stor Uvillie, eller ogsaa lod Folkethinget sig ikke nøie dermed og fordrede den alm. Indkomst- og Formueskat men saa var Ministeriet ikke bundet, men kunde efter Overens-komst med Landstinget indtage, hvilken Stilling det vilde, hvortil kom, at hvis Minist. og Landsting i Enighed holdt fast ved F. H. System og Folketh. saaledes fik at see, at andet var ikke at opnaa, kunde det dog være, at man tilsidst lod sig nøie dermed. Jeg frem-hævede tillige, at en Indkomstskat kun under den Betingelse vilde være uden stor Betænkelighed, at Gaardmandsstanden fik den at føle, thi kun da vilde man være nogenlunde sikkert mod successiv Opskruden af den, og i denne Henseende frembød F. H.s Forslag meget bedre Garantier end det andet Forslag. Mine Modforestil-linger frugtede imidlertid, som bekjendt ikke, og jeg fik et slaa-ende Bevis paa, at min Indflydelse paa Ministeriet var borte, og saa et klart Exempel paa et Tilf., hvor det maatte være kommen til et Brud, om jeg var bleven i Ministeriet. At jeg havde Ret i min Mening om, at Ministeriet vilde svække sin Stilling i Landstinget ved at vælge, hvad det valgte, og i at det dog, naar det kom til

Stykket, ikke vilde faae Folkethingets Støtte, viste Erfaringen senere.«

Nellemann har i begyndelsen af 1896 også overvejet at få Goos gjort til sin efterfølger som justitsminister, hvilket allerede fremgik af det foran s. 210 meddelte brev fra Goos af 21. februar 1896. Jeg meddeler nu Goos' forud herfor afsendte brev af 14. s. m., der synes i flere retninger at have interesse.

»Kjære Nellemann!

Jeg vilde helst sige et ubetinget Nej, og fremfor alt ved jeg, at jeg deri vilde have min Hustrus ubetingede Tilslutning. Hun vilde med Sorg se den Tanke realiseret, at jeg atter blev Minister. Men selv bortset herfra og idet jeg erkjender, at jeg ikke har ubetinget Ret til at sige Nej, er der dog en Mængde Grunde til et motiveret Nej, som jeg nu skal fremstille i dybeste Fortrolighed.

1. Hvad selve den Sag angaar, som nærmest skulde begrunde min Kaldelse, føler jeg med mig selv, at jeg langtfra er istand til at virke for den med samme Autoritet som De, hverken ligeoverfor Regeringens andre Medlemmer eller ligeoverfor Tingene. Jeg vilde derfor ikke heller tilføre Regeringen tilnærmelsesvis en saadan Støtte, som De er og har været. Jeg maa da nødvendig spørge mig selv: Er der ikke andre, der bedre end jeg kunde udfylde en Plads som altid efter Dem vil være saare vanskelig at faa tilfredsstillende udfyldt?

2. Ethvert Ministeriums Existens er prekær. Den rigtige og gode Regel, med de successive Ministerudnævnelser [der menes formentlig generelle skifter], blev i Virkeligheden brudt ved Estrups Afgang, og det har givet Blod paa Tandem. Det forholder sig saaledes med den almindelige Stemning i Højre, at den er kølig ligeoverfor det nuværende Ministerium. Af dette er der egentlig kun to Medlemmer, som har fuld og udelt Sympati i Højre: De og Hørring. Gaar De bort, er det, saafremt jeg blev Efterfølger, en stor Svækkelse i Højres Øjne. De to rivaliserende Retninger (Dinesen-Steffensen-Frijs og Scavenius-Matzen (Fr. Hansen)) ville føle sig stærkere og trænge endnu mere paa, end før, for at faa Ministeriet bort. Har R. Thott Evnen til at modstaa og faa Ministeriet supleret, hvor det tiltrænges (Krigsminister)? Har han navnlig Estrups Støtte oprigtig og kraftig? Den i Matzens Kreds gængse Saga er, at Estrup blev bortmanøvreret af Ingerslev og Reedtz-Thott under Indflydelse af Dinesen og Steffensen, — at han egentlig ikke selv vilde, men at Højre-Goos under de nævnte 4des Ledelse svigtede ham. Er der blot et Gran af Sandhed heri, og svigter derfor Estrups Støtte, er R. Th. næppe i Stand til at holde sig længe. Thi

selv har han ikke nogen betydelig moralsk Autoritet i Højre i Rigsdagen eller Landet over. Men at blive Minister for efter en kortere Tids Forløb atter at træde af, dertil har jeg absolut ikke Lyst. Selv for en længere Tids Ministerstilling er jeg nødt til at tænke paa (maaske mere end forrige Gang), hvorledes min Stilling vil blive ved en Fratæden. Jeg ser ikke, at jeg kunde undgaa at være uheldigere stillet økonomisk, da jeg ialtfald ikke kunde godt reservere mig Tilbagetræden i Direktørstillingen for Døvstummeinstituttet. Paa den anden Side vilde det gjøre mig noget ondt at svinge de Institutioner og Interesser, som jeg nu i 1¹/₂ Aar har taget mig af, og fra hvis Side jeg har mødt adskillig Velvillie. En Kombination, hvorefter der fra nogle Sider arbejdes i »Hafnia«, men som jeg for Resten betragter som aldeles usikker og nærmest for usandsynlig, og som jeg heller ikke med synderlig Iver attraar, vilde vel ogsaa paa Forhaand være umulig, hvis jeg atter blev Minister (nemlig at træde i Stedet for General Kaufmann, der vil træde tilbage).

3. Det er en temmelig almindelig Opinion, at R. Th. kasserede mig ved hans Ministeriums Dannelse mod min Villie, eller ialtfald uden min Villie, hvilken Opinion er temmelig ydmygende for mig. Det første (*mod* min Villie) kan jeg benægte; det sidste (*uden* min Villie) har jeg ikke kunnet benægte, fordi det er sandt, idet min Tilslutning til en Andens Valg til Kultusminister ikke blev begjæret, ej heller nogen Forklaring før eller senere er givet mig eller Almenheden (gjennem vejledende Bemærkninger i Blade osv.), som jeg kunde benytte til at værgе mig og R. Th. mod uvenlige Forklaringer. Den Antydning af en Grund, som findes i vedlagte Brev fra R. Th., er næsten ingen eller har en for mig ubehagelig Bismag. Jeg nægter ikke, at jeg dengang tænkte ved mig selv, at jeg — hvad jeg forøvrigt ikke tænkte mig Muligheden af — ikke vilde træde ind under R. Th., hvis der nogensinde blev Spørgsmaal derom. Men om jeg end kan lade dette rent personlige falde, synes det mig vanskeligt at gjøre indlysende for den almindelige Opinion, at jeg ved nu at indtræde under R. Th. gjør ham og Sagen en Tjeneste. Opinionen vil langt snarere ræsonnere saaledes, at jeg er saa gridsk efter en Ministerstilling, at jeg griber til, saafremt Lejlighed gives uden at ænse den Stolthedsfølelse, man forudser krænkethed, og uden at have Garanti for, at det ikke atter gaar paa samme Maade, naar en personlig eller politisk Indflydelse (f. Ex. efter et nyt Folketingsvalg) animerer dertil. Dette Hensyn maa nødvendig holde mig tilbage. Vilde han ikke, ved at henvende sig til mig, bryde stærkere med de personlige eller politiske Hensyn og Personer, som forrige Gang ledede ham, end han vil finde det rigtigt, selv under de nu foreliggende Forhold, som jo hurtigt kunne for-

andre sig? Vil han ikke, saafremt De nævner kun mit Navn (saavidt jeg forstod Dem, havde De ikke gjort det endnu), enten sige et bestemt Nej eller tilkjendegive en Ulyst, som yderligere maatte berøve mig al Tilbøjelighed til at tage Hensyn til et Tilbud, som var gjort contre coeur? Dette er jo i Grunden la question préalable. Thi hvis dette maatte vise sig at være Tilfældet, kunde jeg spare mig alle Overvejelser, om og under hvilke Betingelser jeg skulde akceptere. Skulde det modsatte vise sig vilde først Spørgsmaalet rejse sig for mig, om jeg skulde gaa ind derpaa under den Betingelse, at det blev klart for mig og for Almenheden, at jeg vilde gjøre Højre, Ministeriet og Kongen en Tjeneste, at Estrup sluttede sig til Opfordringen og derved sikrede mig Støtte i Landstinget, og at jeg kunde finde en acceptabel Løsning af mit pekuniære Forhold efter min Afgang, — og om maaske det 1ste og 3dje af disse Punkter kunde løses ved en foreløbig Konstitution i Pladsen eller Overtagelse ad interim. Men som sagt, disse Overvejelser er det kjedeligt at fordybe sig i, naar R. Th. paa Forhaand afviser Tanken eller kun nødig akcepterer den. Og derom vides jo til Dato intet.

Deres hengivne Goos.«

Men Nellesmann lod det ikke blive herved. I et Brev af 2. juni 1896 altså umiddelbart før sin afgang 13. s. m. meddeler han Goos at have talt med Reedtz-Thott om at gøre Goos til justitiarius i Højesteret. I denne stilling sad P. C. N. Buch, men da han var født 8. april 1816 kunde en afskedsbegæring (underhånden som skik var) vel forventes; faktisk ventede Buch til november 1897, 50-året for hans udnævnelse til assessor i Viborg. Også andre havde ventet på hans retræte således C. S. Klein den ældste i Retten, der imidlertid i 1892 havde søgt ud som overpræsident i København, da Buch, som Klein betroede sin skræder (meddelt mig af denne) »endnu kunde tygge skorper«. Nellesmann udvikler, at Lund, Møller og Nyholm ikke egner sig, Koch står langt nede, Smith omtaler han som forsvindende. Dommerne har efter hans opfattelse ikke noget særligt krav på at få stillingen. For sit eget vedkommende vilde han dog finde det ubehageligt, at han ved at tage imod stillingen i realiteten vilde gøre sig selv til justitiarius. Forslaget må antages at være taget under overvejelse, thi da Nellesmann 24. august s. å. spørger, om Goos kunde ønske at efterfølge ham i Handelsbanken, som han nu forlader, tilføjer han, at stillingen fremtidig vil blive honoreret formentlig med 3000 kr., og den kan forenes med den i Højesteret.

Goos vilde have været en pryd for Højesteret, men hans ansættelse vilde have afbrudt en siden Rottbølls udnævnelse i 1861 fulgt

linie med dommermæssig besættelse af stillingen. Hvad årsagen så har været, blev han ved omsorgen for fangerne, de døvstumme og de blinde og betrødte ikke de af vennen foreslåede nye veje. Nellesmann blev altså kongeudnævnt Nationalbankdirektør 20. juni 1896, fornyet 1903, og afgik fra Handelsbanken. Med sine lige 21 år som minister har han rekorden for langvarig funktion som sådan og hans faglige dygtighed havde været en lignende som Estrups som finansminister, hans parlamentariske evner sikkert større. Tiden havde ikke været moden for den fulde gennemførelse af Retsreformen, så her nåede han kun at forberede det næste skridt. Den store opgave som juridisk vejleder for en politik, der gjorde front mod misbrug af selvstyret, havde han taget op med mod og urokkelig fasthed. Han indlod sig ikke på et teoretisk forsvar for denne endsige på overtalelsesforsøg, og når I. C. Christensen i 1892 vilde engagere ham i en udvikling om, hvorledes man vilde begrunde den stadige forelæggelse af urolovene i Landstinget, som man vidste lod dem ligge, bed han ham af. Han havde for meget i sig af den store indignation fra 1885 til at ville tale derom. Som jeg tidligere har fremhævet, s. 162, vilde hans rent *teoretiske* opstilling heller ikke helt have udtømt de foreløbige finansloves problem.

Handelsbanken lod hans portrætmaleri ophænge i sin sal. Med en skrivelse af 13. juni 1897, altså årsdagen for afgangen, overrakte Justitsministeriets øverste embedsmænd Ricard, Rentzmann og M. P. Friis ham hans malede portræt, der var tilvejebragt ved bidrag fra nuværende eller fra ministeriet i 1875—96 udgæede embedsansatte, ialt 59. De følelser af hengivenhed og respekt, der herved blev givet udtryk for, var sikkert ægte, de fandtes også hos dem, der som Erland Tybjerg ikke delte hans politiske standpunkt. Fra Christian IX havde han modtaget følgende håndskrivelse:

Kjære Justitsminister!

Det er mig umuligt andet end nu ved Deres begjærede Afgang som Justitsminister, og af mig idag stadfæstet, at bede Dem om at modtage min allervarmeste og hjerteligste Tak for Deres fremragende Fortjenester som Justitsminister i 21 Aar. Jeg anser Deres Afgang for et uerstatteligt Tab og veed De bedst hvor store Eetænkkeligheder jeg nærrede da De første Gang til mig forebragte mig Deres Hensigt at forlade Deres Minister Stilling begrundet paa Deres desværre svækkede Helbred, hvorfor jeg jo maatte bøie mig. Af et oprigtigt Hjerte haaber jeg at dette i Deres til-

kommende Embedsvirksomhed snart maa gjenvindes, og forbliver jeg i sand Hengivenhed

Bernstorff 13/6 96

Deres taknemmelige
Christian R

Med hensyn til Nellemanns virksomhed som minister for Island må jeg nøjes med at gengive M. P. Friis' ord i Biografisk Leksikon, at han samtidig med, at ikke få reformer var gennemført, ligesom i kongeriget i en årrække havde stået i en mere eller mindre udpræget forfatningskonflikt hidrørende fra de krav på forøget selvstyrelse, der fra Altinget eller dele af dette havde været rejst og som Regeringen på grundlag af lovene af 1871 og 1874 om Islands stilling i riget og særforfatning havde modsat sig.

Tiden til systemskiftet — Goos som justitsminister 1900—01

I det afsnit, hvori man gik ind ved Nellemanns ministerafgang og regnet til Venstres fremrykning 24. juli 1901 — ikke med skolelæreren fra Stadil men med en juridisk professor i spidsen — skete der adskilligt i personel henseende, idet hele tre ministerier af Højremænd efter hinanden gik over scenen.

1. oktober 1894 havde Matzen indtaget hæderspladsen på formandsstolen i Landstinget som efterfølger af den højt estimerede højesteretsadvokat C. Liebe. Ved valget faldt kun 1 stemme på Steffensen, den forligsaktive, og det var altså med stor tilslutning i Tinget, han indtog og foreløbig hævdede pladsen. Den repræsentative side tiltalte hans velvillige sindelag og til det forretningsmæssige havde han sin erfaring og sin ligevægt, men i forhold til det direkte parlamentariske arbejde var stillingen en retrætepost. Han kom derfor ikke til at gøre den indsats i det almindelige lovgivningsarbejde, som ellers vilde være faldet i hans lod, egenholdende i visse retninger og fornyende i andre altid ud fra en saglig interesse. Men stillingen som primus inter pares — den første mellem ligemænd — må antages at have tiltalt ham og at repræsentere Landstinget stemte med hans historiske opgave. Nellemann var blevet fri for de pligtmæssige bidrag til forhandlingen.

Efter knap et års forløb derefter var ministeriet Reedtz-Thotts dage talte. 23. maj 1897 afløstes han af H. Hørring, som havde været indenrigsminister allerede i Estrups tid. Nellemann var blevet efterfulgt som justitsminister af amtmand N. R. Rump, som gik med over i Hørrings ministerium men fulgte Nellemanns eksempel med en forlods afgang, idet han forlod ministeriet (der iøvrigt holdt

ud til 27. april 1900) i august 1899. Så stilledes Goos påny overfor den overvejelse, om han skulde lade sig gøre til justitsminister, men nu 24. august 1899 forelå der fra ministerchefen en direkte forespørgsel til ham derom. Der findes i hans arkiv en optegnelse om denne overvejelse, en højst karakteristisk monolog, der med lidt forkortelse må gengives. »Talløse ere de Grunde,« hedder det, »som maa lede mig til at afslaa Opfordringen til at overtage Justitsministeriet.« Han nævner »egen Fred, Sindsro, Alder, Helbred, Familiepligter særlig min Hustru, der har overordentlig meget imod det og hvis Helbred ikke taaler den Slags Rystelser. Hensyn til resterende videnskabelige Forpligtelser, til de administrative Beskæftigelser, jeg har og som alle interessere mig. Hensyn til min Økonomi [udvikles nærmere] derunder Honorering af videnskabelige Arbejder.« Her nævnes, at han efter overtagelse af stillingen i Hafnia har fået henvendelser fra andre assuranceselskaber om stillinger. »Hensynet til, at det nu er 25 Aar siden, at jeg afsluttede mit Arbejde med Retsreformen, at jeg siden den Tid har haft væsentlig andre Ting at tænke paa og at jeg aldrig er blevet aviseret fra nogen Side om at have en Ministeropgave i den Henseende i Vente, men jeg tvertimod, da Reedtz-Thott mod Nellemanns Raad tog Rump maatte antage, at den Ting kunde jeg være i Ro for [Retsplejekommissionen var blevet færdig i begyndelsen af 1899]. Hensynet til de Mistydninger min Overtagelse af Justitsministeriet vilde fremkalde.

Alle disse Hensyn forklare tilfulde, at jeg ikke kan nære noget Ønske *ikke det ringeste* i omspurgte Henseende.

Har jeg da nogen Pligt?

Jeg vilde mulig kunne erkjende en Pligt ligeoverfor et Landstingsministerium i Estrups Lignelse, da jeg politisk hører nærmest til den Side i Landstinget. Men ligeoverfor et Ministerium, der — med fuld politisk Ret — søger en modus vivendi i Forhold til Folketinget, kan jeg saa meget mindre erkjende en Pligt, som jeg ikke af Folketinget vilde blive akcepteret som en fredeligsindet Mand men blev betragtet som en »Brand i Næsen«.

Dette er ogsaa baade af Minister Reedtz-Thott og Minister Hørring blevet erkjendt, idet den første paa en for mig anstødelig Maade lod mig ude af Betragtning baade til Kultusminist. og til Justitsminist. og den sidste først søgte til den mere neutrale Ipsen og derefter til den Folketinget behagelige Deuntzer. I disse Kjendsgerninger finder jeg at have tilstrækkelig Hjemmel for at være løst fra enhver Pligt.

Jeg kunde heller ikke hjælpe *Sagen*. Thi rimeligvis vilde der snart blive sat en Obstruktionspolitik i Scene mod mig i Folketinget

og i Landstinget, hvor der ikke er stor Stemning for Retsreformen (jeg selv har i flere Henseender større Tvivl om visse Punkter i den, end jeg før har haft) vilde man da ikke behøve at lægge Baand paa sin Uvilje. Mener Konseilspræsidenten [ikke?] at kunne og at burde sætte sig udover disse Hensyn, saa vilde den rette Kandidat han kunde henvende sig til være *Professor Matzen*. Idet jeg nævner ham mener jeg ogsaa at have gjort alt, hvad der med Billighed kan forlanges af mig i denne Sag og jeg behøver ikke at henvise til Navne, der maaske kun vilde betragtes som Skin-kandidater, men som hver især vilde have — i større eller mindre Grad — Betingelser i reel Henseende Højesteretsassessor Dr. jur. Niels Lassen, Birkedommer Dr. jur. Sylow, Højesteretsassessor Florian Larsen.

Endelig vilde jeg være nødt til at stille Betingelser, som næppe kunde opfyldes a) i almenpolitisk Henseende (for den Fraktions Skyld i Landstinget, til hvilken jeg regner mig, saaledes Valg af Estrups Indtræden som kongevalgt) særlig en Medvirkning i saa Henseende, som jeg i sin Tid i Kultusm. kun i ringe Grad fik Lejlighed til at udøve b) Sikkerhed mod ved eventuelle Afgangs-Spørgsmaal og Nydannelser at blive behandlet saaledes, som R.-Th. i sin Tid gjorde og som jeg følte mig krænket ved c) i Henseende til Fagministeriets Uafhængighed paa sit Omraade som næppe tilfulde har været respekteret under Rump d) Reservation ved Afgangen af de samme Stillinger, jeg nu har — hvad dog f. Ex. med Hensyn til Censorstillingen vilde have Vanskeligheder eller økonomisk Ækvivalent e) hvis indenfor en vis Tidsgrænse Kultusm. skulde ønske at træde tilbage (hvad Hensynet til Fyns Bispestol og Opinionen maaske kan gjøre ønskeligt) medens Minist. iøvrigt blev, vilde jeg maaske nære Ønske om ad interim tillige at være Kultusm. (ad modum Ørsted, si licet parvum magno componere [hvis det små kan sammenlignes med det store]).«

Det ses, at også for ham Retsreformen ligger i forgrunden som en væsentlig opgave. Slutningen med den pietetsfulde hentydning til Ørsted tyder på, at han følte at have kultusministerielle opgaver formentlig på teatrets område. Hans svar blev altså et nej og problemet løstes ikke anderledes, end at Hørring selv overtog Justitsministeriet.

Hvorvidt Matzen overensstemmende med Goos' henstilling har været anmodet om at træde til, vides ikke. Det er derimod oplyst i Thaulows bog om Estrup s. 294 og 346, at denne stadig virkende kraft, der efter Reedtz-Thotts tilbagetræden dog ikke vilde genoptage sin ledelse, blandt andre havde søgt at bevæge Matzen dertil. Han vilde ikke og det bebrejdede Estrup ham. Hørring

viste sig dog noget fastere end forgængeren, hvis afkald på at anvende provisorier han ikke vilde gentage, men han mægtede ikke at gennemføre sin skattelovgivning og måtte gå.

Landstingsgodsejeren Hannibal Sehested, bærer af et historisk navn fra enevældens begyndelse, fik så ledelsen af det sidste Højreministerium og i dette gik Goos ind som justitsminister 27. april 1900 for dets 15 måneder. At han skulde nære noget stærkt ønske om denne fornyelse af ministerværdigheden, er efter hans tidligere udtalelser ikke sandsynligt, men den almindelige stilling var anderledes, mere Estrupsk betonet og Sehested har kunnet lægge et stærkere personligt pres på ham. Af hans tidligere nævnte betingelser opfyldtes det, at Estrup blev kongeudnævnt Landstingsmand. I personlig henseende ses han ved resolution af 5. maj 1900 at have fået tilsvarende pensionstilsagn som tidligere og 20. december s. å. forbeholdtes der ham tilbagetræden som overinspektør for fængselsvæsenet og direktør for Døvsstummeinstitutterne. Her som forrige gang var Goos' rolle sikkert kun fagmandens; om begivenhedernes forløb derfor kun dette, at Folketingsvalget af 3. april 1901 udhulede ministeriets basis så stærkt, at et skifte og denne gang et partiskifte blev nødvendigt, der fuldbyrdedes 24. juli s. å. Efter valget havde Goos skrevet til Sehested om demission, Thaulow s. 301. Goos har ved Estrups død (Nationaltidende 24. december 1913) fremsat nogle udtalelser om denne og om sit eget forhold til ham. Han mener, at »Systemskiftet i 1901 var ham utvivlsomt en Overraskelse, han ansaa det ikke for nødvendigt og beklagede, at Kongen var bøjet af for Folketingsflertallet,« men han tilføjer, at »Estrup var trods de mange Aars haarde politiske Kampe ikke blevet bitter«. Om sin første ministertid siger han: »Jeg mindes navnlig mit Arbejde for Skoleloven, som Estrup var meget interesseret i men som jo først senere naaede at blive gennemført.«

I samlingen 1896—97 blev der af Nellesmann navnlig talt om følgende forslag: om testamentseksekutorer, hvis formål var i nogen grad at begrænse og kontrollere denne virksomhed men som ikke blev til lov, om salg paa afbetaling, der gik til udvalg, hvori Goos var medlem, om checks og andre sigtanvisninger, der var nordisk tilrettelagt (lov 23. april 1897) og et privat om udvidet ret for tyende nemlig ved en eksekutiv fortrinsstilling, hvis overgang til 2. behandling nægtedes. Goos tog ordet ved et forslag angående forskellige forhold vedrørende folkeskolen, hvor han blev formand og ordfører for udvalget (lov 24. marts 1899) endvidere ved forslag indeholdende nogle bestemmelser om vold mod sagesløs person (lov 11. maj 1897), hvor han havde samme stilling. Et flertal indenfor udvalget var stærkt stemt for anvendelse af

legemsstraf men vilde dog ikke stille forslag derom, Goos og to andre var imod. I almindelighed udtalte han sp. 215, at der ikke var grund til nogen almindelig revision af straffeloven. Han talte også om afbetalingskontrakter, om arbejderes forsørgelseskrav efter ulykkestilfælde (lov 7. januar 1898), om en ny bygning for det store kgl. bibliotek (lov 22. marts 1897), om Esbjergs oprettelse til købstad (lov 19. marts 1898) og om forfatterret og kunstnerret (lov 19. december 1902). I samlingen 1897—98 talte Nellemann om erstatningsansvar for skade ved jernbanedrift (lov 26. marts 1898), om retternes medvirkning til optagelse af bevis i udlandet m. m. (lov 18. december 1897), om ændring i konkurslovens § 164 om arrest på person (lov 18. december 1897), om ændring i skibsregistreringsloven (lov 4. februar 1898) og om ændring i og tillæg til brandpolitiloven for landet (lov 6. april 1898). Goos talte om ansvaret ved jernbanedrift og påny om arbejderes ulykkesforsikring og om skoleloven tillige om understøttelse til de Kellerske åndsvageanstalter (lov 26. marts 1898). I samlingen 1898—99 talte Nellemann om et forbud mod danske undersåtters understøttelse af krigsførende magter (forel. lov 29. april 1898) og om testamentsseksekutorer. Særlig betydningsfuldt var forslaget om formueforholdet mellem ægtefæller, der blev lov 7. april 1899, og som efter anmodning i 1897 fra justitsminister Rump til ham og professor Deuntzer var blevet udarbejdet af de to i forening. Goos var med i udvalget og talte iøvrigt om skoleloven. Den følgende samling viser for Goos' vedkommende kun deltagelse i forhandling om valg af borgerrepræsentanter i København og om undervisningen i de lærde skoler, for Nellemanns om testamentsseksekutorer, smitsomme sygdommes udbredelse (31. marts 1900), pensionslov for telegrafvæsenet (lov 16. marts 1900), vidneførsel for arbejds- og voldgiftsretter (lov 3. april 1900), om indretning af statsobligationer og om optagelse af et statslån (lov 15. oktober 1901).

I samlingen 1900—01 tog Nellemann ikke ordet, hvorimod Goos som justitsminister udfoldede initiativ. Han forelagde eller talte ved forslag om forbud mod at udføre våben og ammunition til Kina (lov 6. marts 1901), et stort forslag om offentlig forsorg for vanrøgtede, vanartede og forbryderiske børns opdragelse, om ulykkestilfælde ved sammenpressede luftarter, om tillæg til fattiglovens § 41 om strafskærpelse for tvangsfanger, om pension for lærere ved Døvstummeinstitutterne (lov 29. marts 1901), om mortifikation af servitutter, om tillæg til lov 10. april 1874 (bordel) (lov 11. april 1901), om navneforandring og om et institut for antidifteritisk serum (lov 3. september 1902). Et privat forslag førte til lov 20. marts 1901 om ændring i konkurslovens §§ 21, 23 og 30.

Rigsdagsvirksomhed til 1917

Der skal nu berettes om afslutningen af de tre mænds Rigsdagsvirksomhed, efterat der ved Venstreministeriets kaldelse var indtrådt den afgørende storpolitiske kursændring. Den politiske side af denne virksomhed ligger det her som i det foregående udenfor min plan at skildre og endnu mindre at vurdere. Der kan heller ikke gås nærmere ind på de opgaver, til hvis løsning de gav deres bidrag, men kun angives, hvilke de var, for at karakterisere art og omfang af deres indsats.

I samlingen 1901—02 udtalte Nellesmann sig kun om to forslag: et privat om aktsbeskrivelse m. m. i borgerlige retssager (lov 19. december 1903) og om optagelse af et statslån (lov 15. oktober 1901), hvor han sp. 51 gjorde den bemærkning, at han tvivlede på Grundlovshjemmels nødvendighed i hvert tilfælde hvor staten lånte noget, dette havde ikke altid karakteren af statslån. Goos var som sædvanlig den alsidig interesserede. Han talte om åndssvageanstalterne (lov 21. februar 1902), frieksemplarer til bibliotekerne (lov 2. maj 1902), retsbetjentes kontorhold (lov 3. april 1901), lønninger ved farmaceutisk Læreanstalt (lov 15. april 1902), tilskud til private realskoler (lov 2. maj 1902), menighedsråd, brugen af kirkerne, valgmenigheder (love af 15. maj 1903), statstilskud til folkehøjskoler (lov 23. maj 1902), lønninger ved Universitetskvæsturen (lov 23. maj 1902), ligning til sognekirker i København (lov 23. maj 1902) og traktaten om afhændelse af de dansk-vestindiske øer, hvor han kun kunde gå med på vilkår af afstemning på øerne. Matzen deltog her, sp. 1194, i debatten ved i et længere foredrag at betone det samme og han mente, at det skulde være sket før traktatafslutningen og af kolonialrådsvælgerne. I 1902—03 blev H. N. Hansen med 33 mod 26 stemmer foretrukket som formand for Matzen, der i salen kun gjorde en ganske kort bemærkning om forfatter- og kunstnerlovens form sp. 354. Goos' emner var foruden ældre jordfæstelse (lov 13. februar 1903), statstidende (lov 23. januar 1903), højere almenskoler m. m. (lov 24. april 1903), Righospitalet (lov 13. marts 1903), ægteskabs indgåelse, det kgl. Teaters stilling (lov 13. marts 1903), Himmelbjerggårdens overgang til selvejende (lov 13. marts 1903), afløsning af højtidsoffer. Endelig udtalte han sig om den nu påny forelagte Retsreform, hvis oprindelig adskilte dele var samlede som Rettens Pleje. Nellesmann, der i denne samling iøvrigt kun havde beskæftiget sig med statsregnskabet, havde lagt for sp. 572, idet han til indledning bemærkede, at statskassen havde stået bedre rustet i 1880—81, da han forelagde reformen. For borgerlige sager, hvortil han begrænsede sig, opgav

han uden beklagelse umiddelbarhedens gennemførelse, altså bevisbedømmelsens udelukkelse fra appellen, men henstillede at begrænse vidneførselen for den dømmende ret for ikke at tynde med protokollering. Eden måtte beholdes; han fandt vidnepligten for stærkt betonet og var imod justitsministerens tanke at gøre eksekution, avktion, skifte og tinglæsning til administrative emner; han beklagede, at § 1080 om retsplejeudvalget var strøget i Folketinget. Goos drøftede, om anklage kunde gennemføres i forundersøgelsen, han vilde foretrække dommerledelse. Ved nævningers kaldelse var det en mangel, at den politisk påvirkede kommunalbestyrelse fik indflydelse. Han savnede definition af politisk forbrydelse; 3 dommere i Landsretten i straffesager var for lidt. Forslaget endte lige før hjemsendelsen 13. maj 1903 med en udførlig udvalgsbetænkning med talrige ændringsforslag. I samlingen 1903—04 genoptoges behandlingen og nåede denne gang til fællesudvalg. Nellesmann og Goos havde talt gentagne gange i salen og sammen med Steffensen vilde de i fællesudvalget ikke give tilslutning til at lade nævningeudtagelsen fremgå af folkevalg men henstillede at fremme sagen uden at medtage nævninger overhovedet. Da enighed herom ikke opnåedes, lod man de øvrige uoverensstemmelser uomtalt og sluttede to dage før hjemsendelsen 23. april 1904. Nellesmann havde iøvrigt talt om statsregnskabet og ændringer i straffelovgivningen (lov 1. april 1905). Matzen talte om straf for handlinger, der udsætter statens neutralitet for fare (lov 13. februar 1904), om en bygning for polyteknisk Læreanstalt (lov 29. marts 1904) og om ændringer i straffelovgivningen. Goos talte om lønninger ved statsseminarierne og ved højere almenskoler (lov 3. august 1908), om et tillæg til menighedsrådsloven, om ændring i loven om forfatterret og kunstnerret (lov 29. marts 1904), om ændring i folkeskoleloven (lov 29. marts 1904), om pensionskasse for lærere ved private højere almenskoler (lov 29. marts 1904), om tillæg til kirkesynsloven, om ligning af præste-, degne- og klokkepenge i København, om udvidelse af sindssygeanstalten i Viborg (lov 29. marts 1904). 3. gang forelagdes Retsreformen i samlingen 1904—05 og nåede frem til fællesudvalg, der afgav beretning om en række uoverensstemmelser men for sent til at gå i arbejde med dem inden hjemsendelsen. Nellesmann talte iøvrigt om inddrivelse af ubestridte fordringer, det nordisk forberedte forslag om køb og bytte (lov 6. april 1906) og forandring i Sølovens § 166 (lov s. d.). Matzen talte om voldgiftskonvention med Rusland (bkg. 22. april 1905), om kommunale valg og tilbygning til Universitetsbiblioteket (lov 14. april 1905). Goos talte om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte (lov 30. marts 1906), om en åndssvageanstalt ved Ribe (lov 10. fe-

bruar 1905), om forandring i valgmenighedsloven (lov 27. januar 1905), om behandling af forsømte børn (lov 14. april 1905), om søfolks ulykkesforsikring (lov 1. april 1905), om kirke- og skolevæsen i Grønland (lov s. d.) og om statsstøtte til sygehuse for tuberkuløse (lov 14. maj 1905). Hvad Retsreformen angår, blev den i næste samling 1905—06 forelagt i den sidste gang af Landstinget vedtagne skikkelse, kom derfor ikke i udvalg og kun Nellesmann udtalte sig på dens vej til fællesudvalget, der afgav betænkning dagen før hjemsendelsen 6. april 1906, altså resultatløst. Af andre emner talte Nellesmann om byggeforetagende ved Regensen (lov 6. april 1906), statsregnskabet, løfteed og oprettelse af en Hypotekbank (lov 6. april 1906). Matzen talte om en voldgiftskonvention med Nederlandene (bkg. 14. marts 1906), byggeforetagende ved Regensen, ændring i Grundlovens § 32, forskellige voldgiftskonventioner, finansloven og ændringer i forretningsordenen. Goos talte af nye emner om lønninger ved døvstummeanstalterne og Blindeinstituttet (lov 30. marts 1906), om losning af korn i Frihavnen (lov 6. april 1906), om midlertidigt tillæg til Næringsloven (lov 20. april 1905) og om ændring i lov 1902 om tilskud til realskoler (lov 18. maj 1905). Samlingen 1906—07 bragte Retsreformen ved dens 5. forelæggelse i en ny skikkelse, der også modtoges med en vis velvilje som det næstbedste. Goos, der nu efter Nellesmanns bortgang var ene om at udtale sig, påpegede opgivelsen af retsplejens afsondring fra administrationen, at nævningerne stadig foresloges udtagne kommunalt, at sigtede kan frabede sig nævninger; han henstillede, om man kunde gå over til meddomsmænd og udtalte sig om umiddelbarheden. Efter udvalgsbehandling nåedes det ikke at sende forslaget over til Folketinget, da der 18. april 1907 hjemsendtes. Matzen udtalte sig i forskellige tidligere berørte emner og om ministres ansvarlighed. Goos talte om ægteskaber indgået for konsulere (bkg. 14. december 1906), ministres ansvarlighed, statsregnskabet, tjenestestaldere for lærerinder i forskolen (lov 1. februar 1907), ophævelse af den vestindiske Overret (lov 22. februar 1907), tillæg til lov om Rigshospitalet (lov 22. marts 1907), Hirschsprungs kunstsamling (lov 19. april 1907), Grundlovens § 32, lønninger ved Rigsarkivet og Bibliotekerne (lov 25. marts 1907). I samlingen 1907—08 afløste Steffensen H. N. Hansen som formand for Landstinget. Matzen, der i det hele ret ofte indtog en kritisk holdning navnlig i det udenrigsministerielle, havde en forespørgsel til udenrigsministeren om meddelelse til Rigsdagen om optanttraktaten, en bemærkning om ekspropriation af bolværk, og han talte om sognekirkers udvidelse (lov 8. maj 1908), om en telegrafbygning i København, om finansloven, om diplomat- og konsulvæsen (lov 27. maj

1908), om butikslukning (lov 19. juni 1908) og lønninger ved Udenrigsministeriet (lov 27. maj 1908). Goos talte om en ændring i forfatter- og kunstnerretten, om en kommission til omordning af statens sundhedsvæsen (lov 13. marts 1908), om edens form, om militær retspleje (lov 8. maj 1908), om statsregnskabet, om lønninger i folkeskolen (lov 27. maj 1908), om lønninger ved Overkrigsretten (lov 27. marts 1908), om de 4 etaters lønninger, om lønninger ved hæren (s. d.), om det kgl. Teaters stilling (s. d.), om lønninger ved meteorologisk institut og for strafanstaltnes personale (s. d.) og om kvinders autorisation som retsbetjentfuldmægtige (s. d.). Retsreformen gik i sin beskårne form gennem begge Ting og fællesudvalg til vedtagelse og stadfæstelse som lov 16. juni 1908.

I samlingen 1908—09, hvor Steffensen blev formand i Landstinget, kan som Matzens emner nævnes voldgiftskonventioner med fremmede regeringer, kommissionen om lens overgang til fri ejendom (lov 5. marts 1909), menighedsråd og Grundlovens § 32. Goos talte bl. a. om løfteeds ombytning med forsikring (lov 26. marts 1909), ændringer i loven om smitsomme sygdomme (lov 1. april 1909), politistyrken udenfor København, forskellige lønningsforslag, udvidelse af Vordingborg sindssygeanstalt (lov 30. april 1909), sundhedsvæsenets centralstyrelse (s. d.), inventar til Rigshospitalet (lov 14. maj 1909) og endelig flere gange om Retsreformen, hvis fremtræden under Albertis signatur mishagede, så at den af den grund gentoges i en væsentlig ens lov i 1909. I samlingen 1909—10, hvor Hey beklædte formandssædet, havde Matzen sin sidste session i Landstinget; han talte om ændring i ligbrændingsloven (lov 5. marts 1910), om overbestyrelse for fængselsvæsenet (lov 18. april 1910) og om ministres ansvarlighed. Goos' repertoire var endnu denne gang fyldigt. Han talte udførligt om menighedsråd, retsafgifter, ligbrændingsloven, statsregnskabet og forfatterret endvidere om forlængelse af gæstgiveriloven (lov 16. oktober 1910), udvidelse af Seruminstituttet (lov 1. april 1910), overbestyrelsen af fængselsvæsenet, eneret til fotografier (lov 13. maj 1911), behandling af drikfældige, lønninger ved Vejle forskoleseminarium og Rigshospitalet (lov 18. april 1910) og politistyrken udenfor København. I samlingen 1910—11 fik Goos, efter 3 afstemninger uden afgørelse, ved lodtrækning formandsskabet i Tinget; han veg sit sæde for at tale om midlertidige straffelovsændringer (lov 1. april 1911). De to følgende samlinger gik uden begivenheder med Goos som formand og 1913—14 forelagde justitsminister Zahle forslag til en omstøbning af loven af 1909 om rettens pleje ledsaget af forslag om de nødvendige supplementter om udgifterne, lokaler m. v.

Adskillelsen af retspleje og administration og indførelse af den selvstændige anklagemyndighed var nu påny gennemført. Efter Nellemanns afgang stod Goos som arvtager af alle traditionerne fra den store tid, som der trods alt havde været under Krieger, denne mand, som Goos sagde, hvem man nødigt afslog henvendelsen om at gøre et arbejde. Men han klamrede sig ikke til de oprindelige planer. Hans anbefaling af det nu foreliggende var ligeså varm som klog og nøgtern, og han håbede at blive færdig i denne samling, hvorved den yngre juridiske verdens længsel særlig også ved retsundervisningen vilde blive udløst. Om nævninger sagde han sp. 1344: »Jeg skal slet ikke tale om Institutionen i begejstrede Toner, skønt det er min Overbevisning, at den vil gøre Gavn,« men han fremhæver som den retlige side, at det hører med til de garantier, man yder i lande, »hvor man for øvrigt mener at være paa Højde med Civilisationen,« at man ikke dømmes af fagdommere, men at dommen skal have tilslutning af forstandige og uhildede lægdommere. Både Zahle og Deuntzer bragte ham deres komplimenter for talen. Med Goos som formand og ordfører gennemførtes en udvalgsbehandling med flere ændringsforslag, afsluttet 29. maj 1914 altså kort før hjemsendelsen 13. juni og idet flere af medlemmerne tog afstand fra den skete afslutning af arbejdet. Der skulde endnu i to samlinger stilles krav til tålmodigheden, A. Thomsen var nu formand. I 1914—15 talte Goos om ændring i love om mønstre, patenter og varemærker (lov 12. januar 1915), om forsømte børn (lov 23. april 1915), om ændring i vekseloven (lov 7. maj 1915) om Nationalbankens oktroj (lov 31. marts 1915) og om syn over kirker (lov 1. oktober 1915). I 1915—16 var hans emner forlængelse af midlertidigt tillæg til straffeloven (lov 15. december 1916), tandlægevirksomhed (lov 25. februar 1916), ændring i fattigloven for Færøerne (s. d.), grundafståelse til havneanlæg (lov 11. april 1916), lønninger til retsbedsmænd (lov 11. april 1916), offentlige auktioner, retsafgifter, udgiften til strafferetsplejen, lokaler til Østre Landsret (s. d.), lønninger for tjenestemænd under Kultusministeriet (lov 22. april 1916). Sidst og ikke mindst fuldførelsen af forslaget om Rettens Pleje med bilove, der blev færdigt 7. april 1916 stadfæstet 11. april s. å. Endnu i samlingen 1916—17 faldt aftenens lys over Goos' virksomhed i Tinget. Han talte om det nordisk udarbejdede forslag om formueretlige aftaler (lov 8. maj 1917), om køb på afbetaling (lov s. d.), nogle færøske lønningslove (31. marts og 2. juni 1917) og et departementschefsembede i Undervisningsministeriet (lov 27. marts 1917). I næste samling holdt formanden A. Thomsen mindetale om ham s. 707 og fremhævede hans store

arbejdskraft samt at han som konservativ dog var liberal i sin anskuelse og derfor meget forhandlingsdygtig.

Beretningen om den afsluttende Rigsdagsvirksomhed, hvis tørre opregning må undskyldes med pladshensyn, kommer da omtrent til at ende med gennemførelsen af Retsreformen, denne kæmpeopgave, som Goos i sin optegnelse af 1899, se foran s. 228, var vegen tilbage for, men som det dog, efterat Nellemann var gået ud af løbet 10 år tidligere, var blevet ham, der stod som den anerkendte fører for. Man har betegnet det som Nellemanns tragedie — og måske undede man ham gerne en sådan — at han ikke i sin tid nåede at få Retsreformen givet lovskraft. Det er der vist slet ingen grund til. Hans forskellige udtalelser tyder på, at han tog denne sag ganske rolig. Bortset fra, at vigtige dele gennemførtes i 1870-erne, blev han ikke fordømt til tavshed om den, men fik i gentagne samlinger under Albertis auspicer lejlighed til at ytre sine anskuelser, der bl. a. gik i retning af resignation med hensyn til bevisudelukkelsen ved Højesteret. Han var ganske klar over, at det vedtagne lovkompleks vilde behøve fortsat tillem্পning og affiling, hvortil det rådgivende Retsplejeudvalg var et tjenligt redskab, og det tør siges, at fremtiden bekræftede denne opfattelse. Interessant er det at se, at man var inde på — trods Grundlovens krav om indførelse af nævninger — at »udsætte« dette led i reformen. Mangefold stærkere vilde Nellemann have følt det, om den storpolitiske kamp havde ført Regeringen til nederlaget, men her oplevede han det modsatte. Løsningen af disse to opgaver: den storpolitiske i kamptiden og bagefter Retsreformen blev for Nellemann og Goos deres væsentlige historiske ydelser som politikere, for Nellemann især den førstnævnte for Goos især den sidstnævnte.

Afsluttende om Nellemann, Matzen og Goos

Med foranstående omtale af Rigsdagsarbejdet har fremstillingen været skudt frem til det, der tidsmæssig må blive dens slutpunkt, da den længstlevende af de tre mænd, Goos, endte sit liv. Der er dog endnu adskilligt at meddele om dem og jeg går derfor tilbage i tiden. Først for at sige nogle ord om Nellemann. Af fortegnelsen over Rigsdagsvirksomheden efter hans ministertid fremgår det, at hans arbejdsindsats — med undtagelser som forslaget om ægtefællers formueforhold og Retsreformen — var aftagende, ligesom det samme berettes om hans arbejde i det Classenske Fideikommis, foran s. 188, og dette er forståeligt ved den sygdom, der siden 1895

vedholdende plagede ham. Privatlivet trådte mere i forgrunden. Til Kongen og hoffet havde han altid haft en ret nøje relation og der er fra denne side adskillige breve til ham særlig fra hans ministertid f. eks. med anbefaling af benådnings. Dette fortsattes og ved Fideikommissets beliggenhed nær ved Amalienborg kunde det træffe, at Kongen uanmeldt indfandt sig for at tale om et eller andet. Hjemmet var særlig ved fruens initiativ selskabeligt bl. a. ved de før omtalte svenske venners og børnenes besøg. Udstrakt læsning bl. a. af latinske klassikere beskæftigede ham. Om sommeren var boligen ved Aggershvile, hvorfra han i selskab med andre landliggere tog ind til byen med damperen, efterat han om morgenen havde fået det søbad, som han — i lighed for resten med Goos — satte stor pris på. Fraregnet svageligheden, der dog ikke bandt ham til sengen eller hindrede ham i at arbejde, tilbragte han sit otium under gunstige forhold. Hans død indtraf 26. august 1906 efter få dages sygeleje samme år som hans velynders Christian IX. Ved hans jordfæstelse i Frue Kirke gav Frederik VIII og prins Valdemar møde. I de sidste år havde der været stille om ham. Sine høje dekorationer havde han for længe siden modtaget: storkorset 1878, elefantordenen 1893. På sit våbenskjold havde han med karakteristisk tilbageholdenhed — ligesom A. F. Krieger — ikke anbragt nogen devise.

Tiden, der var gået, havde ikke dæmpet den tidligere oppositions kampstemning overfor begrebet Nellesmann (man befandt sig iøvrigt i dagene før et Landstingsvalg). Medens Berlingske Tidende bragte en sympatisk og meget kyndig omtale af ham, som hvis forfatter man vilde gætte på departementschef M. P. Friis, var Socialdemokratens artikel lutter gift og galde ihukommende hans Grundlovstale 1890 om dette parti og idet man opfriskede en episode 3 år tidligere med en tjenestepige hos familien, som den havde sigtet for tyveri men som opnåede frifindelse og erstatning. Bladet Politiken formåede dog at anerkende muligheden af gode juridiske kvalifikationer men mente at kunne fastslå — og trøste sig ved — en tredobbelt fallit som offentlig personlighed med hensyn til Retsreformen, Folketingsparlamentarismen og striden med islænderne. I sine mindeord i Landstinget udtalte H. N. Hansen, sp. 26, som sin opfattelse, at det havde været Nellesmann en virkelig sorg ikke at have fået gennemført Retsreformen (den Hansen vistnok selv stadig var modstander af og måske derfor forestillede sig ikke vilde blive gennemført overhovedet).

På det tidspunkt, da Nellesmann gik bort, stod Matzen midt i sin foran s. 63 omtalte litterære kamp for de sønderjyske optanter. Det var i det hele blevet de mellemstatlige anliggender, der mere

og mere optog ham; han bevægede sig herved i et personligt milieu, hvor han nød en endda betydelig anseelse, medens i indlandet en partipræget vurdering har bestræbt sig for at holde ham som jurist i et lavere niveau. På det indenrigske område er der dog to betydningsfulde anliggender, hvor man stadig vil standse ved navnet Henning Matzen. Det ene er problemet om de kongeudnævnte Landstingsmænds stilling ved Tingets opløsning, hvortil der toges praktisk standpunkt i 1914. Det andet er pådømmelsen af Rigsretssagen mod I. C. Christensen og Sigurd Berg i 1910, hvor Matzen som næstformand satte sine sidste kræfter ind. Jeg behandler først Grundlovsfortolkningen vedrørende Landstingsmændene.

Den gennemsete Junigrundlov af 1866 havde bestemt, at 12 af Landstingets 66 medlemmer skulde udnævnes af Kongen. De fulgte i almindelighed de om valgte medlemmer givne regler, men om deres stilling i tilfælde af en Landstingsopløsning var intet direkte udtalt. Indtil 1873 var det fra alle sider opfattelsen, at disse 12 ved opløsning af Tinget måtte beholde deres sæde. Således var det ytret under udarbejdelsen og dette gjaldt særlig også Venstreføreren I. A. Hansen. Ikke desto mindre lancerede han i 1873 i sit blad *Almuevennen* den modsatte opfattelse i sammenhæng med doktrinen om Folketingets parlamentariske overvælde over Landsting og Regering, idet opløsning af Landstinget med ombesættelse af de 12 pladser kunde bruges til at trænge dette Tings indflydelse tilbage. Ved systemskiftet i 1901 blev dette muligt, og året efter udtalte finansminister Vilh. Lassen i Folketinget den I. A. Hansenske anskuelse ligesom justitsminister P. A. Alberti ved et politisk møde, medens konseilspræsident I. C. Christensen forbeholdt Statsrådet afgørelsen. Herved var det naturligvis af betydning, at professor Matzen i sin statsforfatningsret holdt på den oprindelige anskuelse.

De statsretlige problemer, der havde bragt hjerner og lidenskaber i bevægelse i de forløbne år, var dengang kommen til hvile. Men her var der atter en regulær Grundlovsfortolkning, der æggede den juridiske skarpsindighed og skønsomhed samtidig med, at den unægtelig havde et forhold til de politiske interesser. Ligesom ved problemet om foreløbige loves berettigelse var det tavsheden i Grundloven, der skulde udfyldes. (Det samme har iøvrigt været tilfældet ved problemet om domstolenes prøvelse af loves Grundlovs-mæssighed og om lovgivning om frihedsberøvelse for politisk overbevisning). Der kom da også en flersidig diskussion i gang, hvis hoveddeltagere var Matzen og Knud Berlin, dengang protokolesekretær i Folketinget. Matzens opgave var herved at opbygge en argumentation for, at tavsheden skulde udfyldes ved en

regel om de kongeudnævntes uanfægtelighed af opløsning, Berlins derimod at bestride denne argumentations vægt og holde på opløsningens ensartede virkning på kongeudnævnte og valgte.

Matzen betonedede først og sidst, at udnævnelsen skete på livstid (§ 39). Dette betød en selvstændighed hos de udnævnte, der vilde gå tabt ved at påvirkes af en opløsning, og formålet med en sådan (at høre vælgerne) var der her ikke anvendelse for. Den tidligere udtrykkelige udtalelse om uberørthed af opløsning for de på 12 år udnævnte medlemmer af Rigsrådet (gentaget i de midlertidige bestemmelser) var der ingen grund til at fremsætte, når man havde ordene »på livstid«. Når § 39 som ophør af de udnævntes funktion nævner opgivelse af sædet og tab af valgbarhed, synes dette at være udtømmende. Reglen i § 95 om opløsning ved grundlovsændring (et nødvendigt tilfælde af Landstingsopløsning) taler om den »nyvalgte Rigsdag« og synes kun at tænke på en fornyelse for de valgte medlemmer. Endelig var uberørtheden på linie med, hvad der så at sige overalt gjaldt om parlamentsmedlemmer af lignende type. Til dette rids af disputten må jeg indskrænke mig.

Først skal nævnes de tre pjecer, Matzen udsendte: Om de udnævnte Landstingsmænds Stilling i Tilfælde af Landstingets Opløsning (1902), Til Gensvar (1902) og Landstingsopløsning og udnævnte Landstingsmænd (1903).

Det første og tildels det andet af disse små skrifter er polemik mod Venstreføreren grev J. L. Holstein Ledreborg, der i Tilskueren for 1902 havde skrevet en afhandling om den I. A. Hansenske lære og senere replicerede. Det højst mærkelige er nu, at Holstein her klart og fyndigt såvel juridisk som politisk går imod I. A. Harsen og altså havner i samme resultat som Matzen, men derpå i en kølig tone åbner polemik imod ham (og iøvrigt også imod Berlin) udfra sin særlige opfattelse af opløsningsbegrebet, der vistnok må betegnes som bisar. Ifølge Holstein er opløsning ikke, som Matzen historisk påviser, at opfatte som mandattilintetgørelse, skønt vedkommende ubestridelig ikke længere er Rigsdagsmand. »Mandatet« forbliver og undergår efter en pause en revision i nyvalget, men dette gælder kun de valgte, de udnævnte, der var ramt af opløsningen, fortsætter i kraft af livsvarigheden. Reelt set er der altså kun dissens i præmisserne, men den omtalte begrebskonstruktion om Rigsdagens permanens, hvori Holstein ser en garanti for selvstyret, betyder meget for ham. Modsat Holstein mener Matzen, at tvisten, hvis der efter opløsning udnævntes nye mænd, kunde afgøres af domstolene.

»Til Gensvar« er desuden helliget Berlins udviklinger. Disse var — hvad ikke oplyses — fremkommet i det af Alberti ejede blad

Dannebrog i en række artikler, håndfast og æggende fremsat, og Matzen havde svaret i Vort Land. Da artiklernes datoer heller ikke senere blev oplyst, har jeg ikke set selve disse. Tredje gang endelig lod Matzen sig kalde frem af højsteretssagfører, dr. jur. Ernst Møller, der havde udtalt sig i en bog på 121 sider. Den ivrig politiserende jurist havde ikke grev Holsteins betænkeligheder ved at gå I. A. Hansens jordbundne vej og efter systemskiftet følte han sig sikker i sadlen overfor provisoriernes talsmand. Iøvrigt kendetegnes hans indlæg af de sproglige fund, hvori han som »Per Sprog-vild« havde sin specialitet. Matzen indskrænker sig til at finde disse bidrag »fornøjelige« og i det hele udviser han en beundringsværdig overbærenhed overfor modparternes udæskende penneføring og tillige stor udholdenhed i gennemgangen af de ofte meget udspekulerede indvendinger.

Men Knud Berlin lod det ikke bero ved disse forpostfægtninger. Han udarbejdede en større afhandling om opløselighedens virkning i parlamentariske forsamlinger, som han i september 1903 søgte optaget i Tidsskrift for Retsvidenskab, der tidligere havde haft et venstreorienteret bidrag om emnet fra overretssagfører Amstrup. Goos som medredaktør indhentede en udtalelse fra Matzen, der bestemt frarådede optagelsen, særlig fordi Berlin modsat Amstrup først havde været ude i bladene, afhandlingen var en fortsættelse deraf kun udtværet og forsynet med et for besvarelsen overflødig historisk tillæg, desuden meget omfangsrig. Det næste var, at Berlin 22. oktober 1904 bankede på Fakultetets dør med en disputats. Akterne vedrørende behandlingen af denne har jeg efter velvillig tilladelse undersøgt med den særlige foranledning, at professor Berlin i slutningen af 1920-erne på forelæsning har udtalt sig om, at han herved havde måttet slå af på bestemtheden i sine udtalelser om problemet. Matzen, der skulde votere først, fik straks Dannebrogartiklerne vedlagt og ved indsendelsen tog Berlin så godt som mulig afstand fra dem: det var polemiske artikler, øjeblikkets børn, hvis standpunkt han forlængst var ude over og som ikke dækkede hans nuværende opfattelse, og han måtte bryde staven over adskillige positive oplysninger i dem. Han erkendte, at hans tidligere opfattelse var ensidig og han havde forsøgt at forene et nyt syn med bestræbelsen for at undgå ensidighed. Matzens bedømmelse af 23. november 1904 (94 foliospalter) løb ud på, at der ikke var meget tilbage, der havde særlig værdi i den dogmatiske del, men han måtte betragte hans afhandling som et fortsat politisk indlæg. Den eneste forskel fra Dannebrogartiklerne var, at han nu talte noget mere afdæmpet og opstillede sine sætninger som almindelige statsretlige teorier, men hvad han i sit brev havde

udviklet om en væsensforskel mellem afhandlingen og artiklerne, anså Matzen for ganske ukorrekt. Derefter fortsætter Matzen, at det af hans politiske stilling følger, at han vil stemme for antagelsen, hvis den på nogen måde er saglig forsvarlig, og da afhandlingen er et flittigt samlerarbejde, der giver en korrekt oversigt over den historiske udvikling, finder han at kunne stemme ja på betingelse af, at han ved den mundtlige handling, hvor han må ønske forlænget taletid, må udtale på Fakultetets vegne, at arbejdets antagelse intet antyder om de fremsatte meningers godkendelse. De følgende vota synes at tendere i samme retning. Ikke desto mindre findes under 24. juni 1905 en linie fra dekanus H. Munch-Petersen, der udtaler, at afhandlingen i Fakultetsmøde enstemmig var forkastet. Den 15. juni 1906 fremsendte Berlin påny afhandlingen i trykt stand og i en skrivelse af 25. s. m. udvikler han, at han dagen efter meddelelsen om forkastelsen havde talt med dekanus, der havde udtalt, at alle havde syntes godt om den historiske del, men der var ikke kommen nok ud af den dogmatiske del. Han havde derfor nu stærkt uddybet denne, så at den fra 30 skrevne sider var vokset til 150 trykte. Ny votering fandt derpå sted fra 14. august til 25. september, hvor Matzen påny lægger for med 50 foliospalter naturligvis stemmende for antagelse, hvortil tilslutningen var enstemmig. Rosende var hans udtalelser imidlertid ikke. Han anser udviklingen om de udnævntes stilling for fuldstændig forfejlet, og der var stadig uheldige følger af udspringet fra dagspressen, der var bredden med uendelige gentagelser og den overlegne fremhævelse af de store problemer, der her blev taget op. I det hele var afhandlingen meget usmagelig, dens dogmatiske del i væsentlig grad dels ufuldstændig dels forfejlet, men det drejede sig om et hidtil mindre opdyrket emne, hvortil der fandtes ikke uvigtige bidrag.

Det kan ikke nøje fastslås, om afhandlingens anden udgave betegnede en yderligere afdæmpen af standpunktets bestemthed; i så fald har det dog ikke været krævet af Fakultetet men foretaget af forfatteren af egen drift. Om noget tryk har der i det hele ikke været tale. Derimod har Berlin trukket store veksler på Matzens arbejde, tålmodighed og urbanitet. Ved en eller anden lejlighed, fortæller Goos i sin nekrolog om Matzen i Tidsskrift for Retsvidenskab 1910, citerede han et af ham tillempet vers af Hamlet, der gav udtryk for hans festlige personlighed; det kunde tænkes anvendt her:

Tvivl om, at lyse stjerner skinne,
tvivl om, at sol går op og ned,
tvivl om, at sandheds magt skal vinde,
men tvivl ej om —vort Fakultets retfærdighed!

Ved den mundtlige handling 8. november 1906 opponerede Matzen og Docent Poul Johs. Jørgensen og Tidsskrift for Retsvidenskab 1908 bragte afhandlinger fra dem på dette grundlag, fra Matzen om det dogmatiske og uden hentydning til de ældre skriverier. Når Berlin ikke var nået til en afgjort besvarelse af spørgsmålet og tilføjede, at dette, når alt kom til alt, måske ikke var den uheldigste løsning, var Matzen uenig, fordi det åbnede mulighed for en ny Grundlovskamp, og han udviklede derefter endnu en gang sit positive syn. Samme dag anmeldtes bogen meget rigtigt således i Berlingske Tidende: forfatteren er fuldstændig klar over, hvordan man oprindeligt forstod sagen. Han beskæftiger sig nu med muligheden for indflydelse af en ændret politisk opfattelse og vil være tilfreds med, at denne ikke er forbudt i Grundloven, naturligvis for at der kan handles derefter. At bogen derved kom til at gøre et besynderlig blodløst indtryk, erindrer jeg som mit indtryk, da jeg i 1907 anmeldte den i U. f. R.

En lille menneskealder senere i 1938 vendte Berlin tilbage til spørgsmålet nemlig i sin skildring af Matzen i Biografisk Leksikon, hvor han uden at omtale sine divergenser fra Matzen udtaler, at dennes opfattelse »sikkert var den rigtige«. Når han således endte med at strække gevær, var der imidlertid også foregået noget i mellemtiden nemlig Landstingets opløsning i 1914 for at bane vej for Grundlovsændringen. Ved denne lejlighed var det uomgængelig nødvendigt at tage praktisk standpunkt til de udnævnte Landstingsmænds opløselighed. Og ved denne lejlighed bar Matzens opfattelse omsider sin frugt overfor Dannebrogartiklernes, hvorfor nærværende fremstilling er taget ud af afsnittet om Matzens teoretiske Universitetsvirksomhed. At den bar denne frugt, skyldtes Kong Christian X personlig. I Fr. Kretz' Rigsdagsårbog 1913—14 s. 102—03 og Tillæget om den overordentlige samling s. å. s. 13 oplyses følgende. I statsrådet 13. juni 1913 udtalte Kongen, at efter hans opfattelse ramtes de kongeudnævnte ikke af en opløsning, medens konseilspræsident Zahle udtalte ministeriets modsatte opfattelse med tilføjende, at man var villig til i det omfang, hvori Grundlovssagens gennemførelse ikke vilde behøve deres stemmer, at genudnævne de nuværende indehavere af stillingen. I forestillingen til Kongen af 9. juni er indeholdt en »omfattende fremstilling« af dette standpunkts begrundelse, der imidlertid ikke er offentlig tilgængelig. Noget savn efterlader dette dog ikke, da der sikkert ikke var fundet bedre grunde end forhen. Ved Landstingsvalget blev der nu skabt det fornødne grundlag for Grundlovssagens fremme. Forestilling af 11. juni 1914 opgiver derfor det tidligere standpunkt at foreslå opløsning af de udnævnte med eller

uden personlig fornyelse, de fortsætter alle deres funktion uden nyt udnævnelsesbrev. Kongen tog det til efterretning og udtalte påny sin opfattelse. I den senere byretspræsident Svenning Rytter havde den unge Konge haft en god lærer i statsforfatningsret, og han var altid meget agtpågivende overfor den grundlovsmæssige side af sin gerning. Hvad professor Berlin angår, har hans modne overvejelse ført ham til samme standpunkt.

Goos var ikke med i Rigsretten, hvis Landstingsmedlemmer fremkom ved Tingets forud trufne valg. Matzen var den eneste repræsentant for Universitetet, og valget var vel derfor og på grund af alderen faldet på ham som næstformand, medens Højesteretsjustitiarius, dr. jur. Niels Lassen var formand. Sagen mod de to ministre af Venstrereformpartiet, konseilspræsidenten I. C. Christensen og indenrigsministeren Sigurd Berg, søn af den i 1891 afdøde Chresten Berg, var eftersmækket efter Venstreministeriets demission i 1908 efter afsløringen af justitsminister Albertis kæmpemæssige underslæb i Den sjællandske Bøndestands Sparekasse og Danske Landmænds Smørexport-Forening. Det almindelige kriminelle forhold fik sin langvarige behandling ved Kriminalretten, medens der for at holde Rigsretten udenfor alt dette ikke rørtas med tiltale ved forskellige myndighedsmisbrug. For Christensens vedkommende var der spørgsmål om delagtighed i et par af disse forhold, men bevis var ikke ført. Anderledes med det forhold som ministeriets chef at have ladet som ingenting overfor angrebene på Alberti. Da han omsider i marts 1908 betydede denne, at han måtte gå, indvilgede han dog i at lade ham sidde til 24. juli for at gøre Retsreformen færdig (den der senere måtte undergives fornyet vedtagelse for at renses for Albertis kontrasignatur) og Alberti afgik som gehejmekonferensråd og excellence. Det hele berode på Christensens gode tro og foragt for angriberne; når man betænker det andet frygtelige alternativ, at beskyldningerne havde deres rigtighed, spillede han herved en hasard, der næsten kunde stå ved siden af Albertis spekulation i guldmineaktier. Dommen kom her til at lyde på at give »Anklagen Medhold i, at der navnlig under Forhandlingerne paa Rigsdagen i Foraaret 1908 er fremkommet en Række Oplysninger, der bestemt pegede hen paa, at Alberti i sin Embedsførelse havde gjort sig skyldig i Misbrug og Vilkaarligheder. En nærmere Undersøgelse af disse Forhold var derfor paakrævet og naar Anklagede har nægtet sin Bistand i saa Henseende under Paaberaabelse af, at der ikke forelaa Beviser mod Alberti, har han ikke handlet forsvarligt. Men paa den anden Side foreligger der saadanne undskyldende Omstændigheder, at hans Forhold i saa Henseende ikke findes at kunne henføres under no-

gen af Straffelovens Bestemmelser navnlig ikke dens § 143.« At Grundlovsbudet om udgivelse af en særlig ministeransvarlighedslov ikke var opfyldt, var en af vore konstitutionelle defekter. Anvendelig var alene § 143 om forsømmelse eller skødesløshed i embedsførelse, der var grov eller oftere gentaget. Det var berettiget i domsgrundene at udtale sig om den utilstrækkelige grad af overtrædelsen, men affattelsen har formentlig en svaghed i forhold til anklagen, der anlægger samme synspunkt på angrebene på sparekassens solvens, der havde været fremtrædende og var meget farlige. Sigurd Berg kunde ikke undgå ansvar efter § 143 for ikke »ufortøvet og uden betænkning« at have foranlediget undersøgelse, da der fremkom konkrete oplysninger for ham om uregelmæssigheder i sparekassen, men Christensen fandtes ikke at kunne indtages heri. Nærmere kan henvises foruden til den trykte beretning til mine Bidrag til Højesterets Historie (1939) IV og værket om Den danske Rigsdag, (1953) V (Stig Juul).

Her endnu kun nogle oplysninger om Matzens stilling i voringen, der omfattede 20 dommere. Hans votum refereres således: »Det var Bergs Pligt straks da Krieger [departementschefen der bragte den alarmerende efterretning] kom, at se sin Sparekasselov efter. Jeg maa ogsaa anse ham ansvarlig efter § 143.

Det samme gælder Christensen med Hensyn til Angrebene paa Alberti. En Justitsminister kan ikke være udsat for slige Angreb, uden at der reageres derimod. Her har Konseilspræsidenten tilsidesat sin Pligt. Angrebene var saadanne, at der ikke kunde ties stille.

1000 Kr. Bøde til hver. Salær 10000 Kr. udredes med $\frac{1}{4}$ af hver af de Domfældte.«

Når Matzen således vilde dømme Christensen, var han ikke alene herom; 8 andre navnlig af assessorerne vilde det samme (eller anvende 500 kr.). For Sigurd Berg, hvis bødeansvar blev 1000 kr., var der omvendt flere frifindende stemmer bl. a. fra formanden, der endog talte om »at lade nåde gå for ret«. Førstvoterende, den senere Justitiarius, dr. jur. R. S. Grams forslag gik igennem uden omvoteringer.

Rigsretsdommen efterlader indtrykket af mild bedømmelse for Christensens vedkommende. Venstreførerens hårdnakkede skyden ryg i fuldkommen passivitet mod modstanderens forbitrede og langvarige angreb bringer Ørsteds ord om absolutisme i konstitutionelle former i erindring. Den viser vrangsidens af den sejge energi, der i årenes løb havde ført demokratiet igennem til pladserne i Statsrådet. Sagen, der begyndte 8. januar 1910, var ført gennem 19 langvarige retsmøder med bevisførelse og procedure, indtil dommen faldt i det 20. den 17. juni. For den syge Matzen havde den stillet

store krav til hans pligtfølelse, og han måtte dele sin dag mellem sengen og retsmødet. En måned efter, den 18. juli, bukkede han under for sin nyrelidelse som patient ved badestedet Ronneby i Blekinge. Deltagelsen i dette retslige opgør havde været den dramatiske afslutning på hans politiske løbebane, der var begyndt i kamptiden, og den måtte fastslå for ham, at det nu herskende parti, der havde måttet nøjes med en justitsminister som den ilde ansete Alberti og ukritisk havde klynget sig til ham, endnu stod tilbage i politisk kultur — til skade for partiet selv og for landet. Hvad Matzen følte herved, har vi ingen oplysninger om. Var det en følelse af triumf over svagheden i modpartiets opbygning? Helst vil vi antage, at den aldrende og dødsmærkede politiker tro mod sit valgsprog: sagen ikke personen, kun følte beklagelse ved dømfældelsen.

Et blik på presseomtalen ved hans død viser ved siden af Berlingske Tidendes høje vurdering en bedømmelse, der afspejler kamptidens fra ham udgåede kraftpåvirkning, som oppositionen endnu ømmede sig under. Socialdemokraten gav ham hovedansvaret for kampens og tvedragtens tid, glemmende at det var et forsvar, han havde ført, og en udførlig nekrolog i Politiken mærket B[randes?], der dog reserverede hans betydning som folkeretlig jurist, lagde megen vægt på, at hans agitation havde været grovkornet. Hovedansvaret for udbruddet i april 1885 lægges på Matzen og Hørup, der hver fra deres side skulde have tirret den anden til ubøjligheds stivhed. Artiklen anerkender hans uegennyttighed : han havde ikke personlige formål eller profitbegær. Mindeordene i Landstinget udtaltes af Sonne, sp. 22, naturligvis anerkendende og med et skuldertræk til de forskellige bedømmelser, der måtte komme frem.

Foran side 188 ff. er Nellesmann karakteriseret personligt på det tidspunkt omkring midten af 1880-erne, da han stod i sin fulde offentlige udfoldelse. En tilsvarende personlig karakteristik skal nu forsøges overfor Matzen.

Medens Nellesmann, som han skrev til sin ven Aubert, kunde finde glæde i det rent »kunstige tankespil« at udtænke et system for civilprocessen, selv om dette ikke skulde få praktisk anvendelse, vilde man ikke tillægge Matzen et sådant anlæg for teoretisk systematik. Hans mange modstandere vilde vel helst frakende ham egentlig videnskabelighed og begrænse ham til det håndværksmæssige (Erik Henrichsen). Ikke blot først i tid men formentlig også først i hans interesse stod imidlertid en ægte trang og evne til at fordybe sig i det ældre retslivs simple skikkelse, der er bestående under nutidslivets form, og herved søgte han frem mod

det sammenholdende gennem alle tider, den første rigsinstitution: kongedømmet. Når Goos anfører (Tdskr. f. Retsv. 1910), at Matzens kamp mod den almindelige valgrets krav på enemagt var fremvokset af indtrykkene fra hans opvækst i dele af Danmark, hvis udvikling efter 1848 gik sine egne veje, så var disse veje netop karakteriseret ved beboernes bevidsthed om at være den danske Konges undersåtter og i denne tanke var der god næring for et retshistorisk studium. Den særegne udformning, retsideen fik hos Matzen, blev da ikke bestemt ved de ringe livsvilkår i landsbyen, skønt han ikke savnede social interesse, og f. eks. i 1873 ønskede valgret for personer i privat tjenesteforhold, men ved undersåtsfølelse og statsbevidsthed, og den blev til kongetroskab og fædrelandsfølelse. Pædagogisk anlagt som han var i lighed med den ældre broder, regnelæreren, blev en hovedside ved hans politiske virksomhed at meddele vælgerbefolkningen undervisning i forfatningens grundforhold og den rette statsretlige opførelse. At han var taler mere end skribent, er tidligere fremhævet. Han synes at tænke sig stoffet oprullet i samtaleform. »Spørge vi så . . .« er den stående indgang til en udvikling og det gør hans perioder lange og belemrede med indskud men aldrig stive og livløse, da hans personlige interesse for emnet altid meddeler sig til læseren. Som den, der i 1873 tændte den foreløbige finanslovs teoretiske fakkel og straks pådrog sig et dertil svarende had netop som »lyseslukker« var han endnu inden han fik Rigsdagsmandat fremme i ildlinien og længe varede det ikke, inden Højres organisation var bragt istand og han formand i repræsentantskabet. Det mærkelige var, at Landstingsmanden ledede agitationen vedrørende det andet Ting, og han mødtes ikke i sal med de store Venstretalere. Sit krudt brændte han af på vælgermøder, delegeretmøderne og i Grundlovstaler. Formen for hans veltalenhed var naturligvis fremgået af hans personlighed. Fra den ikke høje, firskårne skikkelse spredtes indtrykket af kraft, og fra det brede hoved med de buttede kinder strømmede ordene jævnt og letfatteligt men ikke plat, som man har sagt ¹⁾. Fremfor indignation og patos anvendtes munterhed. Når ministeriet Estrups årsdag 11. juni mindes, er det med hentydning til Holbergs Den ellefte juni, og han mener, at den dag for Venstremændene må være som terminsdagen for skyldneren. Matzen med sit folkelige udvortes, sin særprægede sønderjyske stemme, der var god i fri luft, og sit gode budskab fra taler-

¹⁾ Mere karikaturmæssigt siges det i Socialdemokraten 31. august 1906: »Den lille tøndeformede Professor Matzen med de mærkværdige retvinklede Skuldre, Tyrenakken, det røde runde Ansigt og de »hjulbenede« Arme, hører til de kendte og originale Figurer paa Københavns Gader.«

stolen vandt popularitet som ingen anden. Hvad hans politik angår, var den simpelthen at følge Estrup så langt han vilde gå og ikke at fremskynde hans afgang. Først var han ikke omend forgrundsfigur, og han var heller ikke ministeremne. Der var overhovedet ikke mange ministerchancer i Estrups tid, men han ses ikke at have været forurolet af længsler på dette punkt. Hans stilling i agitationen kunde også for så vidt have gjort ham noget udæskende, og ministerstillingen kunde svække denne betydningsfulde indsats for partiet. Om det at administrere lå for ham, så at han derfor vilde forlade Universitetet, er vel også nok tvivlsomt. Han havde i hvert fald ikke skaffet sig administrative hverv, som Nellemann havde Handelsbanken.

Set ud fra de ni provisorieår må Matzen fremtræde som en kampnatur, men han var altfor stærk og altfor godlidende til, at kampens bitterhed kunde trænge indenfor hans hud. Han kan glæde sig til at tage livtag med den kære gamle modstander Chr. Berg, hvis han på ny vil bestige stridshesten og noget i retning af Hørups indædte udryddelseskrig mod de nationalliberale ligger slet ikke for ham. En polemisk natur kan han ikke kaldes, og der er ikke berettet om personlige sammenstød eller trakasserier. Ved episoden i Videnskabernes Selskab, foran s. 58, var det ham, der var offer for den personlige animositet hos en af radikalismens folk. Men i videre forstand kæmpede han ofte og gerne, fordi hans trang til at fremme sandhed og ret altid kaldte ham frem til nye opgaver.

Min far, A. D. Jørgensen, der døde længe før Matzen i 1897, bevarede venskabeligt forhold til ham uden nærmere omgang og til mig overførte Matzen denne velvilje. Goos, der kendte ham bedre end nogen anden, og med hvem han havde dusbroderskab, slutter sin omtale af ham således efter gennemgang af hans arbejde: »Mindernes Hær fra Matzens offentlige Liv har jeg ført frem. Overskues hele Rækken, fremtræder Billedet af en udmærket videnskabelig Dygtighed og af en Evne, som faa have ejet i samme Grad, til at magte praktiske Opgaver i det offentlige Liv, og alt gennemtrænges af en aldrig svigtende Vilje til at bringe Retten til Sejr paa ethvert Punkt, som faldt indenfor hans Rækkevidde. Derfor vil han blive savnet i sit Fædreland, af sine Hjemstavnsfæller i Udlandet og i alle folkeretlig interesserede Kredse. Af alle dem, som kom i nærmere Forhold til ham, vil han særlig blive savnet paa Grund af den betagende Stemningsfylde og Entusiasme, der var hans personlige Eje, og som han medbragte til al sin offentlige Gerning. Derom kan jeg vidne, der i en lang Aarrække havde væ-

ret hans Kollega ved Universitetet og var det i Landstinget som i Institutet, og som var forenet med ham i et 40-årigt Venskab, stærkt nok til at bære baade vore Overensstemmelser, som var mange, og vore Uoverensstemmelser, som vare faa.« Endelig skal anføres et par træk af hans tidligere skolefælle Niels Lassens før omtalte Erindringer. S. 95 berøres hans utrolige arbejdskraft og som bevis anføres, at han ved udarbejdelsen af Universitetets Retshistorie engang havde siddet 26 timer i træk ved arbejdsbordet, men så havde han ganske vist fået hovedpine. S. 94 hedder det: »Matzen var, hvad man paa Tysk kalder en i høj Grad »freigebig« Natur, og der er utvivlsomt Mange, der have nydt godt af hans Gavnildhed og Godgørenhed. Han var ogsaa meget gæstfri og gav splendide Middage for sine Bekendte og som Formand for Landstinget tillige repræsentative Middage for Politikere og andre Honoratiores. Han vidste ikke, hvor godt han skulde gøre det for sine Gæster. Skulde man anvende nogen Kritik overfor hans Gæstfrihed, maatte det være, at han var lidt for tilbøjelig til at opmuntre sine Gæster til at nyde af Bordets Glæder, hvilket ikke var uden Farer, naar det drejede sig om fine Vine og udsøgte Cognakker.

Selvfølgelig blev Matzen selv bedt ud i en overvældende Maalestok. Jeg erindrer engang langt ind i Aaret vistnok i Slutningen af Februar af hans Mund tilfældig at have erfaret, at han siden den foregående Juleaften havde været i Middagsselskab hver eneste Dag. Dette i Forbindelse med hans agitatoriske Virksomhed som Politiker og hans Deltagelse i de mange festlige Sammenkomster med Vælgerne bidrog sikkert i væsentlig Grad til at ødelægge hans fra Naturens Haand bomstærke Natur.«

Matzen var fra 9. juni 1886 til sin død medlem af Det kgl. københavnske Skydeselskab og danske Broderskab; han gav året efter »malet skive« forestillende Minerva der gyder olie på lampen og i 1895 var han formand. Til forskel fra sine to tidlig gifte og børnerige kolleger var han sin meste tid ugift; hans ægteskab med Helga Nielsine, f. Bryde, enke efter konsul Vidalin, der rejste ham et anseligt gravminde på Assistens Kirkegård, varede kun hans tre sidste år. Han havde tidligere haft sin mor i hendes enkestand hos sig og ifølge N. Lassen vist hende en rørende omhu. Hans familiefølelse var stærk, men det store udendørsliv var trådt i stedet for hjemlivet; glimt overfor besøgende viste ham som den hyggelige ægtefælle. Breve til broderen fra udenlandsrejser ånder et drenget feriehumør.

Af æresbevisninger modtog Matzen som tidligere meddelt æresdoktorgraden i København i 1879 og Storkorset i 1900. Hans maleri

hænger i Folketinget og i 1915 rejstes i Kongens Have ved Rosenborg et mindesmærke for ham udført af F. Kiørboe og A. J. Bundgaard, hvorom s. 255.

Goos var vedblivende i arbejde, som oversigten over hans indtil samlingen 1915—16 rækkende Rigsdagsvirksomhed har vist det. Hvervet som overinspektør for fængselsvæsenet, som han ved sin anden ministerudnævnelse atter havde forbeholdt sig, overtog han dog ikke påny; det overgik til hans ældste søn. Administrationen vedrørende døvstumme og blinde fortsatte han derimod med. Tidligere blev nævnt den af ham som Kultusminister 24. marts 1893 nedsatte kommission angående det kgl. teater bestående af 12 medlemmer og ledet af ham selv. Den afgav sin betænkning i juli 1897. Af det i denne s. 353 meddelte resumé fremgår, at en del (8) af dens forslag helt eller delvis var gennemført efter kommissionens indstilling, medens 9 andre indstilledes til ministeriet. Senere, under Venstreministerierne fik han sæde i forskellige større kommissioner. Ved kgl. resolution 30. juli 1907 nedsattes under forsæde af konseilspræsident J. C. Christensen en af 20 danske og islandske medlemmer bestående kommission til forberedelse af foranstaltninger til en ny lovgivning om Islands forfatningsmæssige stilling i det danske rige. Goos og Matzen var medlemmer af denne og Knud Berlin dansk sekretær. Matzen blev senere medlem af et snævrere udvalg, 14. maj 1908 nåede man til en næsten enstemmig vedtagelse af et udkast. Ved lov 13. marts 1908 nedsattes en af 24 medlemmer, halvt rigsdagsvalgte halvt beskikket af justitsministeriet, bestående kommission til at forberede en ordning af statens civile sundhedsvæsen. Goos indvalgte her af Landstinget, og i årene 1909—20 fremkom ialt 6 betænkninger omfattende centralbestyrelsen, embedslæger og kommunal sygepleje, apotekervæsenet, jordemodervæsenet, tandlægevæsenet og (1920) sindssygehospitalernes overbestyrelse. Endelig var der den ved lov 5. marts 1909 nedsatte kommission til udarbejdelse af lovforslag om lens, stamhuses og fideikommissgodsers overgang til fri ejendom. Der var 14 medlemmer af Rigsdagen 7 udnævnt af Justitsministeriet. Matzen var valgt i Landstinget, Goos kom senere ind. Betænkning afgaves i marts 1913 og resulterede i 5 forskellige forslag. Goos tilsluttede sig lensbesiddernes, der ikke foreslog nogen tvungen afløsning og substituerede kapital for den frigjorte ejendom, ligesom salget af fæstejord skulde være frivilligt; reglen om sædegårdsejeres testationsret skulde gælde for den frigjorte ejendom se s. 64 og 419. Kommissionen havde tillige fået det hverv at undersøge Vallø Stifts og Vemmetofte Klosters retsforhold til statsmagten. Også herom delte den sig i grupper efter politiske linier. Goos

stod sammen med lensbesidderne, og de henholdt sig til Nellemanns betænkning af 1872, se s. 80 og 89—97, og forholdt sig derfor afvisende overfor de andre gruppers forslag om en speciel lovgivning herom, idet deres argumentation imødegås.

Litterært opretholdt han sin stilling i redaktionen af Tidsskrift for Retsvidenskab. Der samledes megen veneration om ham på hans gamle dage og flere af sine æresbevisninger modtog han i sine senere år således doktorgraden i Oslo i 1911 og året efter gehejme-konferensrådstitlen med excellence-benævnelse; siden 1894 havde han som tidligere omtalt været gehejmeetatsråd. Storkorsridder var han også først blevet i 1908. Han antog som devise på sit skjold ordene »patriæ non partibus« (for fædrelandet ikke for partier), der ligger nær op ad den af Matzen i 1900 valgte »sagen ikke personen«. Sidst og ikke mindst hædredes han i 1915, da han fyldte 80 år, med en i Ugeskrift for Retsvæsen indlemmet række af hædrende udtalelser fra fagfæller. Det var 24 år siden, han afsluttede sine 30 års professorgerning, og det var heldigt, at Universitetet endvidere med doktorgraden nåede at anerkende hans betydning som en af sine store. Fortjenstmedaillen i guld med krone var statens samtidige hyldest til ham.

Foran s. 236 er omtalt Landstingsformandens mindeord over ham, da han 20. december 1917 efter henved 4 måneders sygeleje afgik ved døden. I modpartiernes presse havde de forandrede tidsforhold stemt omtalen af ham i ganske andre toner end før. Bladene Politiken og Socialdemokraten fremhævede begge stærkt hans videnskabelige fortjenester og fra hans 37-årige Rigsdagsliv særlig hans arbejde for Retsreformen, der havde betydet meget for at overvinde trægheden indenfor Højrepartiet. Hans arbejdsindsats i Rigsdagsudvalg og i de talrige virksomheder som han — med eller uden vederlag derfor — var tilknyttet, havde altid været forbavsende. Som organ for brødrene Brandes kunde Politiken naturligvis ikke give afkald på en kritik for at have »skiftet standpunkt« overfor samfundsspørgsmål og derved at stå som »frafalden« og de vedføjede noter refererer anklagende i en noget ufuldstændig fremstilling episoden med Den nye Socialist i 1884, foran s. 148. Goos havde som af ham forklaret haft sympati for et vist program, bladet arbejdede for, og havde villet skaffe det tilslutning naturligvis til fordel for sit valg, men han kendte intet til dets påståede anarkistiske tendenser. Om bladet foretrak hans valg fremfor P. Holms, måtte sådan set blive bladets egen sag, og han havde ikke tænkt på at bestikke bladets udgivere til at svinge partimæssige samvittighedspligter. Men numret var et godt stykke valgflæsk som kapitalismens misbrug. Socialdemokraten, der ikke fordyber

sig i disse ting, men blot hævder, at han ikke burde have haft sit stude i det gamle Højre, er helt varm i sin veneration for »den gamle mand, der æredes i alle Kredse for sin personlige Elskværdighed og Indsats i Retsvidenskaben.«

Goos gik ind i politik i en noget senere alder end sine to kolleger, 45 år gammel mod 39—40, og ved sine fag almindelig retslære og strafferetten med dens traditionelle filosofiske underbygning stod han i særlig grad som repræsentant for den abstrakte retstænkning. Påvirket af sin lærer F. C. Bornemann men også af engelsk erfaringsfilosofi hos J. Stuart Mill havde han med afgjort held sat sig til opgave at gennemprøve alle retssystemets led og dele for skarpt og udtømmende at definere deres juridiske (moralske) væsen. Han arbejdede forsåvidt parallelt med Andreas Aagesen men ikke som han begrænsede sig til formueretlige emner. Han fordyber sig tværtimod med forkærlighed i den moderne stats opbygning og i universiteternes kulturelle opgaver. Gennem disse emner og hans mange udenlandske litterære forbindelser er der europæisk universitetsluft om ham og hans litterære stil med dens værdige prægnans og forkærlighed for anvendelse af latinske citater svarede dertil. Det kunde da synes, at han til gengæld måtte være begrænset til og lænkebundet til universitetsgerningen. Det mærkelige ved Goos er, at dette ikke blev tilfældet. Han havde afgjort trang og evne til at gå igang med andre praktiske anliggender end undervisningen og Universitetets administration, og han kunde overkomme meget mere. Proceskommissionen gav ham de første opgaver, Rigsdagslivet sluttede sig dertil og to gange påtog han sig ministerhverv. Da så dette sidste skilte ham fra Universitetet, viste det sig, at han, da han igen blev ledig, kunde gå ind i helt andre fag og påtage sig kulturelle opgaver som ledelse af blindes og døvstummes behandling, ligesom han i forvejen havde beskæftiget sig med fangernes — og være tilfreds dermed. Indtrykket af en sjælden åndelig frodighed må da blive det dominerende. Mængden af gøremål og utilbøjelighed til at give åndeligt arbejde fra sig i ufærdig stand voldte ganske vist lange udsættelser i hans litterære frembringelser, men hans utrættede arbejdskraft lod ham føre alle opgaverne til ende.

Til sit Rigsdagsliv medbragte han sin akademiske form — kritikere fandt dog hans foredrag mangelfuldt — og man mærker ofte ligesom det logiske skelet i hans udviklinger. Sine administrative afgørelser overvejede han efter beretningen (dommer Hattesen) meget omhyggeligt med pro og contra. Foran s. 228 er der meddelt et sådant eksempel på en vigtig personlig overvejelse, som han har trængt til at fæste på papiret. Udtalelsen foran s. 146 af Schovelin

gør opmærksom på den afstand, der kunde være mellem hans tankelig og hverdagens udtryksmåde. Når han f. eks. tog ordet for at ordne en præstegårds avling således, at der kunde skaffes mælk, kunde han overraske ved en motiverende udvikling, der med vægt indledtes med ordene »Mælks havelse . . .« (Hother Ploug).

Udgivervirksomheden ved Dagbladet tør antages at være påtaget af ham væsentlig som indtægtskilde, thi dagspressens »væddeløb i det lave« var ikke hans egentlige område. I agitationen tog han også kun del til husbehov og ikke på en måde, der kunde sammenlignes med Matzens. Affæren med Den nye Socialist viste, at han i politikens dagligliv ikke var rigtig »af denne verden«. Den måde, han maltrakteredes på i den »evropæiske« og socialdemokratiske presse, gjorde ikke stærkere indtryk på ham og den krænkelse, han følte ved Reedtz-Thotts forbigåelse af ham i 1894 (og 1896), foran s. 211 f, giver han kun moderat udtryk for. Hans åndelige overlegenhed gjorde ham tilstrækkelig hårdhudet for det offentlige liv. Godmodighed, velvilje og fordringsløshed prægede ham personlig; det sidste var i økonomisk henseende en nødvendig følge af hans store familiemæssige forpligtelser. Men, som også Schovelin fremhæver, en afstandsforneelse overfor ham som den åndeligt overlegne frigjorde man sig ikke for og værdigheden, der klædte hans smukke skikkelse godt, var ham i kødet bårn. Også hans otte svigersønner gik efter sigende ind under denne lov. (Goos var i sin grund medmenneskelig stemt, som det lå bag hans tillid til nævningerne. Det kom frem overfor de døvstumme og blinde, som han forstod at sætte sig i forbindelse med og som holdt af ham. Når han en sjælden gang tog en droske, var det en bestemt vogn, hvis kusk en fynbo tiltalte ham og med hvem han kunde snakke i længere tid. Han udstrakte sin velvilje til de umælende og var stolt af at være kendt af en hest, der holdt foran en forretning ved Frueplads, når han gik til forelæsning, naturligvis fordi han havde sukker med til den (Johs. Lehmann)).

Man har bebrejdet Goos, at han for meget gav sig af med dagens små opgaver såsom tilsynet med Dagbladet og at han ikke fortsatte med et formentligt ungdommeligt frihedsprogram. Det kan være rigtigt, at han ikke udmøntede sit pund i lutter guldstykker men at der var småmønt imellem. Beundringsværdig er dog den idealitet, der vedholdende førte ham mod retstænkningens højder som i straffelovskommissionens arbejde og med samhu lod ham forene sine tanker med Ørsteds, hvorved han understregede sin danske rod. De frihedstanker — for retsplejen, for kvindens stilling og for åndslivet — som han i sin ungdom gav udtryk for (men uden på noget tidspunkt at være gået ind i en klike) var det så langt fra,

at han svigtede, at han tvertimod fastholdt og udviklede dem i en harmonisk totalanskuelse, hvis virkelighedssans imidlertid krævede, at ansvarsfølelsen fik, hvad der tilkom den. Hans virketid for de store opgaver blev så lang, at den kunde bære også en syssel med små opgaver.

Hvis man ser sig om efter et udtryk, der rammende og tilstrækkelig rummeligt kunde udtrykke Goos' karakteristiske egenskaber og om muligt gøre det i det af ham yndede latinske sprog, kan det gøres ved at sige, at han var en bonus paterfamilias (god familie-fader). Dette juridiske skoleudtryk betegner manden, der vandrer ad lovens vej, og iagttager de skyldige hensyn til forskellige sider, ikke den udvortes succes-type men den redelige. Således disponeret havde Goos i sjælden grad teoretisk og praktisk gennemlevet retsforholdene. Men i endnu sjældnere omfang var han bonus paterfamilias udenfor de egentlige retsforhold. Først overfor børneflokkene: kvæstor Carl, fuldmægtig Aage, Elisa gift Schou, Thyra gift Munch-Petersen, Henriette gift Flagstad, Estrid gift Volquartz, Karen gift Jarner, Ingeborg gift Gether, Agnete gift Møller og Helga gift Wagner. Dernæst overfor de skarer, der i årenes løb havde ham til hjælpere og vejledere: studenterne og — atter med et latinsk udtryk — forskellige personæ miserabiles ∴ ringe stillede der påkalder medlidenheden. Det var fangerne, nuværende eller tidligere, de døvstumme og de blinde. De blinde børn i forskolen på Refsnæs, hvor han nogle gange om året kom og boede i en lille lejlighed, der var til hans disposition, kaldte ham »far« og traf dermed det rette. Forfatteren dr. Johs. Lehmann, hvis far borgmester Carl Lehmann var Goos' efterfølger i døvstumme- og blinde-forsorgen, har på anden hånd kunnet oplyse om, hvilken mægtig rolle Goos gennem de mange år havde spillet i alle disse menneskers bevidsthed. Han forstod at sætte sig i personlig forbindelse med dem, huskede deres navne og personlige forhold og fulgte dem med virksom interesse, når de kom bort f. eks. som orgelspillere. Han manglede ikke ved deres komedier og koncerter og talte ved juletid i alle institutterne. De blinde skaffede han adgang til et tilhørrum i det kgl. teater. Det store personale nærede hengivenhed for ham; forskellige legater kom til at bære hans og hans hustrus navne. Han forestod udgivelsen af jubilæumsskriftet om de døvstumme i 1907. For fængselselskabernes fællesbestyrelse var han formand. I alt dette og mere, der ikke kan opregnes, var han deltagende ikke i kraft af sit ypperlige hoved men i kraft af sit gode hjerte for medmennesker.

Det er således med de plastiske monumenter, der stilles op på de befærdede steder, at deres tale til omgivelserne forudsætter sympati hos disse og ellers er de stumme. Derfor vil der være dem, der i Kongens Have går forbi Hørups helfigurs statue uden at agte på den harmfulde tale, kunstneren lader ham holde, medens de i en anden del af haven påvirkes sympatisk af det smukt indrammede mindesmærke for Henning Matzen. Bag en halvkredsformet plæne med blomstrende planter kantet med de store marmorkugler fra havens fortid og med baggrund i høje træer rejser sig en kaneleret søjle bærende den klassiske urne. I en kvadrat forneden er medaillonens cirkel indskrevet med Matzens kraftige hoved og nederst står navnet i store bogstaver. En kvindeskikkelse ved fodstykkets ene side fremkalder indtrykket af frodigt liv men behersket af de øvrige akademiske linier. Idet man går derfra, tænker man måske på hans valgsprog »sagen ikke personen«, der så rammente havde udtrykt hans ide i kamptiden. Samme modstilling af det saglige og det personlige møder vi iøvrigt i udtalelser af de to andre, Goos og Nellemann, netop det naturlige synspunkt hos den videnskabelige jurist.

Alle tre var stærke og særdeles arbejdsduelige, men naturligvis kunde deres videnskabelige arbejde ikke forblive uberørt af, hvad de tog sig på i det offentlige liv. Iøvrigt er vel den lærde koncentration i hvert fald for jurister kun sjældent egnet til at være eneste livsmål. Men når de tre dignitarere, hvad jeg antager har været tilfældet nogle gange, mødtes i Universitetets festsal og hørte studenterne istemme Hellige Flamme! havde de intet at fortryde på hverken for forsømt videnskabeligt arbejde eller dårlig anvendelse af dette arbejde i deres politiske liv. Der var helstøbthed tilstede hos enhver af dem.

Tre udgør et kollegium, hedder det i romerretten og disse tre udgjorde en sådan helhed. I Falkultetets historie betegnede de et fremskredent stadium: Goos som retsfilosof og strafferetslærer, Nellemann som processualist og Matzen som retshistoriker og lærer i offentlig ret. Der herskede kollegial harmoni mellem dem uden skinsyge. Dertil kom det fælles træk, at de droges mod det politiske liv som en naturlig arbejdsplads, hvilket iøvrigt også gjaldt deres kollega Andreas Aagesen, der kunde have stået som den fjerde i forbundet, om hans livsbane ikke var blevet så kort. Det vilde være en konstruktion at sige, at deres formål herved var at bibringe forfatningslivet den tilsætning af retskultur, som de efter deres forudsætninger netop var i stand til at yde, men det er ikke for meget sagt, at sådan som det udviklede sig, blev dette tilfældet. Kongen ønskede ikke at tage sit ministerium i det på-

trængende demokrati, men han var genstand for et tryk i denne henseende, mod hvilket en fra Landstinget udgående reaktion omsider satte ind. I 1877 og igen i 1885 og de følgende 9 år tilspidsedes kampen og de tre jurister sagde god for de herved anvendte midler.

I professor Erik Arups efterladte udkast til en fortsættelse af hans Danmarkshistorie (1955) har han betegnet tidsrummet 1872—1901 som »Ministeriet« modstillende det bagud fra 1830 med »Grundloven« og fremefter til 1940 med »Rigsdagen«. Idet den Estrupske periode utvivlsomt måtte virke som tyngdepunktet indenfor 1872—1901, vilde den radikale Arup formodentlig have dette tidsrum betragtet som en fornægtelse af det i det forudgående tidsrum »Grundloven« oparbejdede resultat. Men betegnelsen Ministeriet kan også tiltrædes ud fra den opfattelse, der ser det ene Tings manglende forståelse af sin forfatningsmæssige pligt og begrænsning som årsagen til, at den af Grundloven planlagte samvirken mellem Tingene udeblev, hvorfor tyngdepunktet måtte blive Ministeriet. Et juridisk betydningsfuldt afsnit af landets historie var det i altfald, hvori juristerne Nellemann, Goos og Matzens politiske virksomhed faldt. Denne deres virksomhed var ikke klassebestemt og den var ikke bestemt af personlige formål, tvertimod kan man snarere sige. Deres egentlige og foretrukne virkeplads var Universitetet. Deres enstemmige og uforbeholdne tilslutning til den ministerielle styrelse var derfor en garanti mere for, at der ingen modsigelse var mellem de to afsnit i Danmarkshistorien: »Grundloven« og »Ministeriet«.

REGISTER

- Aagesen, A. (1826—79), prof., 12 ff., 19 f., 21 f., 33, 46 f., 58 f., 71, 129 ff.
- Abel (1219—52), d. konge, 56
- Absalon (1128—1201), biskop, 57
- Adler, D. B. (1826—78), bankdir., 85, 99
- Afzelius, J. (1848—1921), sv. jurist, 63
- Ahlefeldt-Laurvig, W. (1830—97), dir., 187
- Alberti, C. (1814—90), politiker, 91, 111, 235, 240, 244
- Alberti, P. (1851—1932), politiker, 29, 205, 239
- Algreen-Ussing, T. (1797—1872), prof., 58
- Amdrup, V. (1860—1937), ORsagf., 241
- Andersen, P. (f. 1888), prof., 68
- Andræ, C. (1812—93), politiker, 110, 194
- Annerstedt, P. (1836—1904), sv. jurist, 18
- Aristoteles (384—322), gr. filosof, 23
- Arup, E. (1876—1951), prof., 58, 256
- Aschehoug, T. (1822—1909), n. jurist, 19, 38, 43, 130
- Aubert, L. (1838—96), n. prof., 18, 35, 39, 42, 45, 49 f., 59, 62, 89, 92, 94, 97, 104, 126, 134, 159, 185, 192
- Baagøe, C. (1836—1915), højskoleforst., 199
- Bahnson, J. (1827—1909), minister, 163, 173, 182, 207
- Bajer, F. (1837—1922), M. F., 109, 195 f.
- Bang, P. G. (1788—1877), politiker, 5, 36
- Bardenfleth, V. (1850—1933), minister, 210 f.
- Barner, H. (1839—1921), politiker, 181
- Beauvois, E. (f. 1835), fr. historiker, 12
- Bentzon, V. (1861—1937), prof., 30, 72
- Benzon, N. (f. 1832), præst, 30
- Benzon, O. (1856—1927), forf., 203
- Berg, C. (1829—91), politiker, 90, 92, 99, 103, 115, 130, 133, 137, 152, 159, 168, 244
- Berg, K. (1819—1905), sv. jurist, 19
- Berg, S. (1868—1921), minister, 244 f.
- Berlin, K. (1864—1954), prof., 64, 66 f., 94, 155, 157, 240 ff., 250
- Berling, J. (1812—71), kammerh., 97
- Berntsen, K. (1844—1927), politiker, 211
- Bille, C. (1828—98), redaktør, 60, 75, 114, 140 f.
- Binding, K. (1841—1920), t. jurist, 17
- Bindslev, A. (1896—1954), forf., 149
- Bing, H. (1845—96), politiker, 150
- Bjørnbak, L. (1824—78), M. F., 80, 91
- Bluhme, C. A. (1794—1866), minister, 77
- Bluntschli, J. (1808—81), t. retshistoriker, 12
- Bojsen, F. (1841—1926), M. F., 91, 123, 133, 137, 152, 205, 213
- Bornemann, F. C. (1810—61), prof., 11 ff., 15, 21, 25, 27, 61, 71
- Bornemann, M. H. (1776—1840), prof., 12
- Borup, J. (1853—1946), højskoleforst., 188
- Boulanger, G. (1837—91), fr. politiker, 173
- Brandes, E. (1847—1931), M. F., 16, 60, 80, 132
- Brandes, G. (1842—1927), forf., 16, 60, 80, 148, 203 ff.
- Brandt, O., t. overlandretsråd, 65
- Breinholt, N. (1832—1917), M. L., 130
- Brix, H. (1841—81), socialist, 84
- Brock, G. (1816—78), HRadv., 37
- Broomé, G. (1824—94), sv. jurist, 39, 188
- Bruno, G. (1548—1600), i. filosof, 178

- Buch, P. (1816—1904), HRjust., 168, 208, 225
 Bundgaard, A. (1864—1937), billedhugger, 250
 Busk, J. (1845—1908), M. F., 133
 Bøgh, E. (1822—99), forf., 203
- Cantor, A. (1853—1924), ORsagf., 150
 Carlen, R. (1821—73), sv. jurist, 38
 Carlsen, H. (1810—87), politiker, 130
 Carstensen, C. (1837—1922), redaktør, 112, 177
 Carstensen, W. (1828—1909), M. L., 129 f.
 Casse, A. (1803—86), jurist, 41
 Christensen, B. (1802—82), politiker, 91
 Christensen, J. C. (1856—1930), politiker, 61, 199, 226, 239, 244 f., 250
 Christian VI (1699—1746), 41
 Christian IX (1818—1906), 75, 87, 98, 104, 114, 206, 208, 226
 Christian X (1870—1947), 243
 Classen, J. (1725—92), legatstifter, 186
 Classen, P. H. (1804—86), direktør, 187
 Crone, V. (1813—87), politidir., 84
- Dahl, F. (1822—1920), M. F., 180
 Dahl, F. (1869—1937), prof., 13, 29 f., 42, 45, 50, 53
 Damm, U. 1835—1910), jurist, 20
 Danner, L. (1815—74), grevinde, 189
 David, C. N. (1793—1874), politiker, 5
 Deuntzer, J. (1845—1918), prof., 12, 20, 47, 109, 130, 215, 228, 236
 Dinesen, L. (1838—1915), politiker, 119, 175, 180 f., 200, 206, 223
 Dresing (1823—94), M. L., 179
 Dunker, B. (1809—70), n. jurist, 36, 80
 Duus, A. (1861—1903), forf. 169
- Erik Glipping (1249—86), 56
 Erik Plovpenning (1216—50), 56
 Ernst August (1845—1923), hertug, 128
 Erslev, K. (1852—1930), prof., 58
 Eskil (d. 1181), ærkebiskop, 57
 Eskildsen, departementschef, 48
 Estrup, J. (1825—1913), minister, 81, 85, 87, 91, 97 f., 100 f., 102, 105 ff., 110, 115 f., 127, 152, 162, 165, 184, 190, 194, 212 f., 223, 230
 Evaldsen, A. (1841—1912), prof., 12, 20 f., 46
- Falbe-Hansen, V. (1841—1932), prof., 20, 221
 Falkenstjerne, F. (1854—96), højskoleforst., 200
 Fallesen, M. (1817—94), teaterchef, 203
 Fenger, C. (1814—84), minister, 81, 97
 Ferslew, J. (1836—1910), bladudgiver, 141
 Feuerbach, A. (1775—1833), t. jurist, 38
 Fichte, J. (1762—1814), t. filosof, 12
 Finsen, V. (1823—92), HRass., 58
 Fischer, J. (1814—85), minister, 108 f., 198, 201
 Fjord, J. (1860—1918), præst, 61
 Fonnesbech, C. (1817—80), minister, 96 f., 99, 104, 115
 Frederik VII (1808—63), 90
 Frederik VIII (1843—1912), 238
 Frederik (1820—84), prins, 75
 Friis, M. P. (1857—1944), dep.-chef, 140, 142, 191, 226 f., 238
 Frijs, C. Krag-Juel-Vind (1817—95), minister, 76 f., 81, 106
 Frijs, M. Krag-Juel-Vind (1849—1924), M. L., 206 f., 223
- Gad, M. (1830—1906), M. F., 41
 Geffroy, M. (1820—95), fr. historiker, 12
 Geleff, P. (1842—1928), socialist, 84
 Getz, B. (1850—1901), n. jurist, 18
 Godske Nielsen, H. (1826—99), journalist, 140
 Goldschmidt, M. (1817—87), forf., 5
 Goos, A. (1799—1857), militærlæge, 11
 Goos, Amalie, f. Irminger (1840—1904), C. Goos' hustru, 12, 223, 228
 Goos, C. (1835—1917), prof., 11 f., 35 f., 37, 42, 46, 58, 67, 69, 71, 93, 122 f., 130 ff., 136, 140, 144, 146 f., 148, 150 f., 162, 165 f., 167, 175, 182, 196 ff., 210, 216, 219, 223, 230 f., 248, 250
 Gram, F. (1816—71), prof., 11 f., 20, 58, 192
 Gram, G. (1846—1929), n. stiftamtmand, 63
 Gram, R. (1857—1936), HRass., 245
 Grove, P. (1832—93), journalist, 140
 Grundtvig, N. (1783—1872), digter, 90
- Haffner, W. (1810—87), minister, 36, 109, 130

- Hage, H. (1816—73), jurist, 39
Hagerup, F. (1853—1921), n. jurist, 29 f.
Hall, C. C. (1812—88), docent, M. F., 5, 11, 81, 99
Hamilton, G. (1831—1913), sv. jurist, 18
Hammerich, M. (1811—81), skolebestyrer, 11
Hansen, C. (1843—1916), apoteker, 202
Hansen, F. (1861—1915), redaktør, 147, 223
Hansen, H. (1835—1910), HRadv., 39, 234, 238
Hansen, J. A. (1806—77), politiker, 40, 79, 84, 90, 239
Hansen, J. O. (1795—1854), jurist, 36
Hansen, O. (1838—1903), HRsagf., 18, 39, 84, 215 f.
Hansen, P. (1840—1905), forf., 177
Hanssen, H. P. (1862—1936), politiker, 66
Haslund, M. (1844—1906), læge, 177
Hattensen, C. (1863—1945), dommer, 252
Hauch, C. (1790—1872), digter, 202
Hedevig Sophie (1677—1735), prinsesse, 41
Hegel, G. (1770—1831), t. filosof, 13, 30, 72
Heiberg, P. (1758—1841), digter, 42
Heiberg, P. A., »Norfelt« (1837—75), botaniker, 60
Henrichsen, E. (1865—1917), forf., 42, 246
Herbst, C. (1818—1911), direktør, 201
Himmelstrup, J. (f. 1890), jurist, 6, 94, 118, 164, 170, 172
Hindenburg, A. (1832—1913), HRadv., 128
Hindenburg, T. (1836—1919), ORass., 141
Hiort-Lorenzen, H. (1832—1917), redaktør, 167, 193
Holberg, L. (1847—1913), jurist, 56, 73
Holck, C. (1834—68), prof., 12, 49, 58, 71, 93, 117 f., 153
Holm, E. (1833—1915), prof., 58
Holm, P. (1848—98), M. F., 148
Holst, V. (1840—1918), socialist, 149
Holstein-Holsteinborg, L. (1815—92), minister, 81, 98
Holstein-Ledreborg, J. (1839—1912), M. F., 115, 126 f., 137, 150 f., 152, 163, 167 f., 183, 193, 240
Hude, A. (1857—1934), historiker, 56
Hurtigkarl, F. (1763—1829), prof., 49
Høgsbro, S. (1822—1902), politiker, 91, 99, 132, 137, 144, 152, 181
Hørring, H. (1842—1909), minister, 220, 222, 227 ff.
Hørup, V. (1841—1902), M. F., 115, 124, 130, 133, 137, 152, 193, 248
Ingerslev, H. (1831—96), minister, 141, 163, 175, 207, 215, 223
Ipsen, J. (1843—1910), jurist, 219
Irminger, C. (1802—78), viceadmiral, 12
Jensen, H. (1890—1945), historiker, 79
Jessen, F. v. (1870—1949), pressemand, 64
Jessen, J. v. (1817—84), M. L., 86
Jessen, J. (1854—1906), redaktør, 65 f.
Jhering, R. v. (1818—92), t. jurist, 40
Jonquières, F. de (1854—1925), stiftamt., 63
Juel-Rysensteen, C. (1838—1907), M. L., 130
Jørgensen, A. D. (1840—97), historiker, 47, 58, 138, 146, 248
Jørgensen, P. J. (1873—1947), prof., 52, 66 f., 70, 243
Kaarsberg, H. (1854—1929), læge, 191
Kant, J. (1724—1804), t. filosof, 12
Kauffmann, W. (1821—92), general, 212, 224
Kiørboe, F. (1878—1952), arkitekt, 250
Kier, C. (1839—1934), jurist, 73
Kiær, C. (1825—77), M. L., 86
Klein, C. (1824—1900), politiker, 40, 59, 82, 96, 98, 107 f., 136, 180, 195, 208, 215, 225
Klubien, A. (1834—93), HRadv., 140
Koch, L. (1837—1917), historiker, 125
Koch, P. (1832—1907), HRjust., 219, 225
Koefoed, J. (1791—1863), HRass., 32
Kofod-Ancher, P. (1710—88), prof., 73
Kolderup-Rosenvinge, J. (1792—1850), prof., 33, 45, 51 f., 62
Krabbe, C. (1833—1913), M. F., 91, 99, 101, 115 f., 132
Kraft, C. (1849—1924), jurist, 20, 23
Krieger, A. (1858—1940), dep.chef, 245

- Krieger, A. F. (1817—93), politiker, 5 f., 11, 15 f., 19, 27, 30 f., 32, 36, 41, 44, 59 f., 61, 80 ff., 91 f., 94 f., 96, 99 ff., 105, 107, 123 f., 130 f., 138, 140, 145 f., 160 f., 194, 215
 Kristoffer I (1219—59), 56
 Køller, E. (1841—1928), overpræsident, 64
- Laband, P. (1838—1918), t. jurist, 119
 Laboulage, E. (1811—83), fr. jurist, 12
 la Cour, V. (f. 1883), historiker, 58
 Larsen, F. (1838—1916), M. F., 180, 229
 Larsen, J. E. (1799—1856), prof., 5, 11, 31 f., 36, 58, 62, 71
 Larsen, N. J. (1845—1928), M. F., 144, 211, 214 f.
 Lassen, J. (1847—1924), prof., 12, 17, 20, 46, 63
 Lassen, N. (1848—1923), HRjust., 14, 26, 43, 46, 59, 73, 191, 229, 244, 249
 Lassen, V. (1861—1908), redaktør, 239
 Lautrup, E., inspektør, 201
 Lehmann, C. (1858—1933), borgmester, 254
 Lehmann, J. (f. 1896), forf., 190, 253 f.
 Lehmann, O. (1810—70), politiker, 13, 114
 Leth, F. (1825—1911), jurist, 38, 185
 Levy, M. (1827—99), bankdirektør, 85
 Liebe, C. (1820—1900), HRadv., 48, 172, 183, 189, 227
 Liebenberg, C. (1804—65), HRadv., 131
 Linnemann, S. (1824—96), nationalbankdir., 220
 Lindhardt, P. (f. 1910), prof., 198
 Liszt, F. v. (1851—1919), t. jurist, 29
 Lombroso, C. (1836—1909), it. jurist, 29
 Lowzow, F. v. (1788—1869), HRjust., 31
 Lund, H. (1827—1915), HRass., 225
 Lund, T. (1839—1910), ORass., 179
 Lüttichau, C. (1832—1915), minister, 209, 213
- Madsen, H. (1835—1919), apoteker, 175
 Madsen, P. (1843—1911), prof., 60
 Madvig, J. (1804—86), prof., 20, 39 f., 42, 138
 Maine, U. (1822—88), e. retslærd, 55
 Marquardsen, H. (1826—97), forf., 73
 Martensen, H. (1808—84), biskop, 190
 Matzen, Helga, f. Bryde (1861—1930), H. Matzens hustru, 249
 Matzen, H. (1840—1910), prof., 12, 45 ff., 93, 117, 125, 129 f., 136, 141, 144 f., 151, 158, 162 f., 165 f., 171, 173, 175 ff., 210, 215 f., 223, 227, 229, 232 ff., 239 ff., 246 ff., 250
 Matzen, M. (1830—1907), pædagog, 47 f., 49
 Maurer, K. v. (1823—1902), t. retslærd, 12, 31, 57
 Meldahl, F. (1827—1908), arkitekt, 127
 Meyer, E. (1856—1913), bankmand, 177
 Meyer, F. (1817—91), HRass., 20
 Mill, J. St. (1806—73), e. filosof, 12, 72
 Moltke-Bregentved, F. (1825—75), minister, 85, 109
 Moltke-Lystrup, C. (1833—1918), M. L., 178, 182, 206 ff.
 Monrad, C. (1815—89), overlærer, 41
 Monrad, D. S. (1811—87), politiker, 71, 115, 125, 138, 144 f., 151, 156, 162, 194
 Montesquieu (1689—1755), fr. fo:f., 23
 Montgomery, R. (1834—98), finsk jurist, 18
 Morgenstjerne, B. v. Munthe af (1774—1835), 42
 Mourier, C. (1800—80), HRjust., 20
 Munch, P. (1870—1948), historiker, 197
 Munch-Petersen, H. (1869—1934), prof., 14, 26, 242
 Mundt, J. (1834—1905), jurist, 14
 Müller, L. (1809—91), museumsdir., 201
 Müller, O. (1807—82), HRass., 33 f., 72
 Müller, P. C. (1830—1904), HRass., 225
- Neergaard, J. (1806—93), M. L., 130
 Nellesmann, G. (1871—1932), landsdommer, 188
 Nellesmann, J. (1831—1906), prof., 12, 19 f., 27, 29, 30 ff., 49 f., 58, 69, 82 ff., 85, 87, 91 f., 96, 101, 103, 108 ff., 111, 116, 120 f., 124, 127 f., 130 f., 133 ff., 138 f., 152, 161 f., 164, 179, 184 ff., 205 ff., 215, 217, 230 ff., 237 f.
 Nellesmann, J. M. (1764—1844), byfoged, 30

- Nellemann, Louise P., f. Poulsen (1843—1918), J. Nellemanns hustru, 33, 188, 192
- Nellemann, L. (1869—1958), skovri-der, 188
- Nellemann, M. G. (1794—1847), kancl.-råd, 30
- Nellemann, V. (1864—1933), HRdom-mer, 188
- Nyholm, C. (1829—1912), jurist, 37, 41, 215, 225
- Nørregaard, J. (1838—1913), højskole-
forst., 199
- Olrik, J. (1802—75), M. L., 86
- Olsen, B. (1836—1922), museumsdir., 201
- Oskar II (1829—1907), sv.-n. konge, 104, 126
- Oxenbøll, V. (1823—98), M. L., 86, 189
- Paludan, J. (1843—1926), prof., 202 f.
- Petersen, N. (1817—95), M. L., 130
- Pio, L. (1841—94), socialist, 84
- Ploug, C. (1813—94), M.-L., 86, 126, 177 f.
- Ploug, H. (1856—1932), forf., 253
- Posse, A. (1820—1901), sv. statsmand, 126
- Ravn, N. (1826—1910), minister, 98
- Reedtz-Thott, K. (1839—1923), mini-ster, 182, 207 ff., 211 f., 223, 227 f.
- Regenburg, T. (1915—95), dep.-chef, 12, 51, 192
- Reimann, A. (1827—88), bankdir., 85
- Reinhardt, C. (1829—96), historiker, 14
- Rentzmann, dep.-chef., 226
- Retsreformen (Proceskommissionen), 16 ff., 34 ff., 82 ff., 90, 102, 105, 109 f., 132, 135 ff., 184 f., 195, 197, 214 f., 218, 223, 228, 232 ff., 235 f.
- Ricard, C. (1830—1908), dep.-chef, 29, 85, 191, 215, 226
- Rimestad, C. (1830—94), jurist, 20, 37, 41, 124, 215
- Rosenørn, E. (1810—94), minister, 73
- Rosenørn-Lehn, O. (1821—92), mini-ster, 96, 109, 127
- Rosenørn-Teilmann, C. (1817—79), minister, 73
- Rottbøll, C. (1791—1884), HRjust., 225
- Rottwitt, C. (1812—60), minister, 96
- Rump, N. (1835—1900), minister, 219, 221, 227, 229
- Ryssel, E. (1846—1923), højreagitor, 146
- Rytter, S. (1875—1957), byretspræsi-
dent, 244
- Rørdam, H. (1830—1913), historiker, 50
- Rørdam, P. (1832—1909), biskop, 211
- Scavenius, J. (1828—1915), minister, 112, 163, 179, 197 f., 202, 223
- Scharling, H. (1836—1920), prof., 80
- Scharling, W. (1837—1911), M. F., 123, 209
- Scheel, A. W. (1799—1879), prof., 5, 12
- Schiern, F. (1816—82), prof., 45
- Schiøttz, E. (1848—1901), M. F., 195
- Schlegel, N. (1824—91), ORjust., 162
- Schnack, J. (1839—1920), minister, 220
- Schovelin, J. (1860—1933), børskon-
sulent, 146
- Schrøder, F. (1866—1936), jurist, 29
- Schrøder, L. (1836—1908), højskole-
forst., 199
- Schweigaard, A. (1808—70), n. jurist, 36
- Schweigaard, C. (1838—99), n. jurist, 144
- Schøller, F. (1825—1911), oberst, 201
- Secher, K. (1883—1956), overlæge, 204
- Secher, V. (1851—1918), jurist, 52
- Sehested, H. (1842—1924), minister, 176, 230
- Sehested, K. (1850—1909), minister, 220 f.
- Simony, C. (1806—72), minister, 73
- Sindballe, K. (1884—1953), prof., 188
- Skeel, E. (1818—84), minister, 85, 109
- Smith, H., overlærer, 176
- Smith, H. (1821—1902), HRass., 225
- Sonne, C. (1859—1941), M. L., 246
- Sophie Magdalene (1700—70), dron-
ning, 41
- Sparre, E. (1816—86), sv. jurist, 18
- Spønneck, V. (1817—88), politiker, 85
- Stampe, H. (1713—89), jurist, 36
- Stang, F. (1808—84), n. jurist, 18
- Steenstrup, J. (1844—1934), prof., 57 f.
- Steffensen, H. (1837—1912). M. L., 178, 182, 206 f., 213, 223, 233, 235
- Stemann, L. (1802—76), retshistori-
ker, 11, 50 f.
- Sthyr, H. (1838—1905), biskop, 229
- Struensee, J. (1737—72), statsmand, 43

- Sylov, N. (1849—1913), jurist, 51, 192, 229
- Tang, J. (1828—1904), M. F., 196
- Tauber, A. (1827—92), M. F., 158
- Tesdorff, E. (1819—89), godsejer, 76
- Thaulow, T. (f. 1882), forf., 168
- Thomsen, A. (1842—1920), M. L., 236
- Thomsen, C. (1827—96), minister, 208 f., 218
- Thomsen, V. C. (1854—1906), jurist, 215
- Thyra (1853—1933), prinsesse, 128
- Thyren, J. (1861—1933), sv. jurist, 30
- Tietgen, C. (1829—1901), bankdirektør, 77, 85
- Tillisch, F. (1801—89), minister, 186 f.
- Timm, J. (1849—1929), kontorchef, 61
- Tobiesen, F. (1829—1908), M. L., 86
- Topsoe, V. (1840—81), redaktør, 18, 60, 130, 140
- Torp, C. (1855—1929), prof., 20, 29, 46 f., 59
- Trap, J. (1810—85), kabinetssekretær, 107
- Tscherning, A. (1795—1874), M. F., 33, 79, 91, 114
- Tuxen, A. (1853—1929), generalløjtnant, 170
- Tvermoes, C. (1830—98), generalløjtnant, 207
- Tybjerg, E. (1863—1925), HRdommer, 190, 215, 226
- Unsgaard, J. (1798—1872), minister, 73
- Ussing, C. (1857—1934), jurist, 27
- Ussing, W. (1818—87), jurist, 18, 37, 104.
- Valdemar II Sejr (1170—1241), 56
- Valdemar (1858—1939), prins, 238
- Vallø, V. (1838—75), ORsagf., 41
- Vedel, P. (1823—1911), prof., 5, 11, 33, 62, 105, 127
- Westergaard, H. (1853—1936), prof., 73
- Wilhelm II (1859—1941), t. kejser, 173
- Wiinblad, E. (1854—1935), redaktør, 148 f.
- Winther, G. (1813—1905), M. F., 91
- Wulff, H. (1841—1922), redaktør, 178, 191
- Zahle, C. (1866—1946), minister, 235 f., 243
- Zytphen-Adeler, G. (1810—78), M. L., 101
- Øllgaard, H. (1837—95), jurist, 27
- Ørsted, A. S. (1778—1860), jurist, 6, 12 f., 16, 22, 27, 31, 36 f., 43, 81, 88, 131, 154, 190, 229, 245

Tidligere er udkommet:

Erstatning for Ejendomsafstaaelse, 1905
Vejledning for Nævninger, 1923
A. F. Krieger som Jurist, 1923
Anders Sandøe Ørsted som Dommer, 1928
Danmark-Norges Højesteret, 1790—1814, 1930
Anders Sandøe Ørsted, hans Liv og Arbejde, 1933
Bidrag til Højesterets Historie, 1939
Retsplejeudvalget gennem 25 Aar, 1944
18 Aar af Højesterets Historie, 1947
De Ørstedske Straffelove, 1948
Strejflys over Enevældens Retsliv, 1949
To Skæbner, E. Thune Jacobsen og P. Knutzen, 1950
Højesteret fra 1790 til Grundloven, 1950
Højesteret fra Grundloven til Retsreformen, 1951
I Justitias Tjeneste, Erindringer, 1954
Andreas Frederik Krieger, 1956
Anders Sandøe Ørsted, 1957

